

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

◆◆ منشور مدیران در

فکر

پیرامون هویت ملی کشور

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

منشور مدیران در نظام اسلامی (پیرامون عهدنامه مالک اشتر)

نویسنده:

رضا استادی

ناشر چاپی:

مسجد مقدس جمکران

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۹	منشور مدیران در نظام اسلامی: پیرامون عهدنامه مالک اشتر
۹	مشخصات کتاب
۱۰	اشاره
۱۸	مقدمه
۱۹	شخصیت سید رضی قدس سره
۲۳	پنج گروه از مؤلفان علوم اسلامی
۲۳	پنج گروه از مؤلفان علوم اسلامی
۲۴	گروه اول از مؤلفان علوم اسلامی
۲۵	گروه دوم از مؤلفان علوم اسلامی
۲۶	گروه سوم از مؤلفان علوم اسلامی
۲۸	گروه چهارم از مؤلفان علوم اسلامی
۲۸	گروه پنجم از مؤلفان علوم اسلامی
۳۳	فقاہت سید رضی قدس سره
۳۸	تاریخ ولادت و ارتحال و آرامگاه سید رضی قدس سره
۴۰	عظمت نهج البلاغه
۴۴	عوامل جاذبه نهج البلاغه
۴۹	نشانه هایی از عظمت نهج البلاغه
۵۶	شخصیت مالک اشتر
۶۰	معرفی مالک اشتر در کلام امیرمؤمنان علیه السلام
۶۷	گوشه ای از زندگی مالک
۷۴	شرح زندگانی محمد بن ابی بکر
۸۸	سند عهدنامه
۸۸	اشاره

۸۹	راه های وثوق و اطمینان به صدور حدیث
۹۱	پاسخ به ایراداتی به سید رضی قدس سره
۹۵	جمع آوری اسناد نهج البلاغه
۱۰۴	و من عهد له علیه السلام
۱۰۴	قسمت اول
۱۱۲	قسمت دوم
۱۱۹	ترجمه عهدنامه مالک
۱۱۹	قسمت اول
۱۳۲	قسمت دوم
۱۴۵	عهد له
۱۴۵	عهد له
۱۴۶	«و من عهد له علیه السلام»
۱۴۶	«و من عهد له علیه السلام» ۱
۱۵۶	«و من عهد له علیه السلام» ۲
۱۶۳	تقوای الهی
۱۷۳	عهد نامه
۱۷۳	اشاره
۱۷۶	آیا قضاوت مردم ملاک است؟
۱۸۰	قضاوت مردم در تعریف از ظالمان چگونه می تواند ملاک باشد؟
۱۸۴	رحمت، محبت و لطف نسبت به مردم
۱۸۵	یادآوری یک نکته برای شرح جمله آینده
۱۸۶	مردم یا برادر دینی تو هستند یا همانند تو در آفرینش
۱۸۷	آیا حاکم اسلامی باید در مقابل خلاف ها گذشت کند؟
۱۸۹	عهد نامه
۱۹۱	اهداف امتحان
۱۹۵	هدف از خلقت

- هدف از خلقت ۱۹۵
- ۱ - عبادت ۱۹۶
- ۲ - شناخت ۱۹۶
- ۳ - بهره برداری از رحمت الهی ۱۹۷
- ۴ - آزمایش ۱۹۷
- ۵ - تکامل ۱۹۸
- توضیح ۱۹۸
- سؤال دوم: چه بندگانی را خدای متعال امتحان می کند؟ ۲۰۰
- سؤال سوم: وسیله امتحان چیست؟ ۲۰۳
- سؤال چهارم: چرا خدای متعال و انبیا و اولیا، مکرر یادآوری می کنند که ما امتحان خواهیم شد؟ ۲۱۵
- آیا عدالت، قسط و انصاف مرادفند؟ ۲۲۲
- داستانی در رابطه با انصاف ۲۲۶
- اکثریت و اقلیت مردم ۲۳۲
- اشاره ۲۳۲
- هفت ویژگی قشر خواص ۲۳۵
- سه ویژگی عامه مردم ۲۳۹
- پاسخ به یک سؤال ۲۴۵
- دو نکته پیرامون مشورت ۲۵۸
- ۱ - نکته اول ۲۵۸
- ۲ - نکته دوم ۲۶۰
- ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است ۲۶۸
- ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است ۱ ..... ۲۶۸
- ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است ۲ ..... ۲۷۹
- ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۸۷
- ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۸۷
- ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام ۲۹۱

- ۱ - تنها گذاشتن امیرالمؤمنین علیه السلام - ۲۹۱
- ۲ - نشناختن امیرالمؤمنین علیه السلام، هرگز علی علیه السلام را نشناختند - ۲۹۶
- ۳ - ظلم از سوی مردم - ۲۹۹
- ۴ - کتمان فضایل آن حضرت - ۳۱۱
- ۵ - لعن حضرت - ۳۱۴
- ۶ - شکنجه و قتل یاران - ۳۱۹
- ۷ - خاکسپاری امام علیه السلام در شب - ۳۲۲
- شهادت امیرمؤمنان علیه السلام در مسجد کوفه - ۳۲۴
- شهادت امیرمؤمنان علیه السلام در مسجد کوفه - ۳۲۴
- گزارش عدی بن حاتم از حالات امیرمؤمنان علیه السلام - ۳۳۳
- وصایای امیرمؤمنان علیه السلام - ۳۴۰
- وصایای امیرمؤمنان علیه السلام - ۳۴۰
- راه شناخت شخصیت ها(نگاهی به لحظات آخر عمر آنها) - ۳۴۲
- مخاطب اصلی وصیت کیست؟ - ۳۴۴
- سفارش به تقوا - ۳۴۶
- متن قسمت های دیگری از وصایای امیرالمؤمنین علیه السلام - ۳۵۸
- مصادر - ۳۶۲
- درباره مرکز - ۳۷۳

مشخصات کتاب

سرشناسه: استادی رضا، ۱۳۱۶ -

عنوان قراردادی: نهج البلاغه. فرمان مالک اشتر. شرح

عنوان و نام پدیدآور: منشور مدیران در نظام اسلامی: پیرامون عهدنامه مالک اشتر / تالیف رضا استادی.

مشخصات نشر: قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۸.

مشخصات ظاهری: ۳۵۶ ص.

شابک: ۳۵۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۳-۲۳۵-۰؛ ۴۰۰۰۰ ریال (چاپ دوم)

وضعیت فهرست نویسی: فایا

یادداشت: چاپ دوم: بهار ۱۳۹۰.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۵۳] - ۳۵۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه. فرمان مالک اشتر -- نقد و تفسیر

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه -- مدیریت

موضوع: مدیریت (اسلام)

شناسه افزوده: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه. فرمان مالک اشتر. شرح

شناسه افزوده: مسجد جمکران (قم)

رده بندی کنگره: BP۲۳۲/۶۷/الف ۸م ۴۶ ۱۳۸۸

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۶۵۸

شماره کتابشناسی ملی: ۱۸۴۸۰۷۸

آنچه ملاحظه می‌کنید سخنرانی‌های این جانب در ماه مبارک رمضان در مدرسه الامام امیرالمؤمنین علیه السلام در شهر مقدّس قم می‌باشد، که با حضور جمعی از طلاب و فضلاء حوزه علمیه و طبقات مختلف مردم پیرامون عهدنامه امیرمؤمنان علیه السلام به مالک اشتر ایراد شد؛ البته چون زمان برای شرح تمام عهدنامه کافی نبود، ناتمام ماند، اما با توجه به اینکه قبل از شرح عهدنامه در پنج جلسه مباحث سودمندی پیرامون «شخصیت سید رضی، عظمت نهج البلاغه، شخصیت مالک اشتر، شخصیت محمد بن ابی بکر و سند عهدنامه» ارائه شده و همچنین در پایان کتاب چهار سخنرانی پیرامون «مظلومیت، عدالت، شهادت و وصایای امیرمؤمنان علیه السلام» قرار داده شده است برای خوانندگان گرامی حتماً سودمند خواهد بود.

رضا استادی

قبل از شرح و تفسیر عهدنامه مالک اشتر در این پنج موضوع، در پنج بخش مطالبی تقدیم خواهد شد:

۱ - شخصیت سید رضی قدس سره

۲ - عظمت نهج البلاغه

۳ - شخصیت مالک اشتر

۴ - شخصیت محمد بن ابی بکر

۵ - سند عهدنامه

و سپس بعد از ذکر عهدنامه و ترجمه فارسی آن به بحث اصلی که توضیح و شرح بخشی از عهدنامه است می پردازیم.

شخصیت سید رضی قدس سره

در این جلسه برای تکریم و ادای احترام به محضر مقدّس یکی از علمای بزرگ شیعه، کسی که نهج البلاغه را جمع آوری کرده است، یعنی سید رضی قدس سره مطالبی بیان می کنم.

ص: ۱۰

در آغاز به عنوان مقدمه پیرامون زندگانی پر برکت علما و روحانیت شیعه چند جمله تقدیم می‌کنم.

ما هنگامی که به تاریخ زندگی علمای شیعه مراجعه کنیم، می‌بینیم این سخن معروف پیامبر صلی الله علیه و آله که فرمود: «العلماء ورثة الانبياء»^(۱) به معنای واقعی کلمه در مورد علمای بزرگ ما صادق است.

هنگامی که گفته می‌شود علماء وارثان انبیا هستند نباید چنین تصوّر کرد که فقط علم و دانش از آنان به ارث برده اند بلکه معنای این سخن این است که تمام ویژگی‌هایی که پیامبران بزرگ الهی داشته‌اند، علمای ما به ارث برده و آن صفات را دارا هستند.

یکی از ویژگی‌های انبیا علیهم السلام عصمت و پاکی است، اگرچه ما معتقد به عصمت در غیر از انبیا و ائمه علیهم السلام نیستیم اما هنگامی که زندگی علمایمان را مورد مطالعه قرار دهیم می‌بینیم، طهارت و قداست در زندگی آنان در طول تاریخ وجود داشته است.

یکی دیگر از ویژگی‌های انبیا علیهم السلام زهد است تا آنجا که می‌خوانیم خدای متعال از آنان پیمان گرفته است که زاهد باشند.

«بعد ان شرطت عليهم الزهد في درجات هذه الدنيا الدنية و زخرفها و زبرجها فشرطوا لك ذلك و علمت منهم الوفاء به فقبلتهم و قربتهم...»^(۲)

یعنی: خدای متعال با پیامبران شرط کرد که باید زاهد باشند اهل دنیا نباشند، به دنیا بی‌اعتنا باشند، پیامبران این شرط را پذیرفتند و خدای

ص: ۱۱

۱- ۱. بحار الأنوار، ۱/۱۶۴.

۲- ۲. فرازی از دعای ندبه.

متعال وفای به این شرط را از آنان دید، آنگاه آن را پذیرفت و به مقام قرب نائلشان کرد.

علما و بزرگان ما هم همین گونه بودند، به دنیا رغبتی نداشتند، دنیا در زندگی آنان نقشی نداشت.

از جمله ویژگی های انبیا، فداکاری و تلاش برای گسترش دین و خدا پرستی و آشنایی بیشتر مردم با حقایق دینی بود، در این راه همه سختی ها را به جان می پذیرفتند، در صدر آنان باید از پیامبر بزرگ اسلام صلی الله علیه و آله نام برد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: «و ما أودی نبی مثل ما أودیت»؛^(۱) هیچ پیامبری مانند من مورد آزار و اذیت قرار نگرفت.

صبر و پایداری و تحمل این همه سختی ها برای چه بود؟ آیا جز این بود که دین الهی گسترش پیدا کند و مردم با اهداف مقدس ادیان الهی آشنا شوند؟

علما و بزرگان ما هم در طول تاریخ، شکنجه ها، آزارها و مشکلات بسیاری تحمل کردند؛ مرحوم محدث قمی راجع به شهید اول این سخن بسیار تکان دهنده را نقل می کند که: «قتل ثم صلب و رجم ثم احرق»^(۲) این شخصیت بزرگ عالم شیعه را ابتدا زندانی کردند، سپس او را به شهادت رساندند، آنگاه بدن مطهرش را به دار آویخته و سنگباران کردند و در پایان جنازه اش را سوزاندند، انگیزه این همه مقاومت در

ص: ۱۲

۱-۳. بحار الأنوار، ۳۹/۵۶.

۲-۴. سفینه البحار، ماده «شهد».

برابر دشمنان چه بود؟ آیا جز انگیزه دینی بود؟ جز اینکه بزرگان ما می خواستند متن دین سالم و از تحریف محفوظ بماند؟

هنگامی که به کتاب ها مراجعه کنید کم و بیش خواهید دید بعضی از تاریخ نویسان، بعضی از شعراء، به میل این و آن تاریخ نوشته و یا شعر گفته اند اما تا آنجایی که من اطلاع دارم در طول تاریخ تشیع به یک مورد هم برخورد نمی کنید که فقهی مطالب فقهی خود را به دلخواه دیگران نوشته باشد، فتوا به میل این و آن داده باشد، شما نمی توانید یک مورد را نشان بدهید، حتی فقهایی که با دربارها ارتباط داشتند و بنا به مصالحی با آنان رفت و آمد داشتند، فقهی که بیان می کردند، همان بود که از آیات و روایات می فهمیدند، و هرگز به میل دیگران فتوایی صادر نکردند، چنین مطلبی در تاریخ فقه شیعه سابقه ندارد، حتی به خاطر تقيه هرگز چنین نشد.

البته ما تقيه بیانی داریم و گاهی فقهای ما بر اساس تقيه سخنی را می فرمودند، اما شما نشان بدهید که یک فقیه شیعه کتابی را در فقه بر اساس تقيه نوشته باشد.

آنان می خواستند متن دین سالم بماند، یعنی پاسداری از اسلام، هدف از تمام رنج ها و سختی هایی بود که در طول تاریخ، پیامبران و وارثان آنان تحمّل نمودند، هدف، ادامه حرکت انبیا بود و واقعاً در این راه موفق بودند و در طول تاریخ مایه افتخار تشیع شدند.

بی جهت نیست که این همه مورد عنایات ائمه علیهم السلام قرار می گرفتند و مورد عنایات و الطاف امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف بودند.

بنابراین علماء بزرگوار ما هر کدام در حدّ ظرفیت خود دارای همان ویژگی هایی بودند که انبیا الهی داشتند.

تا اینجا اجمالی از ویژگی های علمای شیعه را به طور کلی بیان کردم.

پنج گروه از مؤلفان علوم اسلامی

پنج گروه از مؤلفان علوم اسلامی

و اما در یک بیان دیگر نسبت به خدمات ارزنده علما با یک تقسیم بندی، مطلب دیگری را بیان می کنم البته در این تقسیم بندی نظرم به علمایی است که اهل قلم بوده و دارای تألیف هستند.

یادآوری این نکته نیز لازم است که شیعه تألیفات فراوانی دارد، یکی از تهمت هایی که از همان سده های اوّل یعنی از زمان شیخ طوسی قدس سره به شیعه می زدند این بود که می گفتند: شیعه عالمی ندارد، کتابی ندارد اینها گروه اندکی هستند و معلوم نیست چه می گویند، امّا علمای ما از روز اوّل با اسناد و مدارک نشان دادند که شیعه اگر از دیگران دارای تألیفات بیشتری نباشد کمتر نیست، علامه بزرگوار مرحوم حاج آقا بزرگ تهرانی قدس سره در کتاب ارزشمند «الذریعه» حدود پنجاه هزار کتاب از تألیفات علمای شیعه را معرفی کرده است. البته ایشان تألیفات علمای شیعه در دهه های اخیر را در این کتاب نام نبرده است و در «الذریعه» نوشته اند: تألیفاتی که از سال ۱۳۷۰ ه. ق. به بعد انجام شده است را ذکر نکرده ام.

می دانید در این پنجاه سال هم تألیفات بسیاری اضافه شده است، این نکته را نیز باید توجه داشت که مرحوم علامه تهرانی تألیفاتی را جمع آوری کرده که می توانسته است از آن نشانی بدهد و الا شیعه آنقدر کتاب داشته و مفقود شده که خدا می داند.

به هر ترتیب باز گردیم به تقسیم بندی نسبت به عالمان صاحب قلم شیعه.

مؤلفان علوم اسلامی در طول تاریخ تشیع چند گروه می باشند:

گروه اول از مؤلفان علوم اسلامی

جمعی از علمای ما کتاب هایی نوشته اند اما گویا هنگامی که مشغول تألیف شدند، غفلت کردند از اینکه بررسی کنند که این همه وقتی که برای یک کتاب می گذارند آیا آن بازدهی لازم را دارد یا نه؟

در ایامی که نسخه های کتابخانه مدرسه فیضیه را بررسی می کردم به کتابی که یکی از علمای شیعه در فقه نوشته بودند و فقه مفصّلی بود، برخورد کردم، ایشان در مقدمه کتاب آورده اند که برای تألیف این کتاب، تمام امور زندگی ام را کنار گذاشته و فقط به ضروریات زندگی اکتفا می کردم.

اما هنگامی که من کتاب را مورد مطالعه قرار دادم ملاحظه کردم این کتاب تألیفی نیست که عمری روی آن سرمایه گذاری شود، اگر بخواهیم تشبیه کنیم فرض کنید این کتاب در فقه مانند جواهر باشد (البته به پایه جواهر نمی رسد و جواهر می تواند همه را از این کتاب

بی نیاز کند) حال اگر صاحب جواهر در طول سی سال کتاب خود را تألیف کرده است، اگر دیگری هم سی سال زحمت بکشد تا کتابی همانند جواهر بنویسد، روشن است که تألیف او نمی تواند در جامعه کارساز باشد، اگرچه او تلاش کرده و اجر و پاداشش با خدای متعال است.

این مطلب می تواند برای طلاب و دانشجویان ما آموزنده باشد.

هنگامی که می خواهند دست به کار تألیفی شوند با کسانی که در این کارها سابقه دارند، مشورت کنند، چنین نباشد که در راه تألیف یک کتاب سال ها زحمت بکشند اما کارایی لازم را نداشته باشد.

گروه دوم از مؤلفان علوم اسلامی

گروه دوم کسانی بودند که بررسی می کردند که چه کارهایی مورد نیاز حوزه است، دست به یک سلسله تألیفات می زدند که کارساز باشد، تألیفاتی که علمای دیگر بتوانند به کمک این تألیفات خدمات علمی خود را آسان تر انجام دهند که اگر این تألیفات هم نبود علمای ما مجبور بودند با زحمت همان کار را پی گیری کنند، مثلاً همین فهرست هایی که امروزه برای قرآن، نهج البلاغه، بحار الأنوار، وسائل الشیعه و بعضی کتاب های دیگر نوشته شده است، این گونه تألیفات بسیار کارساز است، در گذشته هم علمای ما گاهی به فکر می افتادند برای رفع نیاز حوزه ها چنین اقداماتی را انجام دهند.

این هم خیلی خوب است و از گروه اول خیلی بهتر.

گروه سوم علمایی بودند که توانستند با تألیفات خود در جوامع بشری تحوّلی ایجاد کنند توانستند کشوری را شیعه کنند.

اینها در این اندیشه بودند که تألیفاتی داشته باشند تا دین را در دسترس مردم قرار دهد یعنی مطالب دینی را به صورتی بیان کنند که همه مردم بتوانند از آن استفاده کنند و با دین آشنا شوند.

در این گروه مثال فراوان است و یک مثال بسیار روشن و خوب آن تألیفات علامه مجلسی قدس سره است.

به کتاب «حقّ الیقین» علامه که در زمینه اصول عقاید است مراجعه کنید، قبل از آن، کتابی مثل «حقّ الیقین» به زبان فارسی نوشته نشده بود، آن هم با نثر بسیار خوب، ملک الشعراء بهار در کتابی (۱) که پیرامون سبک های مختلف فارسی نگاشته است می نویسد: مرحوم علامه مجلسی از بهترین نثر نویس های عصر خود بوده است یعنی همین کتاب های فارسی علامه که امروز پس از گذشت سیصد سال ما می خوانیم و شاید قسمت هایی از آن را نمی پسندیم و می گوئیم نثر آن با زمان ما هماهنگ نیست اما مرحوم بهار می گوید در مقایسه با زمان خودش از بهترین نثرهای آن دوره بوده است.

علامه مجلسی قدس سره کتاب های فارسی بسیاری پیرامون زندگی انبیاء و ائمه علیهم السلام، اصول عقاید، اخلاق و دعا نوشته است.

ص: ۱۷

هدف این عالم بزرگوار نگارش کتاب هایی بود که بتواند در دسترس عامه مردم قرار گیرد و اعتقادات آنان را تقویت کند.

مرحوم محدّث نوری قدس سره می گوید:

لم يوفق احد في الاسلام مثل ما وفق هذا الشيخ المعظم من ترويج المذهب و اعلاء كلمه الحقّ و كسر صوله المبتدعين و قمع زخارف الملحدين و احياء دارس سنن الدين و نشر آثار ائمه المسلمين بطرق عديده و انحاء مختلفه اجلها و ابقاها التصانيف الزائقه الاثنيّه الكثيره التي شاعت في الانام و ينتفع بها في اناء اللّيل و الايام، العالم و الجاهل و الخواص و العوامّ و العجمي و العربي؛(۱)

در اسلام هيچ کس همانند اين عالم بزرگ، در ترويج مذهب و اعلاء كلمه حقّ و شکستن قدرت بدعت گذاران و ريشه کن کردن سخنان باطل ملحدين و زنده کردن سنّت های فراموش شده دين و نشر آثار امامان معصوم عليهم السلام موفق نشد، او در اين راه از ابزارهای متعددی استفاده کرد که بهترين و جاودانه ترين آن، تألیفات ناب و شگفت آور بسيار اوست، تألیفاتی که در همه جا راه باز کرد، عالم و جاهل، خواصّ و عوام، عرب و عجم، در طول زمان از آن بهره می برند.

تألیفات علّامه مجلسی و نظایر آن، یعنی کتاب هایی که همزمان با علّامه و مقصداری قبل و بعد از ایشان نوشته شده است، در پیشرفت تشیع و آشنایی مردم با مکتب شيعه بسيار مؤثر بوده است، چنین

ص: ۱۸

۱- ۶. سفینه البحار، ماده «جلس»، زندگی علّامه مجلسی قدس سره.

تألیفاتی بسیار کارسازتر، مؤثرتر و نقش آن زیادتر و شاید اجرش هم بیشتر باشد.

گروه چهارم از مؤلفان علوم اسلامی

گروهی از علمای ما کتاب های علمی بسیار دقیقی نوشتند که در راه رشد علوم اسلامی و علمی که در تشیع مطرح است بسیار مؤثر بوده است. کتاب هایی که در تکمیل تألیفات عالمان قبل از خود می باشد.

یعنی هنگامی که ما این کتاب ها را با تألیفات پیش از آن مقایسه می کنیم، می بینیم مؤلفان بعد، تحقیقاتی کرده و توانسته اند مطالب جدید و محکم و یا توضیحات لازمی ارائه دهند.

در این تقسیم بندی، گروه های دیگری هم وجود دارد که می تواند بیان کرد ولی از مطلب اصلی باز می مانیم لذا به گروه پنجم که ارتباط مستقیم با موضوع سخن دارد اشاره می کنم.

گروه پنجم از مؤلفان علوم اسلامی

گروه پنجم مؤلفانی هستند که با کتاب های خود توانستند متن اسلام و مکتب تشیع را از کم و زیاد شدن، از مخلوط شدن مطالب سست با آن و از دستبرد حفظ کنند و در این راه کوشش های بسیاری کردند.

به نظر من ارزش این مؤلفان و تألیفات آنان از همه گروه ها بیشتر و نقش آنان در سالم ماندن دین و در دریافت صحیح دین از سوی مردم حیاتی تر است.

می دانید کار انبیاء این است که دین را صحیح دریافت می کنند،

صحیح می فهمند و صحیح در اختیار مردم قرار می دهند، هر گروهی از علماء که در این راستا تلاش بیشتری کرده باشند یعنی دین را درست دریافت کرده، درست فهمیده و درست در اختیار مردم قرار دهند به اهداف انبیاء نزدیک ترند.

برای این گروه از علما به محدث گرانقدر شیخ کلینی قدس سره مثال می زنیم.

می دانید قرآن مجید از تحریف محفوظ بوده و در مورد قرآن هیچ نگرانی وجود نداشته است و اگر گاهی بعضی سخنی در تحریف قرآن گفته اند بدون تأمیل و از روی سادگی بوده است، قرآن همیشه از تحریف محفوظ بوده امّا در مورد روایات وضعیت چنین نبوده است روایات ما، هم در دوران خلفا، هم در دوران امویین و هم در دوران عباسیین داستانی دارد، و دوران های مختلف، روایات ما نیازمند حافظ و نگهبان بوده است، نیازمند کسانی بوده که صحیح را از ناصحیح جدا کنند.

اگر نبودند علمایی که در این فکر بودند و در این راه تلاش کردند، امروز وضع روایات پیامبر و اهل بیت علیهم السلام به صورت دیگری بود، به صورتی غیر از آنچه که الان وجود دارد.

اینکه شما می شنوید شیخ کلینی قدس سره بیست سال برای کتاب شریف اصول کافی تلاش نموده است، آیا فکر می کنید که اصول اولی را کنار خود قرار داده و تنها می خواسته یک باب بندی نسبت به این اصول

انجام دهد؟ این باب بندی بیست سال تمام طول کشیده است؟ آیا قابل قبول است که بگوییم ایشان اصول «أربعمأه» (۱) را مقابل خود گذاشته و هدفش تنها باب بندی روایات بوده و همین تنظیم روایات بیست سال وقت گرفته است؟ نه، بلکه علاوه بر تنظیم، این عالم بزرگوار تلاش نموده تا کتاب او از معتبرترین کتاب های مکتب شیعه باشد.

یکی از کارهای مهم شیخ کلینی و کلینی ها این بود که اجازه ندهند، آنچه از مذهب نیست با مذهب مخلوط شود، البته معنای این سخن صحت تمام روایات کافی نیست بلکه به این معناست که شیخ کلینی قدس سره بیست سال زحمت کشید تا متن کلمات ائمه علیهم السلام را که همان متن دین و مکتب تشیع است از زواید جدا کند و این حرکت بسیار ارزشمند است، و هرگز قابل مقایسه با بعضی از کارهای علمی نیست.

تلاش شیخ طوسی قدس سره هم در همین راستا بود.

در بزرگداشتی که برای شیخ طوسی در مشهد مقدس برپا شده بود یکی از سخنرانان پیرامون خدمات شیخ طوسی به طور بسیار مختصر و مفید گفته بود:

ما دو تفسیر مهم از شیعه داریم:

۱ - تفسیر تبیان ۲ - تفسیر مجمع البیان هر دو تفسیر از تفاسیر قدیمی ما می باشد.

ص: ۲۱

۱- ۷. مرحوم طبرسی متوفای سال ۵۴۸ در کتاب اعلام الوری گوید: چهار هزار نفر از امام صادق علیه السلام روایت کرده اند و از روایات نقل شده از آن حضرت چهارصد کتاب روایی تنظیم شده که به «اصول چهارصد گانه» «اصول اربعمأه» نامیده شده است.

چهار کتاب رجالی قدیمی داریم که از اصول کتاب های رجال ما هستند:

۱ - فهرست شیخ طوسی ۲ - رجال شیخ طوسی ۳ - رجال کشی ۴ - رجال نجاشی.

چهار کتاب حدیثی داریم که مهم ترین کتاب حدیثی ماست (کتب اربعه):

۱ - من لایحضره الفقیه ۲ - کافی ۳ - تهذیب ۴ - استبصار.

و سپس سخنران مجلس بزرگداشت شیخ طوسی فرموده بود:

از این ده کتاب در این سه رشته (تفسیر، رجال، حدیث) که کتاب های اصلی ماست چند کتاب تألیف شیخ طوسی است؟

در تفسیر، تبیان تألیف شیخ طوسی است.

در رجال، رجال شیخ طوسی و فهرست شیخ طوسی، اثر این عالم بزرگوار است، رجال کشی هم به یک معنا به شیخ طوسی بر می گردد.

در حدیث، تهذیب و استبصار از آثار شیخ طوسی است.

یعنی از این ده کتاب، پنج کتاب از تألیفات این فقیه، محدث و مفسر بزرگ شیعه است.

یک شخصیت این همه سهم در مصادر اولی ما دارد، در علومی که پایه تمام علوم مربوط به کتاب و سنت است، این تألیفات چقدر می تواند پرارزش و گران قیمت باشد.

حالا رسیدیم به سید رضی قدس سره و تألیف یا گردآوری او «نهج البلاغه».

ممکن است بعضی فکر کنند که نباید کار سید رضی قدس سره را تألیف بنامیم، بلکه گردآوری است ولی به هر ترتیب خدای متعال چنین اراده کرد که این کتاب به دست این مرد بزرگ در اختیار ما قرار گیرد، کتابی که از بهترین کتاب‌هایی است که می‌توانیم بگوییم محتوای آن متن اسلام و متن تشیع است، محکم‌ترین حرف‌های اسلام و تشیع در این کتاب است، این چه خدمت بزرگی است اگرچه بعضی از مطالب نهج البلاغه در کتاب‌های قبل از آن هم وجود دارد.

از طرف دیگر اگرچه سید رضی قدس سره به بُعد ادبی و فصاحت و بلاغت در کلمات امیرمؤمنان علیه السلام نظر داشته و نام کتاب را هم نهج البلاغه (روش بلاغت) گذاشته است ولی از طرف دیگر ایشان مفسّر عالی قدری بوده است، کتاب تفسیر ایشان آمیخته با مباحث کلام است و اصولاً طرز فکر این مرد بزرگ همانند شیخ مفید و شیخ طوسی می‌باشد.

من فکر می‌کنم سید رضی قدس سره علاوه بر آن بُعد ادبی به این مطلب عنایت داشته است که در نهج البلاغه بیشتر، مطالبی را جمع آوری کند که از محکّمات مطالب اسلام باشد، و واقعاً هم همین طور است، خطبه‌ها را ببینید، اگر در مورد پروردگار متعال و صفات او کلامی آورده است، اگر در مورد پیامبر خدا صلی الله علیه و آله مطلبی نقل می‌کند و یا در موضوعات دیگر، در هر موضوع چه مطالب محکم و بکری از امیرمؤمنان علیه السلام نقل کرده است.

نهج البلاغه یکی از بزرگ ترین خدمات های این شخصیت بزرگ اسلام است که واقعاً سهم وافری در پایه گذاری علوم اسلامی و علوم مکتب تشیع دارد.

اگر اثری از این عالم بزرگوار نبود مگر همین خدمت و کرامت، کافی بود که ما در مقابل او کرنش و تکریم کنیم.

فقاہت سید رضی قدس سره

مطلب دیگری که راجع به سید رضی قدس سره بیان می کنم این است که:

یکی دو بار برای سید رضی قدس سره در بعضی از کشورها مانند سوریه بزرگداشتی برگزار گردید اما بیشتر بر بُعد ادیب و شاعر بودن این عالم بزرگ تأکید شده بود و شاید در مجامع اهل سنت، سید رضی قدس سره به عنوان یک ادیب و شاعر و به تعبیر بعضی از آنان «امام در ادب و لغت» شناخته شده باشد، حال اگر از بعضی از طلاب جوان ما سؤال شود که ایشان در فقه هم دستی داشته یا نه، چه جواب می دهند؟ آیا شریف رضی قدس سره از فقهای شیعه به شمار می رود، یا تنها ادیب و شاعر بوده است؟

زمانی که تصمیم گرفته شد در این زمینه مقالاتی جمع آوری شود من هم حدود یکی دو ماه وقت گذاشتم و مقاله ای در اثبات

فقاہت سید رضی قدس سرہ تنظیم کردم،^(۱) تأکید من در این مقاله بر این بوده است که اثبات کنم؛ اگرچه بعد شعر و ادب در این مرد بزرگ غالب بوده است امّا در فقه هم دستی داشته، حال اگر نتوانیم بگوییم از فقهای بزرگ ولی از فقها بوده است، در آن مقاله شش دلیل برای اثبات این موضوع نقل کرده ام که فهرست وار در اینجا ذکر می کنم:

۱ - شاگردی نزد فقهای عامّه و خاصّه.

۲ - تألیف کتاب در فقه مقارن.

۳ - استدلالات فقهی.

۴ - منصب قضاوت.

۵ - مباحث فقهی و اصولی در لابلائی کتاب ها.

۶ - تصریح بزرگان.

ادلیل اوّل بر فقاہت سید رضی قدس سرہ شاگردی او نزد فقهای بزرگ عامّه و خاصّه است، از اساتید شیعه او می توان از شیخ مفید نام برد.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه می نویسد:

شیخ مفید قدس سرہ شبی در خواب می بیند، در حالی که در مسجد «کرخ» نشسته است فاطمه زهرا علیها السلام بر او وارد می شود و دو فرزندش «حسن و حسین علیهما السلام» را که در سنین خردسالی می باشند به او سپرده و می فرماید:

«عَلَمَهُمَا الْفَقْهَ»؛ به این دو فقه بیاموز.

با تعجب از خواب بر می خیزد، فردای آن شب «فاطمه بنت الناصر» به همراه دو فرزندش «سید رضی و سید مرتضی» که خردسال بودند بر

ص: ۲۵

۱- ۸. عنوان مقاله: «الشریف الرضی فقیهاً» که در مجله آل البیت قم چاپ شده است.

شیخ وارد می شوند، شیخ مفید به احترام این بانوی بزرگ می ایستد و به او سلام می کند، این مادر گرانقدر به شیخ می گوید:

«ایها الشیخ هذان ولدای قد احضرتهما الیک لتعلمهما الفقه»؛

این دو فرزندم را برای تعلیم فقه به محضر شما آورده ام.

شیخ مفید در حالی که اشک می ریزد، داستان خواب خود را برای او تعریف می کند و مسؤولیت تعلیم فرزندان او را به عهده می گیرد. (۱)

از فقهای عامه که سید رضی قدس سره به عنوان استاد خود از آنان یاد می کند می توان از «محمّد بن موسی خوارزمی» «ابوالحسن عبدالجبار» و «ابومحمّد عبدالله بن محمّد الاسدی» نام برد که شاگردی سید رضی قدس سره نسبت به آنها جز در فقه نمی تواند معنا داشته باشد.

۲ - تألیف کتاب در فقه مقارن

نجاشی در فهرست خود هنگامی که کتاب های سید رضی قدس سره را نام می برد از جمله به کتاب «تعلیق خلاف الفقهاء» اشاره می کند. (۲)

همچنین علامه شیخ آقابزرگ تهرانی در «الذریعه» از این کتاب نام می برد. (۳)

شیخ حرّ عاملی قدس سره نیز در بعضی از اجازات از این کتاب نام برده است. (۴)

متأسفانه امروز این کتاب در دسترس نیست اما از نام آن پیداست که چون ایشان اساتید فقهی از عامه داشته، موضوع آن، فقه مقارن بوده

ص: ۲۶

۱- ۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱/۴۱.

۲- ۱۰. رجال نجاشی، ص ۳۱۱.

۳- ۱۱. الذریعه، ۲۰/۳۴۵ و ۱۴/۶۴ و ۴/۲۲۲.

۴- ۱۲. بحار الأنوار، ۱۱۰/۱۱۵.

است و موارد اختلاف فقهاء اهل تسنن و شیعه را در این کتاب جمع آوری کرده است.

۳ - استدلالات فقهی سید رضی قدس سره

در این زمینه می توان به مواردی که شهید اول در ذکری و شهید ثانی در روض الجنان و خود سید رضی قدس سره در بعضی از کتاب های خود ذکر کرده است مراجعه نمود. (۱)

۴ - منصب قضاوت

سید رضی قدس سره از قضاة زمان خود و بلکه قاضی القضاة عصر خود بوده است و تصدی این منصب بدون فقیه بودن نمی تواند معنا داشته باشد.

۵ - مباحث فقهی و اصولی در کتاب های سید رضی قدس سره

سید رضی قدس سره پانزده تألیف دارد که تنها شش تألیف آن امروزه در اختیار ماست «حقائق التأویل، مجازات القرآن، مجازات النبویه، خصائص الاثمه، دیوان و نهج البلاغه».

ما پنج کتاب اول را بررسی کردیم، ببینیم آیا می توانیم از آن کتاب ها فقاهت ایشان را استفاده کنیم؟ بنده در آن مقاله به بیست و پنج مورد از مباحث فقهی و اصولی که سید رضی قدس سره در کتاب های خود مطرح و اظهار نظر کرده است اشاره کرده ام از جمله مباحث:

ص: ۲۷

۱- ۱۳. برای توضیحات بیشتر رجوع شود به متن عربی مقاله آیه الله استادی تحت عنوان «الشریف الرضی فقیهاً» چاپ شده در مجله آل البيت قم.

«اجتهاد و قیاس، حجّیت خبر واحد و شرایط آن، وصیت، شفعه، رضاع، حرمت مسکر، فجر اوّل و دوم، اقسام یمین و ...».

۶ - تصریح بزرگان به فقاہت سید رضی قدس سره

بسیاری از علما و بزرگان هنگامی که به شرح زندگی سید رضی قدس سره پرداخته اند به بُعد فقهی او اشاره داشته او را از فقهای بزرگ امامیه می دانند که بُعد فقاہت او تحت الشعاع بُعد ادیب و شاعر بودن او قرار گرفته است در اینجا کلمات چند تن از آنان را می آوریم:

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه در مورد فقاہت این عالم بزرگوار می نویسد:

«و عرف من الفقه و الفرائض طرفاً قویاً».^(۱)

سید علی خان مدنی می گوید:

«کان عارفاً بالفقه و الفرائض معرفه قویه».^(۲)

علامه بزرگوار سید محسن امین عاملی در اعیان الشیعه می نویسد:

«کان الرّضی ادیباً بارعاً متمیزاً، فقیهاً متبحراً و متکلماً حاذقاً و مفسراً...».^(۳)

این هم نکته ای بود که خواستم برادران جوان و عزیزم توجه داشته باشند، شیعه مظلومیت های گوناگونی دارد و یکی از ابعاد آن همین است که:

ص: ۲۸

۱- ۱۴. شرح نهج البلاغه، ۱/۳۳.

۲- ۱۵. الدرجات الرفیعه، ص ۴۶۷، چاپ نجف.

۳- ۱۶. اعیان الشیعه، ۹/۲۱۸.

بعضی تلاش می کنند از عظمت بزرگان شیعه که افتخار عالم تشیع می باشند، بکاهند، در مورد سید رضی قدس سره برخوردهای ناپسندی وجود دارد که مناسب نمی بینم در اینجا مطرح کنم.

تاریخ ولادت و ارتحال و آرامگاه سید رضی قدس سره

در اینجا اشاره ای به تاریخ ولادت و ارتحال این عالم بزرگوار می کنم:

ایشان در سال ۳۵۹ ه. ق چشم به جهان گشودند و در سال ۴۰۶ ه. ق رحلت نمودند، پس از وفات پیکر پاکش را در خانه خود یا به گفته بعضی در مقابر قریش به خاک سپردند اما بعداً جنازه مطهرشان از بغداد به کربلا منتقل شد، آرامگاه این بزرگوار و برادرش سید مرتضی قدس سره در حرم امام حسین علیه السلام همیشه مورد احترام و تکریم علمای بزرگ ما می باشد.

در پایان جمله ای را به عنوان موعظه برای خودم عرض می کنم:

هدف بزرگان ما در تحمل رنج ها و آزارها این بود که دین خدا سالم بماند و ما به آن عمل کرده، سعادت خود را تأمین کنیم، حال چقدر ناسپاسی است اگر همه این تلاش ها را نادیده بگیریم و به مسائل دینی بی توجه باشیم و یا به دین خدا لطمه بزنیم.

در دعا می خوانیم «اللهم اجعلنی ممن تنتصر به لدینک»؛^(۱) پروردگارا! مرا از کسانی قرار ده که به وسیله آنها دین تو یاری می شود، «و لا تجعلنی ممن اعان علی محو کتابک»؛^(۲)

ص: ۲۹

۱- ۱۷. بحار الأنوار، ۸۶/۱۸۸.

۲- ۱۸. صحیفه سجادیه دعای چهل و هفتم دعای امام سجاده علیه السلام در روز عرفه «و لا تجعلنی للظالمین ظهیراً و لا لهم علی محو کتابک یداً و نصیراً».

مرا از کسانی قرار مده که در راه محو کتاب تو کوشش می کنند.

از اینجا معلوم می شود، این احتمال هم وجود دارد که ما وسیله نابودی دین باشیم اگر احتمال نداشت، چنین دعایی معنا پیدا نمی کرد، یعنی ممکن است ما، وسیله یاری دین و یا وسیله نابودی دین باشیم.

ص: ۳۰

در این جلسه نکاتی پیرامون عظمت کتاب شریف نهج البلاغه بیان می کنم.

اما قبل از بیان آن نکات دو مطلب را باید یادآوری کنم:

مطلب اول: آیا همه نهج البلاغه معتبر است؟

اگرچه نهج البلاغه کتاب بسیار باعظمتی است اما باید توجه داشت که با همه عظمت و بزرگی آن، نمی توان گفت هرچه در نهج البلاغه آمده است از آغاز تا پایان همه صحیح است، این کتاب اگرچه در ردیف کتاب های حدیثی دسته اول ما و از معتبرترین کتاب های حدیثی شیعه است اما در مواردی زیر سؤال است.

البته طبق بررسی هایی که شده این موارد بسیار کم است، ولی تذکر این مطلب را از این جهت لازم دانستم که گاهی دیده می شود بعضی از

برادران اهل علم با نهج البلاغه به گونه ای برخورد می کنند که گویا تمام مطالب آن تام و تمام است، در حالی که چنین نیست، بلکه در موارد کمی محققان ما به این نتیجه رسیده اند مطلبی که در نهج البلاغه نقل شده است صد در صد معتبر نمی باشد.

مطلب دوم: آیا می توان تنها به نهج البلاغه اکتفا کرد؟

هرگاه ما بخواهیم مطلبی را به عنوان حکم اسلامی بیان کنیم باید بینیم از مجموعه آیات و روایات معتبر از جمله نهج البلاغه، چه چیزی استفاده می شود، در هیچ مسأله ای از مسائل اسلامی کسی نمی تواند مثلاً کتاب شریف کافی را مورد استناد قرار دهد و بگوید من به قرآن مجید و هیچ کتاب روایی دیگر کاری ندارم، هرچه از اینجا استفاده کنم به عنوان یک مسأله اسلامی بیان خواهم کرد، این کار صحیح نیست، منبع فقه ما، اخلاق ما و تمام محتوای دین ما، مجموعه آیات و روایات است «کتاب الله و عترتی» (۱).

همان گونه که اخیراً مرسوم شده و رسم بسیار خوبی است، باید مسائل به صورت موضوعی بررسی شود، باید بینیم در یک موضوع، مجموعه قرآن و روایات چه می گوید.

اگر کسی نهج البلاغه را کتاب مستقلی بداند و تصور کند با مراجعه

ص: ۳۲

۱- ۱۹. قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «أني تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي اهل بيتي ما إن تمسكتم بهما لن تضلوا ابداً و أنّهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض» (الغدیر، ۱/۱۷۶؛ بحار الأنوار، ۲/۱۰۰؛ رساله الثقلين و شنوی؛ فضائل الخمسه من الصحاح الستة، ۲/۵۲).

به آن نیازی نیست ببیند در قرآن مجید یا کتاب های روایی دیگر، آیه، یا روایتی شبیه آنچه در نهج البلاغه است وجود دارد یا نه؟ آیه یا روایتی که کلام نهج البلاغه را تقیید کند هست یا نه؟ چنین طرز فکری صحیح نمی باشد.

یک محقق باید هر مسأله ای را موضوعی بررسی کند، ببیند درباره یک موضوع در مجموعه آیات و روایات و از جمله نهج البلاغه چه چیزی آمده است و از مجموع نتیجه گیری کند.

امّا اگر به یک کتاب اکتفا کنیم و مطلبی را نتیجه گیری کنیم، ممکن است سخنی بگوییم که در فقه شیعه وجود ندارد و فقهای ما به آن قایل نیستند سخنی بگوییم که معارض آن در جای دیگری وجود دارد.

این مطلب در مورد قرآن مجید هم صادق است، یعنی اگر کسی به قرآن مراجعه کند و تنها به اطلاق یک آیه استناد کند، بدون در نظر گرفتن آیات دیگر و روایات، نمی تواند نتیجه گیری صحیحی به دست آورد.

مثلاً قرآن می گوید: «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا»^(۱) آیا می توان تنها اطلاق این آیه را مورد تفسیر قرار داد و گفت: بیع مطلقاً حلال و ربا مطلقاً حرام است؟ در حالی که در روایاتی که در تقیید اطلاق این آیه آمده است می خوانیم «لا ربا بین الوالد و ولده»^(۲) ربا بین پدر و فرزند

ص: ۳۳

۱- ۲۰. سوره بقره، آیه ۲۷۵.

۲- ۲۱. لیس بین الرجل و ولده ربا»، وسائل الشیعه، ۱۸/۱۳۵؛ فروع کافی، کتاب المعیشه، ۵/۱۴۷.

وجود ندارد، یعنی پدر و فرزند می توانند معامله ربوی داشته باشند و یا در روایت می خوانیم «نهی النبی صلی الله علیه وآله عن بیع الغرر»؛^(۱) پیامبر خداصلی الله علیه وآله از بیع غرری نهی فرمود، خلاصه اینکه اگر کسی روایات را در کنار آیات قرار ندهد و نتیجه گیری کند، گرفتار اشتباه خواهد شد.

برادران طلبه من به خصوص، توجه کنند اینکه ما عادت کرده ایم مثلاً در مورد غیبت یا حسد، یک روایت را پیدا می کنیم و می خوانیم، بدون توجه به استثناءها و توضیحاتی که در روایات دیگر آمده است کار صحیحی نیست و گاهی از مسیر اصلی منحرف می شویم، اگر کسی می خواهد در مورد حسد یا غیبت یا مسائل دیگر صحبتی داشته باشد باید مجموعه آیات و روایات را در این موارد مورد مطالعه قرار دهد.

این تذکر را به این جهت بیان کردم که گاهی ملاحظه می شود بعضی از آقایان برخی از جملات نهج البلاغه را به رخ می کشند، اما توجه ندارند که نهج البلاغه کتاب مستقّلی که بتوان تنها به آن اکتفا کرد نیست، باید نهج البلاغه را در کنار مصادر دیگر قرار داد و با توجه به مجموعه معارف دینی نتیجه گیری کرد، در مسائل اعتقادی هم باید به این مطلب توجه داشت، اگر می خواهیم بینیم اسلام در مورد امامت و یا معاد چه می گوید باید مجموعه آیات و روایاتی که در این دو موضوع است در نظر بگیریم و نتیجه گیری کرده، بگوییم این امامت یا معادی است که اسلام می گوید.

ص: ۳۴

این دو مطلب را قبل از اینکه راجع به عظمت نهج البلاغه مطالبی بیان کنم، یادآور شدم تا از مطالبی که پیرامون عظمت این کتاب نقل می‌کنم چنین برداشت نشود که نهج البلاغه کتابی است که می‌توان تنها به آن اکتفا نمود.

عوامل جاذبه نهج البلاغه

می‌دانید نهج البلاغه از جاذبه خاصی برخوردار است که با بسیاری از روایات فرق می‌کند، نهج البلاغه دارای جاذبه ویژه‌ای است اما عوامل این جاذبه چیست؟ بعضی از نویسندگان این موضوع را مورد بررسی و دقت قرار داده‌اند که به آن اشاره می‌کنم:

۱ - فصاحت و بلاغت نهج البلاغه

یکی از عوامل جاذبه فوق‌العاده نهج البلاغه، فصاحت و بلاغت آن است، کسانی که به قول ادباء، امام ادب بودند، همه در مقابل نهج البلاغه زانو زدند و به فصاحت و بلاغت بی‌نظیر آن اعتراف نمودند، در این زمینه عباراتی است که برخی از آنها را در اینجا می‌آوریم:

۱ - علامه حلی قدس سره در کتاب شرح تجرید فرموده:

«قال البلغاء كانه انّ كلامه دون كلام الخالق و فوق كلام المخلوق و منه تعلّم الناس اصناف البلاغه»؛^(۱) همه کسانی که اهل بلاغتند اعتراف کرده‌اند که کلمات امیرمؤمنان علیه السلام از کلام الهی پایین‌تر و از کلام بندگان او بالاتر

ص: ۳۵

۱- ۲۳. شرح تجرید، ص ۳۰۷، مسأله هفتم از بحث امامت.

است، یعنی هیچ گوینده بلیغی نتوانسته است همانند او سخن بگوید و گروه های مختلف مردم بلاغت را از آن حضرت آموختند.

۲- یکی از بلغا و خطبای معروف در تاریخ، «ابن نباته» می باشد او در قرن چهارم زندگی می کرده است و به قدری در خطابه قوی بوده است که لقب خطیب را به او داده اند، زرکلی در کتاب «الاعلام» خود می گوید:

«كان مقدماً في علوم الادب و اجمعوا على ان خطبها لم يعمل مثلها في موضوعها»؛^(۱) ابن نباته در علوم ادب بر دیگران پیشی داشت و همه پذیرفته اند که هیچ کس نتوانسته است خطبه هایی همانند او بگوید.

حال با همه عظمتی که همه برای خطابه های ابن نباته معتقدند اما ابن ابی الحدید می گوید:

«ان سطرأ واحداً من كلام نهج البلاغه يساوي الف سطر منه بل يزيد و يربى على ذلك»؛^(۲) یک سطر از نهج البلاغه برابری می کند با هزار سطر از کلمات ابن نباته بلکه بر آن فزونی می گیرد و برتری می جوید.

۳- ابن نباته این خطیب نام آور عرب می گوید:

«حفظت من خطبه عليه السلام مأه خطبه»؛^(۳)

صد خطبه از خطبه های امیرمؤمنان علیه السلام را حفظ کردم.

این سخن ابن نباته شاهی است بر کلام علامه که می فرماید:

ص: ۳۶

۱- ۲۴. الاعلام، زرکلی، ۳/۳۴۷.

۲- ۲۵. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۷/۲۱۴.

۳- ۲۶. شرح تجرید علامه، ص ۳۰۷، مسأله هفتم از بحث امامت.

«و منه تعلم الناس اصناف البلاغه»؛ گروه های مختلف مردم بلاغت را از آن حضرت فرا گرفتند و همچنین از این سخن ابن نباته معلوم می شود او تحت تأثیر خطبه های امیرمؤمنان علیه السلام بوده و در مکتب این خطیب بزرگ شاگردی کرده تا توانسته است از خطبای عصر خود در قرن چهارم گردد.

در اینجا مطلبی را در حاشیه عرض می کنم، من فکر می کنم با توجه به اینکه اهل بیت علیهم السلام از نظر فصاحت و بلاغت در یک درجه و ردیف می باشند و اگر می گوئیم: «کلامکم نور»^(۱) نسبت به همه آنان می گوئیم، بنابراین اگر در بسیاری از کلمات دیگر امامان علیهم السلام شاهد آن فصاحت و بلاغت موجود در نهج البلاغه نیستیم، به این دلیل است که آنها به اصحاب و یاران خود اجازه داده بودند که سخنانشان نقل به معنا شود و الفاظ آن تغییر کند، اگر می بینیم در مقایسه، برخی از روایات اهل بیت علیهم السلام با خطبه های نهج البلاغه از نظر فصاحت و بلاغت هماهنگ نیست به همین دلیل است و الا اگر در کلمات سایر ائمه علیهم السلام هم نقل به معنا نشده بود و الفاظ صادره از آنان تغییر نکرده بود، همانند نهج البلاغه بوده، همان گونه که می بینیم صحیفه سجادیه از نظر فصاحت و بلاغت از نهج البلاغه چیزی کم ندارد، روایت هشام که در اول کتاب شریف «اصول کافی» از امام کاظم علیه السلام^(۲) نقل شده از نظر درجه

ص: ۳۷

۱- ۲۷. فرازی از زیارت جامعه کبیره.

۲- ۲۸. اصول کافی، ج ۱، ح ۱۲، کتاب العقل و الجهل.

فصاحت و بلاغت با نهج البلاغه هماهنگ است، بنابراین بسیاری از روایات امامان معصوم علیهم السلام به خاطر نقل به معنا و تغییر الفاظ در درجه نهج البلاغه نیست، اما در مورد نهج البلاغه به اطمینان می شود گفت که اگر نقل به معنا در آن صورت گرفته باشد موارد آن بسیار نادر است و اینکه امروز می گوید در ادبیات عرب همان گونه که از آیات قرآن و اشعار عرب به عنوان شاهد مثال استفاده می شود باید از نهج البلاغه هم استفاده کرد، گواه است بر اینکه کلمات امیرمؤمنان علیه السلام تغییری نکرده است.

۲ - عمق و جامعیت نهج البلاغه

عامل دیگری که در جاذبه نهج البلاغه نقش مهمی دارد عمق و جامعیت آن است، یعنی از فصاحت و بلاغت الفاظ آن که بگذریم، هنگامی که محتوا را مورد مطالعه قرار دهیم، می بینیم کتابی است بسیار عمیق و در عین حال بسیار جامع، یعنی هر آنچه در اصلاح و سعادت زندگی فردی و اجتماعی انسان نقش دارد در این کتاب آمده است.

در این زمینه کلامی از امام امت قدس سره نقل می کنم، اگرچه بسیاری از نویسندگان و دانشمندان و شارحین نهج البلاغه پیرامون عمق، محتوا و جامعیت کلمات امیرمؤمنان علیه السلام مطالبی گفته اند ولی در مقایسه، کلام امام از بهترین گفته هایی است که در این زمینه بیان شده است.

امام امت قدس سره در پیامی به کنگره هزاره نهج البلاغه چنین می گوید:

«اما کتاب نهج البلاغه که نازله روح اوست (یعنی نازله روح

امیرمؤمنان علیه السلام) برای تعلیم و تربیت ما خفتگان در بستر منیت و در حجاب خود و خودخواهی.

این کتاب معجونی است برای شفای مرضی و مرحمی است برای دردهای فردی و اجتماعی، مجموعه ای است دارای ابعاد به اندازه ابعاد یک انسان و یک جامعه بزرگ انسانی از زمان صدر آن تا هرچه تاریخ پیش رود و هرچه جامعه به وجود آید و دولت ها و ملت ها متحقق شود و هر قدر متفکران و فیلسوفان و محققان بیابند و در آن غور کنند و غرقه شوند.

اینک امید است شما دانشمندان و متفکران متعهد که در کنگره هزاره نهج البلاغه گرد آمدید ابعاد عرفانی، فلسفی، اخلاقی، فردی، اجتماعی، نظامی، فرهنگی و دیگر بُعدها را به مقدار میسورتان بیان فرمایید و این کتاب را به جوامع بشری معرفی نموده و عرضه داری که این متاعی است که مشتری آن انسان ها و مغزهای نورانی است»^(۱).

۳ - نهج البلاغه همه جا قابل مطرح شدن است

بعضی از بزرگان ما کتاب هایی نوشته اند که اگرچه پرثمر و راهگشا می باشد اما تنظیم کتاب به گونه ای است که تنها می تواند در عالم تشیع مطرح شود و امکان طرح آن در عالم اهل تسنن وجود ندارد، اما سید رضی قدس سره نهج البلاغه را به صورتی از کلمات امیرمؤمنان علیه السلام تنظیم کرد که قابل طرح در عالم اهل سنت نیز باشد، اگرچه با آوردن خطبه

ص: ۳۹

شقشقیه (۱) در آغاز کتاب و مطرح کردن مسأله امامت، شیعی بودن کتاب و شیعه بودن مؤلف آن محفوظ است ولی در ادامه، کتاب هیچ رنگی ندارد که قابل طرح در جهان تسنن نباشد، به همین جهت این کتاب از آغاز، هم در عالم تشیع و هم در عالم تسنن مطرح بوده است.

بسیاری از تألیفات بزرگان ما چنین بوده است که باید نام این کار را خوش سلیقگی مؤلفان آن بنامیم، مثلاً مرحوم امین الاسلام طبرسی، تفسیر مجمع البیان را که یک تفسیر شیعی به تمام معناست، به صورتی تنظیم کرده است که در مصر چاپ می شود و در حوزه های علمی اهل تسنن مورد بحث و گفتگو قرار می گیرد البته در مقابل، بعضی هم کتاب ها را به صورتی تألیف کردند که شاید انگیزه آنان این بود که تمام خصوصیات دقیق مربوط به شیعه در آن بیان شود، مثلاً در همان دوران سید رضی قدس سره مرحوم ابوالصلاح حلبی صاحب کتاب کافی در فقه، کتابی در کلام تألیف می کند، با خصوصیتی که نمی تواند این کتاب در عالم تسنن مطرح شود.

نشانه هایی از عظمت نهج البلاغه

۱ - شرح نویسی بر نهج البلاغه از روزهای اوّل

کسانی که با کتاب سر و کار دارند، به خوبی می دانند شرح نویسی بر کتاب های حدیثی ما از قرن دهم شروع شده است، تا آنجا که به یاد دارم،

ص: ۴۰

۱- ۳۰. نهج البلاغه، خطبه سوم.

گمان نمی‌کنم کتاب‌های حدیثی ما مثلاً در قرن پنجم، ششم یا هفتم شرح شده باشد، البته احادیث فقهی ما در کتاب‌های فقهی به عنوان فقه الحدیث شرح شده است و کتاب‌های فقه الحدیث فراوان داریم اما سخن در مورد روایات غیر فقهی است، مرآة العقول علّامه بزرگوار مجلسی قدس سره در شرح کتاب شریف کافی مربوط به قرن یازدهم است، شرح تهذیب و استبصار شیخ طوسی قدس سره در قرن یازدهم نوشته می‌شود، و یا شرحی که شیخ بهایی قدس سره پیرامون روایات می‌نویسد مربوط به قرن یازدهم است، یعنی کتاب‌های حدیثی ما، حتی کتاب‌های حدیثی دست اول ما همانند کتب اربعه در این اواخر مورد شرح قرار گرفته است، اما نهج البلاغه از همان روزهای اول مورد توجه بوده است. جاذبه نهج البلاغه به قدری قوی است که بیشتر علما را به خود جذب کرده است و از همان قرن پنجم شرح نویسی بر نهج البلاغه هم در شیعه و هم در میان اهل تسنن آغاز شده است.

۲ - نسخه‌های قدیمی فراوان از نهج البلاغه

اگر شما به کتابخانه‌ها سر بزنید، تا آنجا که من اطلاع دارم نسخه‌های قدیمی کتب اربعه ما (کافی، من لایحضره الفقیه، استبصار، تهذیب) شاید به بیست نسخه نمی‌رسد و عموماً این نسخه‌ها مربوط به قرن نهم است، البته نسخه‌های دیگری مربوط به قرن‌های قبل وجود داشته است اما با گذشت زمان و در حوادث مختلف از میان رفته است، اما همان گذشت زمان و همان حوادث برای نهج البلاغه هم وجود داشته

است ولی امروزه، از نهج البلاغه هشتاد نسخه و یا هشتاد و چند نسخه از قرن پنجم تا قرن هشتم در دست است، وجود هشتاد نسخه بسیار مهم است و از اینجا روشن می شود که نهج البلاغه حتی در مقایسه با کتب اربعه بسیار مورد استنساخ قرار می گرفته است، البته هم استنساخ بیشتری از نهج البلاغه صورت گرفته است و هم اینکه مطرح بودن این کتاب در عالم تسنن در داشتن نسخه های بیشتر مؤثر بوده است.

۳ - صدها شرح و ترجمه بر نهج البلاغه

یکی دیگر از نشانه های عظمت این کتاب کارهای فراوانی است که پیرامون آن انجام شده است، در کتابنامه ای که برای نهج البلاغه تنظیم شد، چهارصد کتاب به عنوان شرح و ترجمه برای نهج البلاغه ذکر شده است.^(۱)

۴ - تعظیم همگان در برابر عظمت نهج البلاغه

می دانید بودن خطبه شقشقیه^(۲) در نهج البلاغه سر و صدای بسیاری ایجاد کرد، کسانی بودند که به خاطر این خطبه با نهج البلاغه به صورتی برخورد کردند که این کتاب از قرن هفتم در حوزه های اهل تسنن به فراموشی سپرده شد؛ اگرچه «ابن ابی الحدید» در همان زمان شرحی بر آن نوشت اما به طور کلی نهج البلاغه در حوزه های اهل تسنن منزوی شد اما با گذشت زمان، یک صد سال پیش، «محمد عبده» با نهج البلاغه به طور اتفاقی آشنا می شود و با نوشتن شرحی بر نهج البلاغه، مجدداً

ص: ۴۲

۱- ۳۱. رجوع کنید به چهل مقاله آیه الله استادی، مقاله بیست و یکم، «کتابنامه نهج البلاغه».

۲- ۳۲. خطبه سوم نهج البلاغه که امیرالمؤمنین علیه السلام در آن به حوادث بعد از رسول خداصلی الله علیه وآله و داستان خلفا اشاره می کند.

این کتاب در حوزه های علمی اهل تسنن و به خصوص در مصر و دانشگاه الأزهر مطرح و مورد توجه قرار گرفت او در آغاز شرح خود می نویسد:

«فقد اوفى لى حكم القدر بالاطلاع على كتاب نهج البلاغه مصادفه بلا تأمل»؛^(۱)

«قضا و قدر برابم چنین پیش آورد که تصادفاً از کتاب نهج البلاغه اطلاع پیدا کنم».

این هم نشانه ای از عظمت نهج البلاغه است، که کسی نمی تواند این کتاب را ببیند و در مقابل آن کرنش و تعظیم نکند.

مرحوم آیه الله مرعشی قدس سره در مقدمه صحیفه سجادیه می نویسند:

در سال ۱۳۵۳ نسخه ای از صحیفه شریفه را برای مطالعه علامه معاصر شیخ جوهری، طنطاوی معروف صاحب تفسیر^(۲) (مفتی اسکندریه) فرستادم او برایم نامه ای فرستاد و در برابر آن هدیه عالی از من تشکر کرد و درباره آن مدحی سرشار و ثنایی بسیار نوشت تا آنجا که گفت:

«این از بدبختی است که ما تاکنون بر این اثر گرانبهای جاوید از میراث های نبوت و اهل بیت دست نیافته بودیم و من هرچه در آن می نگرم آن را فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق می یابم...».

ص: ۴۳

۱- ۳۳. شرح نهج البلاغه محمد عبده، «مقدمه».

۲- ۳۴. تفسیر بیست و شش جلدی «الجواهر فی تفسیر القرآن».

سپس علامه جوهری طنطاوی از من سؤال کرد که آیا تاکنون کسی از علمای اسلام، شرحی بر آن نوشته است؟ من در پاسخ نامه ایشان شارحینی را که می دانستم نام بردم و کتاب ریاض السالکین تألیف سید علیخان را به ایشان تقدیم کردم، معظم له در جواب نوشت: که من مصمم و آماده ام که بر این صحیفه گرامی شرحی بنویسم. (۱)

صحیفه سجادیه و نهج البلاغه کتابی نیست که یک عالم اهل تسنن آن را ببیند و در مقابل عظمت آن کرنش نکند، حتی کسانی که مسلمان نیستند و مسیحی می باشند در پیشگاه نهج البلاغه به عظمت آن اعتراف می کنند.

۴ - مطرح بودن نهج البلاغه در اجازات علما

یکی دیگر از نشانه های عظمت نهج البلاغه مطرح بودن این کتاب همانند کتب اربعه در اجازات علمای بزرگ است، در گذشته چنین رسم بوده که بزرگان در نقل احادیث به شاگردان خود اجازه می دادند، یکی از فواید اجازات این بود که استناد کتاب به مؤلف معلوم می شد.

معمولاً در اجازه ها، کتاب های بسیار ارزشمند و ارجمند مطرح می شد همانند کتب اربعه، یکی از این کتاب ها نهج البلاغه است، مرحوم محدث قمی قدس سره در کتاب فواید الرضویه می نویسد:

از مصنّفات اوست «یعنی سید رضی قدس سره» نهج البلاغه که در اجازات، از آن به «اخ القرآن» تعبیر می کنند یعنی در بسیاری از اجازات، نهج

ص: ۴۴

البلاغه مطرح شده است و از آن به عنوان برادر قرآن و کتاب دوم اسلام نام برده شده است.

۵ - سجده در پیشگاه نهج البلاغه

ابن ابی الحدید در ذیل خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه می گوید:

«و ینبغی لو اجتمع فصحاء العرب قاطبه فی مجلس و تلی علیهم أن یسجدوا له... و أقسم بمن تقسم الأمم کلها به، لقد قرأت هذه الخطبه منذ خمسين سنه و إلى الآن أكثر من ألف مره، ما قرأتها إلا و أحدثت عندی روعه و خوفاً و عظه، و أثرت فی قلبی و جیباً، و فی أعضائی رعداً...»؛^(۱)

اگر تمام فصحاء عرب در مجلس واحدی اجتماع کنند و این بخش از خطبه برای آنها خوانده شود سزاوار است در برابر آن سجده کنند... سوگند به حقیقتی که همه امت ها به او سوگند یاد می کنند من این خطبه امیرالمؤمنین علیه السلام را در طول پنجاه سال زندگی بیش از هزار بار خوانده ام، هر بار که این خطبه را خواندم موعظه و ترسی در من ایجاد کرد و در قلب و روح اضطراب شدیدی برپا کرد.

در پایان به عنوان موعظه به خطبه ای از نهج البلاغه اشاره می کنم، البته این خطبه هم در نهج البلاغه و هم در امالی شیخ صدوق و در امالی شیخ مفید نیز با کمی تفاوت آمده است.

ظاهر کلام امام علیه السلام این است که آن حضرت در تمام دوران حکومتش در کوفه یعنی در مدت حدود پنج سال، همه شب بعد از نماز

ص: ۴۵

عشا این سخن را تکرار می کردند، یعنی اگر ابن ابی الحدید می گوید من در طول پنجاه سال بیش از هزار مرتبه یک خطبه را خواندم امّا خود امیرمؤمنان علیه السلام در طول پنج سال بیش از هزار بار یک خطبه را برای مردم خوانده اند، کلام امام کلامی نیست که با تکرار، تازگی خود را از دست بدهد.

حضرت امیرعلیه السلام این خطبه را به صورتی می خواندند که اهل مسجد و کسانی که اطراف آن هستند بشنوند، می فرمودند:

«تجهّزوا رحمکم الله فقد نودی فیکم بالرحیل»؛(۱)(۲)

زاد و توشه بگیرید که ندای کوچ در میان شما داده شده است.

مرگ واقعیتی است که سراغ همه خواهد آمد و چه خوب است انسان برای انتقال از خانه ای به خانه دیگر مجهّز باشد و مجهّز بودن ما این است که تقوا پیشه کنیم و از گناه بپرهیزیم.

«فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى»؛(۳) بهترین زاد و توشه تقوا است.

هرچه بیشتر از گناه دوری کرده و به معنویت رو بیاوریم می توانیم بگوییم زاد و توشه آماده کرده ایم.

ص: ۴۶

۱- ۳۷. نهج البلاغه ، خطبه ۲۰۴ ؛ امالی صدوق ، ۱ / ۴۰۳ ؛ امالی مفید، ص ۱۹۹ ؛ بحار الأنوار، ۷۱/۱۷۲.

۲- ۳۸.

۳- ۳۹. سوره بقره، آیه ۱۹۷.

در این جلسه پیرامون شخصیت حضرت مالک اشتر قدس سره مطالبی بیان می‌کنم.

در آغاز کلماتی که امیرمؤمنان علیه السلام راجع به شخصیت مالک فرموده اند ذکر می‌کنم، آنگاه ببینید ملاک این همه عظمت و بزرگواری در مالک چیست؟ او چه ویژگی‌هایی داشته است که این همه مورد عنایت و توجه حضرت قرار گرفته است؟ و در پایان ببینیم آیا ما هم می‌توانیم همان ویژگی‌ها و ملاک‌ها را در حدّ توان برای خود تحصیل کنیم؟

ابتدا مقدمه کوتاهی را تقدیم می‌کنم:

مجاز و مبالغه در تعبيرات دینی

گاهی از کسانی که دقت لازم را ندارند شنیده می‌شود که می‌گویند،

در آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام مجازگویی نداریم، یعنی ممکن نیست که یک آیه و یا یک روایت به عنوان مجاز گفته شده باشد، شاید کسانی که چنین می گویند مجازگویی را مقابل حقیقت گویی تصور می کنند آن وقت نتیجه می گیرند که قرآن و روایات مجازگویی نمی کند، بلکه حقیقت را بیان می کند، ولی مطلب چنین نیست که مجاز در مقابل حقیقت گویی باشد بلکه در استعمال کلمات چه در قرآن یا روایات و یا سخنان افراد دیگر گاهی حقیقت اراده می شود (یعنی لفظ را در معنای موضوع له خود استعمال می کنند) و گاهی مجاز اراده می شود (یعنی لفظ را در معنای غیر موضوع له آن استعمال می کنند) البته قرینه هم می گذارند. و در استعمال مجازی هم مقصود گوینده بیان واقع و حقیقت است.

مرحوم سید رضی قدس سره کتابی دارد به نام «المجازات النبویه» و کتاب دیگری به نام «مجازات القرآن» در این دو کتاب، مجازها و استعاره هایی که در آیات و روایات آمده جمع آوری نموده است، ششصد مورد از آیات و بیش از سیصد و پنجاه مورد از روایات نبوی را در این زمینه گردآوری کرده است.

البته این مطلب روشنی است اما به عنوان مقدمه و شاهدهی برای سخن بعد قرار دادم که مبالغه هم مثل مجاز است، همان گونه که مجاز داریم مبالغه هم داریم.

بعضی می گویند در تعبیرات دینی مبالغه نیست، شاید کسانی که

چنین می‌گویند، مبالغه را در معنای خلاف گویی تصور می‌کنند و سپس نتیجه‌گیری می‌کنند که در قرآن و روایات خلاف گویی وجود ندارد و الاً مبالغه هم، مانند مجاز است، گفته‌اند «باب المبالغه فی کلام العرب باب واسع».

کسی که سخنی می‌گوید چه در زبان عربی یا فارسی و یا هر زبان دیگر، گاهی فصاحت و بلاغت کلام، اقتضای مبالغه در سخن را دارد، بله، اگر مبالغه به معنای خلاف گویی باشد، در هیچ آیه و روایتی نیست و هیچ مسلمانی حرف خلاف نمی‌زند، اما گاهی استفاده از مبالغه از فنون ادب و صنایع ادبی است کسی نمی‌تواند بگوید این نوع از مبالغه در تعبیرات دینی وجود ندارد.

مثلاً به این حدیث که از امام باقر علیه السلام نقل شده است توجه کنید، آیا مبالغه نیست؟

حضرت می‌فرماید: «من بنی مسجداً كمفحص قطاه بنی الله له بیتاً فی الجنه»؛^(۱)

کسی که مسجدی به اندازه لانه کبوتری بنا کند خداوند در بهشت خانه‌ای برای او بنا می‌کند. آیا این کلام مبالغه ندارد؟

امام علیه السلام در این کلام در مقام بیان این مطلب است که ساختن مسجد هرچند کوچک باشد اجر و پاداش الهی دارد و الاً مسجد که نمی‌شود به

ص: ۴۹

این اندازه باشد، و برای اینکه این مطلب به خوبی روشن شود از این مبالغه استفاده فرموده اند، این مبالغه است نه خلاف واقع گفتن.

بنابراین اشتباه است که بعضی می گویند، مجاز و مبالغه در تعبیرات دینی وجود ندارد.

در کلام معصومین علیهم السلام مبالغه در معرفی شخصیت ها نیست

حال عرض من این است که اگرچه مطلق مبالغه در کلمات معصومین علیهم السلام را نمی شود انکار کرد و در مواردی رسول خداصلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام از مبالغه استفاده کرده اند، اما در معرفی شخصیت ها مبالغه نمی کنند بلکه هر آنچه هست می گویند، تعریف ها و تمجیدهایشان، بسیار کوتاه اما پُر معنا و به دور از مبالغه است.

اصولاً- این روش و طرز تفکر در میان علمای ما هم بوده است، آنان هم در تمجید و تعریف افراد چون می خواستند حساب شده سخن بگویند، طول و تفصیل نمی دادند، یکی دو جمله می گفتند اما شنونده می دانست که این جمله کوتاه در معنای واقعی کلمه استعمال می شود.

به القابی که به علما داده می شد توجه کنید، مثلاً اگر به شیخ محمد بن یعقوب کلینی صاحب کتاب شریف اصول کافی می گفتند «ثقه الاسلام» بالا-ترین تعریف و تمجید بود، یعنی کسی که مورد وثوق اسلام است این عنوان، کلمه بسیار مهم و باارزش است.

روزی که امام حسین علیه السلام حضرت مسلم علیه السلام را با آن شخصیت و عظمت به طرف مردم کوفه می فرستد در نامه ای به آنان می نویسد:

«أنتی باعث الیکم ثقتی»؛^(۱)

من به سوی شما کسی را می فرستم که مورد وثوق و اطمینان من است.

و یا اگر به مرحوم سید شفتی از مراجع بزرگ و مقتدر شیعه گفته می شود «حجه الاسلام» این عنوان چون به معنای واقعی آن گفته می شود بسیار باعظمت است.

بنابراین ما باید در کلمات رسول خدا و ائمه هدی علیهم السلام و بزرگانمان در معرفی افراد، چون به دور از مبالغه است و معنای واقعی کلام اراده می شود، دقت کنیم، بینیم همان یکی دو کلمه ای که گفته اند چه مقدار معنا دارد، ممکن است محتوای یک کلمه آنان، از ده صفحه یا از یک کتاب بیشتر باشد.

معرفی مالک اشتر در کلام امیر مؤمنان علیه السلام

حالا پس از ذکر این مقدمه جملائی که راجع به مالک اشتر گفته شده بیان می کنم:

۱ - مالک شخصیتی معتدل

امیر مؤمنان علی علیه السلام درباره مالک می فرماید:

ص: ۵۱

«إِنَّهُ مَمَّنٌ لَا يَخَافُ وَهَنَهُ وَلَا سَقَطَتَهُ وَلَا بَطْؤَهُ عَمَّا الْإِسْرَاعِ إِلَيْهِ أَحْزَمٌ وَلَا إِسْرَاعَهُ إِلَى مَا الْبَطْءُ عَنْهُ أَمْثَلُ»؛^(۱)

مالک از کسانی نیست که بیم ضعف و سستی یا خطا و لغزشی در او، برود (سستی و لغزشی به او راه نمی یابد) و نیز از کسانی نیست که در موردی که شتاب به احتیاط نزدیک تر است، کندی کند و در جایی که کندی به احتیاط نزدیک تر است شتاب ورزد.

یعنی مالک مسلمانی است معتدل، نه کندرو و نه تندرو، و ما باید خود را این گونه تربیت کنیم، نه کندروی داشته باشیم و نه تندروی، تنها متن دین و احکام الهی را اجرا کنیم «المتقدّم لهم مارق و المتأخّر عنهم زاهق».^(۲)

همین کندروی ها و تندروی هاست که امروز بسیاری از جوامع اسلامی به آن مبتلا هستند، یعنی گروهی گرفتار تندروی و گروهی گرفتار کندروی هستند، مسلمانی مورد تمجید امیرمؤمنان علیه السلام است که در جایی که نباید تعجیل کند، تندروی ندارد، یک مسلمان معتدل است.

هر کسی باید زندگی خود را مورد ارزیابی قرار دهد و ببیند آیا در وظایف دینی تندروی یا کندروی ندارد؟ آیا مراقب است تا آنچه دین از او می خواهد انجام دهد؟

ص: ۵۲

۱- ۴۲. نهج البلاغه، نامه ۱۳.

۲- ۴۳. مفاتیح الجنان» فرازی از صلوات روایت شده از امام زین العابدین علیه السلام در اعمال ماه شعبان.

مثلاً- امروزه در زمان ما از مرجعی از مراجع تقلید که در حوزه های علمیه به عنوان مرجع تقلید شناخته شده است، فتوای جدیدی می شنویم، ملاحظه می شود، برخورد بعضی با فتوای جدید برخورد نامناسبی است، یعنی در مقابل تلاشی که یک مجتهد انجام داده و از کتاب و سنت مسأله ای را استنباط کرده است، کسی که هیچ اطلاعی از این مسائل ندارد، استدلال پردازی می کند البته همیشه این مطلب گفته شده است که یک فتوی گاهی مطابق با واقع است و گاهی مخالف با واقع، ما که از واقع بی خبریم باید به استنباط یک مجتهد از کتاب و سنت احترام بگذاریم و تسلیم باشیم، اینها تدروی هایی است که در بسیاری از متدینین وجود دارد، چیزی را که خدای متعال حلال کرده است، حلال است و چیزی که خدای متعال حرام کرده است، حرام است و ما باید به آنچه که یک مرجع تقلید به عنوان حلال و حرام الهی می گوید پایبند باشیم.

آیا این نشانه تقدس و دیانت است که من انتظار داشته باشم، آنچه به نظر یک مجتهد جایز است، بگوید جایز نیست؟ و یا به عکس؟ متأسفانه ما خودمان را به صورتی تربیت نکرده ایم که در مقابل حق تسلیم باشیم.

باید در مسایلی که پیش می آید، در حوادثی که در مقاطع حساس بروز می کند بینیم وظیفه شرعی ما چیست؟ همان را انجام دهیم تا نمونه ای از صفات مالک اشتر را در خود پیاده کنیم.

امیر مؤمنان علیه السلام راجع به شخصیت مالک اشتر خطاب به مردم مصر می فرماید:

«فقد بعثت اليكم عبداً من عباد الله لا ينأى ايام الخوف ولا ينكل عن الاعداء ساعات الزرع»^(۱).

من بنده ای از بندگان خدا را به سوی شما گسیل داشتم، کسی که در هنگامی جنگ و در زمانی که بیم از حمله دشمن وجود دارد خواب به چشمان او راه نمی یابد و در لحظه های ترسناک، روی از دشمن بر نمی تابد و بیمی به خود راه نمی دهد.

بسیاری از مردم در حوادث و پیش آمدهای سخت چنین نیستند، امام حسین علیه السلام می فرماید:

«الناس عبید الدنیا و الدین لعق علی السنتهم یحوظونه ما دّرت معایشهم فإذا محصوا بالبلاء قلّ الدیانون»^(۲).

مردم بردگان دنیایند و ادعای دینداری لقلقه زبان آنهاست تا زمانی سخن از دین بر زبان جاری می کنند که زندگی آنان به خوبی اداره شود، اما زمانی که در معرض آزمایش قرار گیرند دینداران واقعی کم خواهند بود.

یعنی تا جنگ و جهادی نیست، تا از ایثار جان و مال خبری نیست ادعای مسلمانی دارند، اما اگر بنا شد از جان و مال و آبروی خود برای

ص: ۵۴

۱- ۴۴. نهج البلاغه، نامه ۳۸.

۲- ۴۵. بحار الأنوار، ۴۴/۳۸۳.

اسلام هزینه کنند دینداران حقیقی بسیار کم می شوند، اما مالک چنین نبود «لا ینام ایام الخوف».

۳ - مالک برای ما خیرخواه و برای دشمنان ما سخت گیر بود

امیرمؤمنان علیه السلام در تعبیر دیگری در مورد مالک اشتر می فرماید:

«کان لنا رجلاً ناصحاً و علی عدوً شديداً ناقماً فرحمه الله فلقد استكمل ایامه و لاقی حمامه و نحن عنه راضون أولاه الله رضوانه و ضاعف الثواب له»؛^(۱)

مالک برای ما مردی خیرخواه و بر دشمنان ما سختگیر بود و از آنها کراهت و نفرت داشت، خداوند او را رحمت کند، مدتی که برای عمر او مقدر شده بود کامل کرد و به پایان برد و با مرگ خویش روبرو گردید، ما از وی خوشنودیم، خداوند خوشنودی خود را به او عطا فرماید و ثواب و پاداشش را دو برابر گرداند.

ابن ابی الحدید هنگامی که این کلام امیرمؤمنان علیه السلام را راجع به مالک نقل می کند می گوید:

«طوبی لمن حصل له من علی بعض هذا»؛^(۲)

خوشا به حال کسی که امیرمؤمنان علیه السلام بعضی از این کلمات را درباره او بگوید.

یعنی مالک به قدری بزرگوار است که اگر مطالبی که امیرمؤمنان علیه السلام

ص: ۵۵

۱- ۴۶. نهج البلاغه، نامه ۳۴.

۲- ۴۷. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۶/۱۴۴.

در شأن و جلال او فرموده است مقداری از آن را درباره دیگران می گفت برای آنان کافی بود.

۴ - کاش در میان شما یک نفر همانند مالک بود

در داستان جنگ صفین هنگامی که حضرت به اجبار گروهی از لشکریان خود تصمیم گرفت جنگ را متوقف کند، عده ای به آن حضرت گفتند، مالک سخن شما را نمی پذیرد و به جنگ ادامه می دهد امیرمؤمنان علیه السلام به آنان فرمود:

«أَيُّهَا الْعَدُوُّ ذَكَرْتُمْ مِنْ تَرَكَهُ أَمْرِي وَ مَا أَنَا عَلَيْهِ فَلَيْسَ مِنْ أَوْلِيَّكَ وَ لَيْسَ اتَّخَوْفُهُ عَلَيَّ ذَلِكُ، وَلَيْتَ فَيَكُم مِثْلَهُ أَثَانِ بَلْ لَيْتَ فَيَكُم مِثْلَهُ وَاحِدٍ يَرِي فِي عَدُوِّ مِثْلَ رَأْيِهِ»^(۱)

آنچه شما گفتید که مالک دستور مرا مورد توجه قرار نداده است، نه، مالک از کسانی نیست که به سخن من بی اعتنایی کند و از این جهت بر او بیمناک نیستم. کاش در میان شما دو نفر همانند مالک پیدا می شد، نه، کاش در میان شما یک نفر همانند او می یافتم که نظر او در مورد دشمنان من، همچون نظر مالک بود.

۵ - اگر از کوه بود نمونه بود

پس از شهادت مالک، گروهی از قبیله او «قبیله نخع» برای عرض تسلیت بر امیرمؤمنان علیه السلام وارد شدند، مشاهده کردند که امام از شهادت مالک به شدت تأسف می خورد و می گوید:

ص: ۵۶

۱- ۴۸. بحار الأنوار، ۳۲/۵۴۷، سفینه البحار، ماده «شتر».

«لله در مالک، و ما مالک، لو کان من جبل لکان فنداً و لو کان من حجر لکان صلداً، اما و الله ليهدن موتک عالماً و ليفرحن عالماً، علی مثل مالک فلتبک البواکی و هل مرجو کمالک و هل موجود کمالک؟» (۱)

پادشاه مالک با خدا باد، مالک چه بود؟ اگر از کوه ساخته شده بود نمونه بود، و اگر از سنگ ساخته شده بود، محکم و ضربه ناپذیر بود، به خدا سوگند مرگ تو عالمی را درهم ریخت و جهانی را شاد ساخت، بر کسی همانند مالک باید گریه کنندگان بگریند. آیا امید می رود کسی همانند مالک به وجود آید؟ و آیا کسی همانند مالک وجود دارد؟

علقمه بن قیس نخعی می گوید: پس از شهادت مالک امیرمؤمنان علیه السلام همیشه در غم فراق او غمگین بود، و آن حضرت آن گونه بر مالک متأسف و متأثر بود که گویا او مصیبت زده و صاحب عزاست، نه ما که از قبیله مالک بودیم.

«فما زال علی علیه السلام یتلهف و یتأسف حتی ظننا انه المصاب به دوننا». (۲)

۶ - مالک برای من همان گونه بود که من برای رسول خدا صلی الله علیه و آله

و از همه این کلمات گویاتر همان جمله معروف است که امیرمؤمنان علیه السلام می فرمود:

«رحم الله مالکاً فلقد کان لی کما کنت لرسول الله صلی الله علیه و آله»؛ (۳)

ص: ۵۷

۱- ۴۹. بحار الأنوار، سفینه البحار، ماده «شتر».

۲- ۵۰. سفینه البحار، ماده «شتر».

۳- ۵۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۵/۹۸؛ الغدیر، ۹/۴۰.

خدای مالک را مورد رحمت خود قرار دهد! برای من همان گونه بود که من نسبت به رسول خداصلی الله علیه وآله بودم.

ابن ابی الحدید در وصف مالک اشتر می گوید:

«کان فارساً، شجاعاً، رئیساً، من أكابر الشیعه و عظمائها، شدید التحقّق بولاء امیرالمؤمنین علیه السلام و نصره، کان شدید البأس، جواداً حلیمّاً، فصیحاً، شاعراً و کان یجمع بین اللین و العنف، فیسطوا فی موضع السطوه و یرفق فی موضع الرفق»؛^(۱)

مالک، قهرمان، شجاع و بزرگ بود، او از بزرگان و شخصیت های برجسته شیعه به شمار می رفت و شدیداً به امیرمؤمنان علیه السلام و یاری او علاقه داشت او جنگجو، بخشنده، بردبار، فصیح و شاعر بود شدت را با نرمی می آمیخت، آنجا که جای قدرت نمایی بود قدرت خود را نشان می داد و آنجا که جای مدارا و نرمی بود مدارا می کرد.

گوشه ای از زندگی مالک

در اینجا مناسب است به گوشه ای از زندگانی این یار وفادار امیرمؤمنان علیه السلام اشاره کنم:

تاریخ ولادت و شهادت و مقدار عمر مالک

ولادت مالک قبل از اسلام بوده است اما در هنگام شهادت «سال ۳۸ هجری» چه مقدار از عمر پربرکتش گذشته بود، معلوم نیست؛ اگرچه

ص: ۵۸

بعضی می گویند در سنین پیری به شهادت رسیده است اما خیلی روشن نیست.

زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله را درک کرده است اما روایتی از آن حضرت به واسطه او نقل نشده است، و اصولاً شهرت و آوازه او همه مربوط به دوران خلافت امیر مؤمنان علیه السلام و کمی قبل از آن است، در تاریخ نسبت به سال های قبل از این چیزی منعکس نشده است.

مالک اشتر قبل از جنگ صفین از طرف امام علیه السلام فرماندار نصیبین و اطراف آن بود و پس از جنگ مجدداً به مرکز ولایت خود مراجعت نمود، اما پس از حمله به مصر، امام علیه السلام او را برای استانداری مصر تعیین کرد.

هنگامی که مالک به طرف مصر حرکت کرد در بیست فرسخی با نقشه قبلی، معاویه مالک را مسموم و به شهادت رساند.

قبر مالک در کجاست؟

مؤلف کتاب «مراقد المعارف» می گوید، بعضی از دوستان و آشنایان من، قبر مالک را در چند فرسخی مصر در محل شهادتش زیارت کرده اند و او در آنجا مقبره ای دارد.

در معجم البلدان هم آمده است که در بعلبک لبنان قبری به نام حضرت مالک است.

بعضی از کسانی که پیرامون زندگی مالک بررسی هایی کرده اند،

حدس زده اند که جنازه او به مدینه منتقل شده و قبر او در مدینه است، البته سند تاریخی در این مورد وجود ندارد و فقط یک حدس است.

اخلاق مالک

مالک با این شخصیت و ویژگی هایی که امیرمؤمنان علیه السلام برای او بیان می کند، از چه راهی به این عظمت رسیده است؟

زندگی او چگونه بود که توانست به این مقامات معنوی برسد؟ یکی از نکات مهم در زندگی او مبارزه با هوای نفس است، مناسب است در اینجا داستانی از او در این زمینه بیان کنم، این داستان را مرحوم ورام بن ابی فراس در مجموعه ورام (که نام دیگرش تنبیه الخواطر است) آورده است مرحوم محدث قمی می نویسد، ورام که جد مادری سید بن طاووس است، از اولاد مالک اشتر است، همچنین مرحوم آیه الله شیخ جعفر کاشف الغطاء از دودمان مالک اشتر است. (۱)

و اما داستان این است که:

«انّ مالکاً کان مجتازاً بسوق و علیه قمیص خام و عمامه منه، فرآه بعض السّوقه فأزرى بزیه فرماه ببندقه تهاوناً، فمضى و لم يلتفت، فقيل له: ويلک أتعرف لمن رمیت؟ فقال: لا، فقيل له: هذا مالک صاحب امیرالمؤمنین علیه السلام. فارتعد الرجل و مضى الیه ليعتذر و قد دخل مسجداً و هو قائم یصلی فلما انفتل انکب الرجل علی قدمیه یقبلهما، فقال: ما هذا

ص: ۶۰

الامر؟ فقال: اعتذر اليك مما صنعت فقال: لا بأس عليك فوالله ما دخلت المسجد الا لاستغفرن لك؛^(۱)

مالک از بازاری عبور می کرد، لباس و عمامه ساده ای بر تن داشت یکی از بازاریان هنگامی که دید او وضع ظاهر درستی ندارد، برای تحقیر و بی احترامی، چیزی به سمت او پرتاب کرد، مالک بدون اینکه اعتنایی کند گذشت، شخص به او گفت: وای بر تو آیا فهمیدی به چه کسی بی احترامی کردی؟ گفت: نه، به او گفتند: او مالک یار و همراه امیرمؤمنان علیه السلام است، شخصی که اهانت کرده بود بر خود لرزید و برای عذرخواهی به طرف مالک حرکت کرد، اما مالک وارد مسجدی شده و مشغول نماز بود، پس از نماز خود را بر قدم های مالک انداخته و پای او را می بوسید، مالک فرمود: چه می کنی؟ گفت: آمده ام تا از جسارتی که کرده ام عذرخواهی کنم.

مالک فرمود: بر تو باکی نیست به خدا سوگند به مسجد نیامدم مگر اینکه برای تو از درگاه الهی طلب آمرزش و بخشش کنم.

آیا این اخلاق جز در انبیا الهی و اولیای کامل پیدا می شود؟

محدث قمی قدس سره پس از ذکر این داستان می گوید: مالک مصداق این آیه شریفه است که: «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»؛^(۲)

ص: ۶۱

۱- ۵۴. سفینهبجاری، ماده «شتر»؛ موسوعهالامام علی بن ابی طالب فی الکتاب و السنه، ص ۲۸۲.

۲- ۵۵. سوره فرقان، آیه ۶۳.

بندگان (خاص خداوند) رحمان، کسانی هستند که با آرامش و بی تکبر بر زمین راه می روند، و هنگامی که جاهلان آنان را مخاطب سازند (و سخنان نابخردانه گویند)، به آنها سلام می گویند (و با بی اعتنایی و بزرگواری می گذرند).

محدث قمی اضافه می کند: مالک مصداق کلام امیرمؤمنان علیه السلام است که می فرماید:

«اشجع الناس من غلب هواه»؛^(۱)

شجاع ترین مردم کسی است که بر هوای نفس خود پیروز شود.

از نواده مالک، مرحوم شیخ جعفر کاشف الغطاء است که از اخلاق او داستان هایی نقل شده است محدث قمی در حالات او می نویسد:

«و قد نقل عنه فی ذلك مقامات و حکایات لو جمعت لكانت رساله طریفه نافع»؛^(۲)

اگر داستان هایی که از عالم بزرگوار رسیده است جمع آوری کنیم کتابی سودمند خواهد شد.

زمانی که مرجع تقلید علی الاطلاق و رئیس الاسلام بود به خود خطاب می کرد:

«كنت جعيفراً ثم صرت جعفرأ ثم الشيخ جعفر، ثم شيخ العراق ثم رئیس الاسلام»؛^(۳)

ص: ۶۲

۱- ۵۶. بحار الأنوار، ۷۰/۷۶.

۲- ۵۷. سفینه البحار، ماده «جعفر».

۳- ۵۸. سفینه البحار، ماده «جعفر».

یعنی فراموش نکن که روزی جعفر «جعفر کوچک» بودی بعد جعفر شدی، سپس شیخ جعفر و بعد شیخ عراق و امروز رئیس الاسلام شدی، یعنی دوران کوچکی خود را فراموش نمی کند.

در حالات او می نویسند: گاهی شخصاً بر می خواست و در صفوف جماعت برای فقرا پول جمع می کرد و بین آنان تقسیم می نمود، روزی پس از تقسیم پول، فقیری از راه رسید، چیزی به او نرسیده بود به شیخ جعفر بی احترامی و تندی کرد به صورتی که مناسب نمی دانم بیان کنم، امّا عکس العمل شیخ چه بود؟ دوباره از جا برخاست و برای او مبلغی جمع آوری کرد. (۱)

این همان اخلاق پیامبران است، همان اخلاقی که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله توانست مردم را جذب کند.

مرحوم حاج محقق خراسانی از بعضی از بزرگان نقل می کرد که: اگر سؤال کنند رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگامی که از کوه حرا به سوی مکه سرازیر شد و دعوت خود را اظهار کرد، با چه لشکری آمد؟ با چه لشکری با این همه مشرک روبرو شد؟ در پاسخ باید گفت: آن لشکر، اخلاق آن حضرت بود، گذشت پیامبر صلی الله علیه و آله، ایثار حضرت، خیرخواهی او نسبت به مردم، با این لشکر مردم را به اسلام جذب کرد.

و ما نیز باید امروز همین اخلاق را سرلوحه برنامه های خود قرار دهیم، تا مردم را به اسلام و نظام علاقه مند کنیم، گفتن شرح حال این

ص: ۶۳

بزرگان برای این است که هم تکریمی از آنان باشد و هم الگویی برای ما.

به قول یکی از اساتید دانشگاه، برای مردم نمونه‌ها و الگوهایی از اصحاب و یاران پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام بگویید؛ زیرا وقتی از خود رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام گفته می‌شود، می‌گویند ما با پیامبر یا امام خیلی فرق داریم، ما با امام صادق علیه السلام خیلی فرق داریم.

او می‌گفت: از یاران امامان علیهم السلام بگویید تا مردم بدانند آنها که از افراد عادی بودند به چنان مقاماتی رسیدند، مالک اشتر که معصوم نبود، سید رضی قدس سره که معصوم نبود، اما تلاش کردند و به آنجا رسیدند که افتخاری برای عالم اسلام و عالم تشیع گشتند، ما هم باید همین‌ها را الگو قرار دهیم.

ص: ۶۴

شرح زندگانی محمد بن ابی بکر

در این مجلس به این مناسبت که محمد بن ابی بکر پیش از مالک والی مصر بود و در حقیقت امیرمؤمنان علیه السلام مالک را به جای او به ولایت مصر منصوب فرمود مطالبی پیرامون زندگی محمد بن ابی بکر بیان می کنم:

مادر گرامی محمد

یکی از بانوان بسیار بزرگوار اسلام «اسماء بنت عمیس» است او از اولین زنانی است که به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله ایمان آورد.

اسماء در آغاز، همسر حضرت جعفر بن ابی طالب بود، با او به حبشه هجرت کرد و از آن حضرت دارای سه فرزند به نام های «عون، عبدالله و محمد» گردید پس از شهادت جعفر بن ابی طالب، وی با ابوبکر ازدواج کرد و خدای متعال محمد را به او عطا فرمود، محمد در آخرین سال عمر رسول خدا صلی الله علیه و آله یعنی سال دهم هجری متولد شد،

ص: ۶۵

ابوبکر پس از پیامبر بیش از دو سال و سه ماه زنده نبود، بنابراین محمد در حالی که کودکی خردسال بود پدر را از دست داد. پس از وفات ابوبکر «اسماء» با امیرمؤمنان علیه السلام ازدواج کرد و به طور طبیعی آن کودک هم در خانه امیرمؤمنان علیه السلام تربیت و بزرگ شد.

در کتاب رجال مامقانی آمده است:

«و ربّاه فی حجره صغیراً حین تزوّجه امّه»؛

محمد در حالی که خردسال بود پس از ازدواج مادرش با امیرمؤمنان علیه السلام در دامن آن حضرت تربیت یافت.

تا آنجا که امیرمؤمنان علیه السلام او را فرزند خود می خواند و می فرمود:

«محمد ابنی من صلب ابی بکر»؛^(۱)

محمد...فرزند من است از نسل ابی بکر.

و این یک نمونه خوبی است برای تأثیر تربیت در فرزند و همچنین سهم وافر که مادر در یک فرزند دارد.

تمام بزرگواری های محمد به تربیت امیرمؤمنان علیه السلام و نقش مادر باز می گردد.

امام صادق علیه السلام فرمودند:

«کانت النجابه من قبل امّه»؛^(۲)

بزرگواری و نجابت محمد رهین مادر اوست.

ضمناً «اسماء» فرزند دیگری به نام «یحیی» از امیرمؤمنان علیه السلام دارد.

ص: ۶۶

۱- ۶۰. بحار الأنوار، ۴۲/۱۶۲.

۲- ۶۱. بحار الأنوار، ۳۳/۵۸۴.

مصر در سال بیستم از هجرت یعنی ده سال پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله فتح شد، اولین حاکمی که مدت ها در آنجا حکومت کرد عمرو عاص بود، در زمان عثمان شخصی به نام عبداللّه بن سعد بن ابی سرح از طرف وی به ولایت مصر منصوب شد، ولی در اواخر خلافت عثمان که گروهی در مدینه علیه وی شورش کرده بودند، در مصر هم گروهی از مصریان علیه والی منصوب از طرف عثمان شورش کرده و عبداللّه را از مصر اخراج کردند در همین زمان پانصد نفر از مصر به مدینه آمدند تا به شورشیان مدینه یاری رسانند.

هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام به خلافت رسید در آغاز قیس بن سعد بن عباده را به ولایت مصر منصوب فرمود، وی بیش از چند ماه آنجا حکومت نکرد، اگرچه از تاریخ استفاده می شود که امیرمؤمنان علیه السلام از وی راضی بود اما بنا به مصالحی وی را برکنار و محمد بن ابی بکر را به ولایت مصر منصوب کرد.

جوان بیست و هفت ساله والی مصر

نکته قابل توجه اینکه: محمد بن ابی بکر در حالی که جوانی بیست و هفت ساله بود اما به خاطر لیاقتی که داشت، امیرمؤمنان علیه السلام او را به ولایت مصر منصوب کرد.

محمد بن ابی بکر در آغاز بر اوضاع مسلط شد اما معاویه افرادی را

برای درگیری با وی تحریک و مسأله کشتن عثمان را مطرح می کرد به همین جهت شخصی به نام معاویه بن حُدیج به بهانه خونخواهی عثمان با محمد درگیر شد و اضطراب شدیدی در مصر به وجود آمد، به امیرمؤمنان علیه السلام خبر رسید که وضع مصر مضطرب است، حضرت مالک اشتر را به جانشینی وی به ولایت مصر اعزام نمود و این در حالی بود که بر خلاف تصوّر بعضی که می گویند محمد بن ابی بکر به شهادت رسیده بود، هنوز محمد زنده بود، این مطلب از نامه ۳۴ نهج البلاغه استفاده می شود، این نامه را حضرت بعد از شهادت مالک اشتر به محمد بن ابی بکر می نویسد و حضرت از او می خواهد که به کار خود ادامه دهد.

«فقد بلغنی موجد تک من تسریح الاشتر إلی عملک... فرحمه الله فلقد استکمل ایامه و لاقی حمامه»؛(۱)

خبر یافتیم که از فرستادن اشتر برای تصدی کاری که در عهده تو بود دلتنگ شده ای... خدا او را رحمت کند، روزگارش را به سر آورد و با مرگ خود دیدار کرد.

این نامه صراحت دارد که بعد از شهادت مالک، محمد بن ابی بکر زنده بود و حضرت نامه را پس از شهادت مالک برای وی می نویسد و رضایت خود را از محمد بیان می کند تا او تصور نکند اعزام مالک به مصر به خاطر نارضایتی حضرت از محمد بوده است.

ص: ۶۸

و در پایان نامه از او می خواهد که اکنون او پرچم مبارزه با دشمن را به دوش گیرد.

«فأصحر لعدوِّك و امض علی بصیرتك و شمّر لحرب من حاربك و ادع إلى سیبل ربك و اكثر الاستعانه بالله...»؛^(۱)

اکنون تو برای پیکار با دشمنت سپاه را بیرون آر و با بصیرت در مبارزه با او حرکت کن، و با آنکه با تو در جنگ است آماده پیکار باش و مردم را به راه پروردگارت بخوان و از خداوند بسیار یاری بطلب.

شخصیت محمد بن ابی بکر از زبان امیرمؤمنان علیه السلام

محمد بن ابی بکر از شخصیت های بزرگ اسلام است، اگر در کلماتی که امیرمؤمنان علیه السلام راجع به او فرموده است دقت شود، عظمت شخصیت او روشن می شود، که به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می کنم:

۱ - فرزندی خیرخواه، کارگزار، کوشا و تیغی برنده

امیرمؤمنان علیه السلام پس از شهادت محمد بن ابی بکر در نامه ای به عبدالله بن عباس ضمن تجلیل از این شخصیت ارزشمند، دلیل شکست او که به شهادتش پایان پذیرفت را، یاری نکردن مردم بیان می کند.

«أما بعد، فإنّ مصر قد أفتتحت، و محمد بن ابی بکر - رحمه الله - قد استشهد، فعند الله نحتسبه ولداً ناصحاً، و عاملاً كادحاً و سيفاً قاطعاً و ركناً دافعاً. و قد كنت حثت الناس علی لحاقه، و أمرتهم بغياثه قبل الوقعه، و دعوتهم

ص: ۶۹

سراً و جهراً و عوداً و بدءاً، فمنهم الآتی کارها، و منهم المعتیل کاذبا و منهم القاعد خاذلاً. أسأل الله تعالى أن يجعل لي منهم فرجاً عاجلاً فوالله لو لا طمعی عند لقائی عدوی فی الشهاده، و توطینی نفسی علی المنیه، لأحببت ألا ألقى مع هؤلاء يوماً واحداً، و لا ألتقی بهم أبداً؛^(۱)

اما بعد «مصر» به دست دشمن گشوده شد و «محمد بن ابی بکر» - که خدا رحمتش کند - به شهادت رسیده، این مصیبت را به حساب خداوند می گذاریم و اجر آن را از خدا مسألت می داریم: (مصیبت) فرزندی ناصح و کارگزاری تلاش گر و کوشا، شمشیری برنده و قاطع و ستونی بازدارنده. من مردم را به ملحق شدن به او و همکاری اش تشویق و تحریض کردم و به آنها فرمان دادم که پیش از وقوع واقعه به فریادش برسند. من آنها را آشکارا و پنهانی، از آغاز تا انجام در حرکت به سوی او دعوت کردم. عدّه ای هماهنگی خود را با اکراه اعلام و گروهی به طور دروغین خود را به بیماری زدند و گروه سوم افرادی بودند که برای تنها ماندن (سپاه حق) دست از یاری کشیدند. از خداوند تقاضا می کنم که برای نجات من از میان این گونه افراد فرجی عاجل قرار دهد. به خدا سوگند اگر علاقه و آرزوی من به شهادت به هنگام پیکار با دشمن نبود و خود را برای مرگ در راه خدا آماده نساخته بودم، دوست می داشتم حتی یک روز با این مردم روبرو نشوم و هرگز آنها را ملاقات نکنم.

ص: ۷۰

در این نامه امیرمؤمنان علیه السلام تمام صفاتی که باید در یک حاکم اسلامی باشد، در توصیف محمد بن ابی بکر بیان می کند، بنابراین حضرت از او، گلایه ای نداشت، بلکه در حقیقت همان مشکلات و گرفتاری هایی که امیرمؤمنان علیه السلام در کوفه داشت، محمد هم در مصر داشت این مردم بودند که در یاری او کوتاهی کردند.

بنابراین حضرت در این نامه، دلیل اینکه محمد شکست خود، اسیر شد و به آن طرز فجیع به شهادت رسید و جنازه اش را هم با وضع بدی آتش زدند، بیان می کند، این شکست نه به خاطر ضعف محمد بلکه به جهت یاری نکردن مردم بود، در این نامه امام علیه السلام از مردم گلایه می کند و از خدای خود برای نجات از دست این مردم تقاضای فرج می کند و سوگند یاد می کند که اگر آرزوی شهادت نبود، دوست نداشت حتی یک روز با این مردم زندگی کند.

از این نامه به خوبی استفاده می شود که مسأله ضعف، ترس و یا فرار محمد مطرح نبوده است.

در تاریخ طبری و در بعضی از کتاب های خودمان (که فکر می کنم از تاریخ طبری گرفته اند) مثلاً در أمالی شیخ مفید آمده است که:

امیرمؤمنان علیه السلام هنگامی که مالک اشتر فرماندار نصیبین و محمد والی مصر بود در نامه ای به مالک می نویسد:

«أما بعد فإنك ممن استظهر به علي أقامه الدين... و قد كنت وليت محمد

بن ابی بکر مصر فخرج علیه خوارج و کان حدثاً لا علم له بالحروب فاستشهد رحمه الله؛^(۱)

تو از کسانی هستی که به وسیله آنها برای اقامه دین کمک می گیرم...

محمد را به ولایت مصر منصوب کردم اما او جوان بود و با جنگ آشنا نبود و به شهادت رسید.

اولاً: مفهوم این عبارت این است که امیرمؤمنان علیه السلام بعد از شهادت محمد بن ابی بکر به مالک نامه می نویسد، در حالی که به صراحت بعضی از نامه های نهج البلاغه که بیان شد «مانند نامه ۳۴» و گواهی تاریخ، هنوز محمد در ولایت مصر بود که امیرمؤمنان علیه السلام مالک را به مصر اعزام می کند و وی در راه به شهادت می رسد، و سپس حضرت او را به ادامه کار در مصر فرا می خواند.

به نظر می رسد این نقل، مخصوصاً با توجه به اینکه مصدر اولی آن تاریخ طبری است، نمی تواند معتبر باشد؛ زیرا امیرمؤمنان علیه السلام پس از شهادت محمد از او تمجید و تجلیل می کند همان گونه که در نامه ۳۴ گذشت.

همچنین در خطبه ۶۵ پس از شهادت محمد بن ابی بکر می فرماید:

«و قد اردت تولیه مصر هاشم بن عتبه و لو ولیته اياها لما خلی لهم العرصه و لا أنهزم الفرصه»؛^(۲)

قصد داشتم ولایت مصر را به هاشم بن عتبه واگذار نمایم که اگر او

ص: ۷۲

۱- ۶۵. امالی شیخ مفید، ص ۸۰، مجلس نهم.

۲- ۶۶. نهج البلاغه، خطبه ۶۸.

را والی مصر می کردم عرصه را برای آنان خالی نمی کرد و فرصتی برای آنها باقی نمی گذاشت تا به مصر چیره شوند.

أما بلافاصله حضرت در ادامه می فرماید:

«بلا ذمّ لمحمد بن ابی بکر فلقد كان الی حبیباً و كان لی ربیباً»؛^(۱)

ستودن هاشم به مفهوم نکوهش محمد بن ابی بکر نیست که او دوست من بود و من او را پرورده بودم.

همان گونه که گفته شد امیرمؤمنان علیه السلام گناه شکست محمد را به گردن مردم می اندازد که در یاری او کوتاهی کردند، عرض من این است که این گونه عبارات (گلایه امیرمؤمنان علیه السلام از محمد بن ابی بکر) که در بعضی از خودی ها هم سرایت کرده، لاقلاً باید زیر سؤال باشد.

شاهد دیگر هم این است که: مطلبی که در تاریخ طبری و امالی شیخ مفید نقل کردم که:

«أنك ممن استظهر به علی اقامه الدین»؛

تو از کسانی هستی که من برای به پاداشتن دین از آنان کمک می گیرم در نهج البلاغه آمده است^(۲) اما ادامه عبارت که «و كنت ولیت محمد بن ابی بکر مصر فخرج علیه خوارج و كان حدثاً و لا علم له بالحروب»^(۳) در نهج البلاغه نیست.

من فکر می کنم این جمله لاقلاً باید مورد تردید باشد و آن همه

ص: ۷۳

۱- ۶۷. منبع پیشین.

۲- ۶۸. نهج البلاغه، نامه ۴۶.

۳- ۶۹. امالی شیخ مفید، ص ۸۰، مجلس نهم.

عباراتی که در عظمت شخصیت محمد آمده است باید ملاک قضاوت قرار بگیرد.

۲ - عبادت محمد بن ابی بکر

در تاریخ می خوانیم:

«کان علی علیه السلام یشی علی محمد بن ابی بکر و یفضله و کان لمحمد عباده و اجتهاد»؛^(۱)

امیرمؤمنان علیه السلام از محمد تمجید و ثنا می گفت و او را بر دیگران برتری می داد؛ زیرا اهل عبادت و کوشش بود.

۳ - محمد بن ابی بکر از حواریون امیرمؤمنان علیه السلام

امام کاظم علیه السلام می فرماید: در روز قیامت منادی ندا می دهد:

«این حواری علی بن ابی طالب علیه السلام وصی رسول الله صلی الله علیه وآله؟ فیقوم عمرو بن الحمق الخزاعی و محمد بن ابی بکر و میثم بن یحیی التمار و اویس القرنی»؛^(۲)

حواریون علی بن ابی طالب کجایند؟

چهار نفر قیام می کنند: ۱ - عمرو بن حمق خزاعی ۲ - محمد بن ابی بکر ۳ - میثم تمار ۴ - اویس قرنی.

۴ - معرفی محمد بن ابی بکر از زبان امام صادق علیه السلام

امام صادق علیه السلام در تجلیل از عظمت محمد بن ابی بکر و عمار یاسر می فرماید:

ص: ۷۴

---

۱ - ۷۰. بحار، ۴۲/۱۶۳.

۲ - ۷۱. سفینه البحار، ماده «حور»؛ بحار الأنوار، ۲۲/۳۴۲.

«کان عمار بن یاسر و محمّد بن ابی بکر لا یرضیان أن یعصی الله عزّوجلّ»؛^(۱)

خصوصیت این دو شخصیت اسلامی این بود که: نه تنها خود معصیت پروردگار را مرتکب نمی شدند بلکه راضی نبودند خدای متعال معصیت و نافرمانی شود، راضی نبودند کسی به گناه آلوده شود.

این مطلب بسیار موجب ارزش است که ما هم خود را این گونه تربیت کنیم، نه تنها خودمان گناه نکنیم بلکه راضی نباشیم روی زمین گناهی صورت گیرد، راضی نباشیم نه در خانه ما، در جامعه ما گناه شود، اینکه بزرگوارانی همچون محمّد بن ابی بکر نزد امیرمؤمنان علیه السلام این همه ارزش داشتند و از آنان تکریم می کردند به خاطر همین ارزش های معنوی است، اصولاً علامت مؤمن این است که از گناه متنفر است، چه گناه از خود او صادر شود یا از دیگران.

آیا امیرمؤمنان علیه السلام می دانست مالک شهید می شود؟

در اینجا قبل از شروع به شرح متن عهدنامه نکته ای را یادآوری می کنم، بعضی از کسانی که درباره عهدنامه مطلبی نوشته اند، گفته اند: «برای حضرت امیرمؤمنان علیه السلام مکشوف بود که اشتر نخعی حکومت مصر نخواهد کرد این مکتوب مبارک را از بهر آن نوشت که مسلمانان تا قیامت این پند و حکمت را به کار بندند و نیز سلاطین جهان را

ص: ۷۵

۱- ۷۲. رجال کشی، «اختیار معرفه الرجال»، ص ۶۳.

در هر عمارت و ایالت قانونی به دست باشد که بدان قانون، دفع زکات و خراج بشود و هیچ ظلم و ستمی را آماج نگردد».

این مطلب در کتاب های دیگری هم مطرح شده است و در حقیقت برای پاسخگویی به یک سؤال است و آن اینکه: با توجه به اعتقاد ما که امیرمؤمنان علیه السلام با علم غیب می دانست که مالک اشتر در راه مصر به شهادت می رسد، بنابراین چرا این فرمان را برای مالک اشتر نوشته اند؟

برای پاسخ به این سؤال ابتدا باید مقداری راجع به علم امام مطالبی بیان کنم که الآن در صدد آن نیستم، اما اجمالاً باید گفت: در مورد علم امام سه مطلب بسیار روشن مطرح است:

۱ - موقعیت ائمه علیهم السلام به این صورت است که «اذا شأؤوا علموا»؛^(۱) هر گاه بخواهند بدانند، می دانند.

۲ - «اذا شأؤوا أعلموا»؛^(۲) هر گاه بخواهند بدانند خدای متعال علم را در اختیار آنان قرار می دهد.

بنابراین در اینجا می توان گفت امیرمؤمنان علیه السلام نمی خواست بدانند و لذا نمی دانسته است، یعنی این علم در اختیار حضرت قرار نگرفت.

۳ - بعضی از بزرگان مانند علامه طباطبایی (در جزوه ای که راجع به

ص: ۷۶

۱- ۷۳. اصول کافی، ۱/۲۵۸، باب «ان الائمه علیهم السلام اذا شأؤوا أن يعلموا علموا» عن ابی عبدالله علیه السلام: «ان الامام اذا شاء ان يعلم علم». (قال العلامة المجلسی قدس سره فی مرآه العقول: «علم» علی بناء المجرّد المعلوم او علی بناء التفعیل المجهول) و عن ابی عبدالله علیه السلام: «ان الامام اذا شاء ان يعلم أعلم».

۲- ۷۴. همان.

علم امام از ایشان به یادگار مانده (۱) و بعضی دیگر از نوشته های دیگرش) فرموده اند.

ائمہ علیہم السلام همه چیز را بالفعل می دانند ولی آن علم، علمی نیست که منشأ اثر باشد و لازم باشد به آن ترتیب اثر دهند، برای روشن شدن این مطلب فرموده اند:

مانند علم قاضی، که بعضی می گویند قاضی نباید به علم خود در قضاوتش ترتیب اثر دهد، یعنی اگرچه قاضی علم دارد ولی شرعاً نمی تواند به آن ترتیب اثر دهد، پس امکان دارد علمی باشد، اما ترتیب اثر به آن لازم یا حتی جایز نباشد، امامان ما هم، همه چیز را می دانند ولی آگاهی هایی که از راه های عادی نباشد، برای آنان منشأ اثر نیست مثلاً اگر امیرمؤمنان علیه السلام از راه های عادی علم پیدا کرد که کسی خلافی مرتکب شده است، باید خلافکار تنبیه شود اما اگر از راه علم غیب بود، این علم منشأ اثر نیست.

در تاریخ هم ما هرگز ندیده ایم ائمہ علیہم السلام کسی را مورد مؤاخذه و تنبیه قرار دهند و بگویند ما با علم غیب دانستیم که تو کار خلافی مرتکب شده ای مگر در موارد نادری که بحث اعجاز و یا تربیت انسان ها مطرح بوده است.

بنابراین اگر گفته شود، با توجه به اینکه امیرمؤمنان علیه السلام می دانست که

ص: ۷۷

۱- ۷۵. به نام «بحثی کوتاه درباره علم امام» رجوع کنید به هفده رساله فارسی از آیه الله استادی «رساله سیزدهم».

مالک شهید می شود چرا او را به مصر اعزام فرمود؟ در پاسخ می گوئیم: اگر هم می دانست علمی نبود که منشأ اثر باشد.

در پایان یادآوری این نکته نیز لازم است که اگرچه این بزرگ در پاسخ به این سؤال فرموده است که امیرمؤمنان علیه السلام می دانست که مالک به حکومت مصر نمی رسد، اما این نامه را نوشت تا دیگران پند گیرند، این مطلب صحیحی است اما تنها یک بُعد مسأله است ولی بعد دیگرش این است که خود این نامه محکم ترین دلیل بر این مطلب است که اسلام دارای حکومت است، همان گونه که امام خمینی قدس سره فرمودند: اگر کسی به آیات قرآن و روایات مختلف فقه مراجعه کند مجموعه آیات و روایات و ابواب مختلف فقه گواهی می دهد که اسلام حکومت و تشکیلات حکومتی دارد، این نامه هم بهترین گواه بر همین مدعاست.

در این جلسه پیرامون سند عهدنامه مالک اشتر مطالبی تقدیم می‌کنم:

به عنوان مقدمه یادآوری این نکته لازم است که بیان مطالب صحیح به دو صورت است:

۱ - گاهی ما می‌خواهیم به کلامی، تنها به عنوان یک مطلب صحیح استناد کنیم اما در نظر نداریم آن را به پیامبر صلی الله علیه و آله یا امام علیه السلام نسبت دهیم، در این صورت همین که این مطلب با قرآن، کلمات رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام و حکم عقل مطابق باشد، کافی است، معیار صحیح بودن یک سخن، هماهنگ بودن آن با قرآن، سنت و حکم عقل است.

۲ - اما گاهی می‌خواهیم مطالبی را به پیامبر صلی الله علیه و آله یا امام علیه السلام منتسب کنیم، بگوییم این سخن پیامبر صلی الله علیه و آله است این سخن امام معصوم علیه السلام است، مثلاً- همین عهدنامه را می‌خواهیم به امیر مؤمنان علیه السلام منسوب کنیم

و بگوئیم از آن وجود مقدس صادر شده است، در این صورت باید برای این انتساب، وثوق و اطمینان داشته باشیم، اطمینان از چند راه به دست می آید که گاهی در یک مورد تمام این راه ها جمع می شود و دست به دست هم داده موجب وثوق و اطمینان به صدور کلامی از معصوم می شود، و گاهی بعضی از این راه ها وجود دارد.

راه های وثوق و اطمینان به صدور حدیث

۱ - توثیق راویان حدیث

هرگاه راویانی که در سند یک حدیث قرار گرفته اند، در کتاب های رجالی ما مورد توثیق قرار گرفته باشند، در این صورت در بسیاری از موارد، وثوق به صدور حدیث پیدا می شود.

البته اینکه می گوئیم، در بسیاری از موارد وثوق پیدا می شود؛ زیرا گاهی روایتی اصطلاحاً به آن صحیح گفته می شود و راویان آن توثیق می شوند ولی به جهت دیگری وثوق به صدور حاصل نمی شود، این مطلب معروفی است و بسیاری از فقهای ما پذیرفته اند که اگر یک روایت سند خوبی دارد اما در طول زمان مورد اعراض فقهای ما بوده است و به آن عمل نکرده اند، روایت دچار ضعف می شود، اینکه دیگران به آن عمل نکرده اند حتماً سزای دارد حال این نکته یا به صدور حدیث بر می گردد، یا به جهت صدور آن و اینکه حدیث در مقام تقیه گفته شده است.

دومین راه برای اطمینان به صدور حدیث از معصوم علیه السلام این است که اگر تمام روایاتی که در سلسله سند قرار گرفته اند در کتاب های رجال توثیق نشده باشند، اما حدیث با یک مضمون، از سندهای متعددی برخوردار باشد، هرچه اسناد متعدّد بود، همین کثرت سند موجب وثوق و اطمینان می شود.

۳ - امتیازات در متن

راه سوم متن گرایی است، گاهی متن یک روایت از امتیازات بسیار فوق العاده ای برخوردار است که هر انسان منصفی وقتی آن متن را مورد مطالعه قرار دهد اگرچه هیچ سندی هم نداشته باشد، مطمئن می شود که چنین کلامی را جز کسی که با عالم غیب ارتباط دارد نمی تواند بگوید.

مثلاً در مورد صحیفه سجادیه مطلب به همین صورت است، اگر صحیفه سندی هم نداشت یا به نظر بعضی، برخی از راویان آن از نظر مورد وثوق بودن زیر سؤال باشند اما متن صحیفه گویاست که این مطلب را کسی غیر از امام معصوم نمی تواند بیان کند، این گونه سخن گفتن با پروردگار متعال را از دیگران سراغ نداریم.

البته راه های دیگری هم برای وثوق به صدور یک حدیث وجود دارد.

حالا- در مورد عهدنامه مالک اشتر از این سه راهی که ذکر شد می توان به صدور آن از امیرمؤمنان علیه السلام مطمئن شد یعنی هم راویان آن

در سلسله سند توثیق شده اند و هم سندهای متعددی دارد و هم متن عهدنامه، متنی است که اگر سندی هم نداشت، انسان اطمینان پیدا می کرد که این کلام از غیر از امام معصوم نمی تواند صادر شود، اگرچه در بعضی از عبارات آن احتمال نقل به معنا یا اشتباه در نقل وجود داشته باشد، اما هر کسی این مجموعه را با این محتوای بلند را مورد مطالعه قرار دهد، و از طرف دیگر سخنان دیگران را در آن روزها یا بعد از آن هم ببیند، مطمئن می شود که این سخن از کسی جز امیرمؤمنان علیه السلام نمی تواند صادر شده باشد.

پاسخ به ایراداتی به سید رضی قدس سره

حال قبل از وارد شدن به بحث پیرامون سند عهدنامه، مطلبی را برای ادای حقوقی که علمای گذشته بر ما دارند عرض می کنم.

بعضی ها با اینکه خودی هستند و از بزرگان ما به شمار می آیند اما گاهی به بعضی از علما اشکالاتی وارد می کنند که وارد نیست و ما موظفیم این گونه موارد را یادآوری کنیم تا دیگر تکرار نشود، اگرچه کسانی هم که چنین اشکالات ناواردی کرده اند از علمای بسیار معروف ما و از اعظام علمای ما هستند اما بی توجهی شده است، و ما در عین احترام به آنان، انتقادشان را وارد نمی دانیم.

به سید رضی قدس سره سه اشکال کرده اند که ما با بیان اشکال، پاسخ آن را نیز می آوریم:

۱ - چرا سید رضی قدس سره تمام کلمات امیرمؤمنان علیه السلام را ذکر نکرده است؟

بعضی از آن بزرگواران به عنوان اعتراض می گویند: چرا شما کلمات امیرمؤمنان علیه السلام را به صورت انتخابی در نهج البلاغه تحت عنوان خطبه، نامه و کلمات قصار آورده اید؟ باید تمام کلمات آن حضرت را ذکر می کردید، شما چه حقی داشتید که قسمت هایی را تقطیع کرده و انتخاب کنید و ما را از باقی مانده خطبه ها، نامه ها و کلمات امیرمؤمنان علیه السلام محروم کنید؟

این انتقاد ظاهر خوبی دارد، می خواهند بگویند: گویا سید رضی قدس سره باعث شده است که ما از بسیاری از کلمات حضرت محروم بمانیم اگر ایشان سخنان امیرمؤمنان علیه السلام را انتخاب نمی کرد و همه را می آورد ما محروم نمی شدیم.

۲ - چرا سید رضی قدس سره اسناد را حذف کرده است؟

چرا کلمات حضرت را بدون ذکر سند نقل کرده اید؟ تمام مطالبی که شما از کتاب های مختلف یا از اساتید خود نقل کرده اید دارای سند بوده است، چرا اسناد را حذف کرده اید؟ و ما امروز مشاهده می کنیم که تمام کلمات امیرمؤمنان علیه السلام در نهج البلاغه بدون سند است.

۳ - تقطیع های سید رضی قدس سره به مراد کلام اخلال وارد می کند

شما گاهی در ذکر کلمات حضرت به صورتی تقطیع کرده اید که به معنا و مراد کلام اخلال وارد می کند، یعنی اگر مثلاً کلام امیرمؤمنان علیه السلام ده سطر بوده شما سه سطر از آغاز آن و سه سطر از پایان آن را ذکر

کرده اید و چهار سطر از میان کلام را نیاورده اید، هنگامی که ما قسمت های حذف شده را پیدا کرده و در کنار هم می گذاریم می بینیم کلام معنای دیگری پیدا می کند.

اینها اشکالاتی است که به این عالم بزرگوار کرده اند، ولی هیچکدام وارد نیست و ما باید ممنون سید رضی قدس سره باشیم که این کتاب را تألیف و برای ما به یادگار گذاشت و افتخاری برای عالم تشیع گردید.

و اما پاسخ اشکالات

أولاً

می دانید ما کتاب های دیگری هم داریم که مؤلفان، سندها را حذف کرده اند، مثلاً «تحف العقول» که یکی از بهترین کتاب های روایی ماست، سند ندارد و یا مرحوم طبرسی قدس سره در کتاب «احتجاج» سندها را ذکر نکرده است، احتجاج طبرسی یکی از بهترین کتاب های ماست و یک سلسله از احتجاجاتی که در این کتاب نقل شده است مایه افتخار مکتب تشیع و حوزه های شیعی است (البته می دانید طبرسی، مؤلف احتجاج، غیر از طبرسی صاحب مجمع البیان است اگرچه معاصر بودند) و یا در تفسیر عیاشی کسی که تفسیر عیاشی را برای خود بازنویسی کرده و قصد اختصار آن را داشته اسناد تفسیر عیاشی را ذکر نکرده است، در این مورد کسی به او ایراد گرفته بود و گفته که نعوذ بالله این یک خیانت است.

البته این اشکال جواب روشنی دارد، کسی که تفسیر عیاشی را برای خود تلخیص کرده است از کجا خبر داشت که در آینده اصل تفسیر عیاشی در حوادث از بین می رود و فقط کتاب او می ماند.

ص: ۸۴

و یا سید رضی قدس سره از کجا می دانست قسمتی از کتاب هایی که مصدر کار او در تألیف نهج البلاغه بوده است از بین می رود؟

سید رضی قدس سره تصور می کرد آن کتاب ها که موجود است، من هم از این مصادر با هدف خاصی، یک سلسله از مطالب را انتخاب کرده و کتابی را تألیف می کنم، اگر می دانست آن مصادر در حوادث از بین می رود و تنها کتاب او می ماند قطعاً اسناد را ذکر می کرد.

ثانیاً

بعضی از مؤلفین کتاب ها شاید این گونه فکر می کردند که مطالب کتابشان به قدری محکم است که احتیاج به سند ندارد، در بیشتر مثال هایی که زدم این نکته وجود دارد، احتجاج سند نمی خواهد، اگر مطالبی تعبدی بود احتیاج به سند داشت، اما اگر کلام امام علیه السلام در مقام احتجاج و برهان و دلیل است نیازمند به ذکر سند نیست.

کسی که این گونه کلام امام را در کتاب خود جمع آوری می کند، چون نمی خواهد از روی تعبد، مطالبی را اثبات کند تا محتاج سند باشد بلکه سخن امام استدلالی است عقل پذیر لذا سندها را حذف می کند.

و یا در کتاب شریف «تحف العقول» مطالب کتاب مطالبی است محکم، مطابق منطق و عقل، که هر عاقلی وقتی مطالعه کند به صحت آن پی می برد، بنابراین نیازمند سند نیست.

و در مورد «تفسیر عیاشی» آن بزرگواری که این تفسیر را خلاصه کرده است فکر می کرده است که روایات ذکر شده در آن، شرح آیات قرآن است اما نه به عنوان تعبد، بلکه به عنوان تفسیری از سوی ائمه که هر کس می خواند می پذیرد.

ص: ۸۵

و همچنین در مورد نهج البلاغه، محتوان آن به صورتی است که مؤلف فکر می کرده است که نیازمند سند نیست.

ثالثاً

هر مؤلفی هدفی دارد باید بینیم هدف هر مؤلفی از تألیف کتاب چیست؟ سید رضی قدس سره نام کتاب خود را «نهج البلاغه» گذاشته است یعنی ایشان به دنبال بُعد ادبی کلمات حضرت بوده است و نسبت به هدف خود در جمع آوری کلمات امام علیه السلام نهایت کوشش را انجام داده است.

این گونه ایرادها و انتقادات، به جای تکریم و بزرگداشت از این بزرگان، روا نیست، بعضی از بزرگان وقتی اسم سید رضی قدس سره را برده اند، به خاطر همین اشکالاتی که تصور می کرده اند به این عالم بزرگوار وارد است چند بار کلمه «عفی الله عنه» را ذکر کرده اند و این تعبیّرات به هیچ وجه مناسب نیست.

جمع آوری اسناد نهج البلاغه

گذشته از همه این پاسخ ها، یادآوری این نکته نیز لازم است که خوشبختانه امروز با تلاش و کوشش محققین ما بیشتر اسناد نهج البلاغه جمع آوری شده است، البته این حرکت از گذشته آغاز شده بود و در این اواخر به اوج خود رسید، از جمله کتاب «مصادر نهج البلاغه» تألیف مرحوم سید عبد الزهراء بسیار ارزنده است و ایشان زحمت فراوانی تحمّل کرده است. در مقدمه کتاب می گوید: پانزده سال است به تألیف این کتاب مشغول بوده ام.

ص: ۸۶

تمام کتاب های روایی را از آغاز تا پایان مطالعه و بررسی کرده است که آیا حدیثی از امیرمؤمنان علیه السلام نقل شده، تا با نهج البلاغه تطبیق کند؟

البته در بین مطالب نهج البلاغه در بعضی موارد، وضع سند بسیار روشن است؛ از جمله عهدنامه مالک اشتر. عهدنامه دو سند دارد که در این دو سند شاید نام ده نفر ذکر شده است، ظاهراً هشت نفر از آنها رسماً در کتاب های رجال توثیق شده اند یکی دو نفر هم ممدوحند.

این دو سند یکی در رجال نجاشی است (۱) و یکی در فهرست شیخ طوسی (۲) از این دو نفری که در دو سند قرار گرفته اند، پنج نفرشان در هر دو سند آمده اند هم در رجال نجاشی و هم در فهرست شیخ طوسی.

اخيراً یکی از محققین ما، جناب آقای محمودی، مؤلف کتاب نهج السعاده که هشت جلد از آن چاپ شده است، قسمت قابل ملاحظه ای از عهدنامه را در تاریخ دمشق ابن عساکر پیدا کرده است. (۳)

البته سند آن از طریق اهل تسنن است، بنابراین مجموعاً عهدنامه دو سند بسیار خوب شیعی و یک سند هم از طریق عامه دارد.

در مجموع، هم موثق بودن راویان و هم تعدد سند و هم متن عهدنامه می تواند موجب وثوق و اطمینان به صدور آن از امیرمؤمنان علیه السلام شود، اینها مطالبی بود که می خواستم راجع به سند عهدنامه بیان کنم.

ص: ۸۷

۱- ۷۶. رجال نجاشی، ذیل کلمه اسبق.

۲- ۷۷. فهرست شیخ طوسی، ذیل کلمه اسبق.

۳- ۷۸. نهج السعاده، ۵/۵۴.

در پایان به سه نکته دیگر در رابطه با عهدنامه اشاره می‌کنم:

۱ - مقایسه عهدنامه با کلمات دیگران در آداب حکومت

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، بعضی از سخنان دیگران را که در آداب حکومت گفته اند در کنار عهدنامه نقل کرده است (۱). البته این کار در کتاب های دیگری هم انجام شده است، مرحوم محقق سبزواری، عالم معروف در عصر صفویه کتابی دارد به نام «روضه الانوار عباسی» که نسبتاً کتاب مفصّلی است، تمام مطالب این کتاب راجع به آداب ملوک و آداب حکومت و سلطنت است عهدنامه هم در این کتاب همراه با ترجمه نقل شده است (کسانی که می خواهند از ترجمه های قدیمی عهدنامه استفاده کنند، می توانند از همین ترجمه و ترجمه علامه مجلسی بهره ببرند، ترجمه علامه مجلسی در کتابی به عنوان بیست و چند رساله فارسی از علامه مجلسی اخیراً چاپ شده است).

مرحوم محقق سبزواری در «روضه الانوار» بسیاری از آداب الملوک هایی که از دیگران به جا مانده، نقل کرده است.

منظور من از طرح این مطلب این بود که، ما گاهی گرفتار بعضی از قلم به دست هایی می شویم که خودشان مشکل دارند، برای دیگران هم ایجاد مشکل می کنند (البته از روحانیون نیستند)، وقتی عهدنامه را مطرح می کنند در کنار آن آداب الملوک هایی که از قبل از اسلام به جا مانده است نقل می کنند، گویا می خواهند بگویند، شباهتی بین این دو

ص: ۸۸

۱- ۷۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، جلد ۱۷، ذیل عهدنامه.

وجود دارد، من بیش از این چیزی نمی گویم امّا آنها از این کار قصد سوء داشته اند و امّا هیچ تناسبی ندارد که در کنار عهدنامه با این عظمت و محتوا، از انوشیروان و اردشیر بگوییم البته شباهت هایی بین کلام حضرت و سخن آنان وجود دارد، امّا مطمئن باشید بیشتر مطالب خوبی که از گذشته تاریخ در دست ماست به انبیا می رسد، یعنی مطالبی است که از انبیا در میان مردم باقی مانده است، همان گونه که اگر مسلمانی حرف صحیحی می زند، باید گفت مأخذ آن قرآن و منابع دینی است، همین طور منابع بیشتر حرف های خوب و صحیحی که از قبل از اسلام به جا مانده است، انبیا هستند. حال با توجه به این مطلب، اگر کلام امیرمؤمنان علیه السلام با کلام پیامبران گذشته تشابه داشته و هماهنگ باشد، این امتیازی است، چون ادعای ما این است که ادیان آسمانی همه یک حرف دارند، آدم ابوالبشر همان را می گوید که خاتم و خاتم همان را می فرماید که آدم، مطالب ادیان الهی یکی است و اختلاف در نحوه بیان و توضیح است مثل اینکه ما روایتی را از امام صادق علیه السلام با مضمون بسیار خوبی داشته باشیم و بینیم عین همین مضمون از حضرت عیسی علیه السلام هم نقل شده است. باید کلام امام صادق علیه السلام با کلام حضرت عیسی علیه السلام هماهنگ باشد.

امّا بی انصافی است اگر کسی تصور کند آنچه از قبل از اسلام به یادگار مانده، سخن کسانی است که ارتباطی با دین نداشته اند.

به مطالبی که ابن ابی الحدید در این زمینه نقل کرده است مراجعه نموده و مقایسه کنید میان آنچه از دیگران آورده است با عهدنامه، در

مقایسه متوجه خواهید شد که تفاوت از زمین تا آسمان است اگرچه آن سخنان هم حرف های صحیحی است، این سخن هم حرف صحیحی است امّا این کجا و آن کجا؟! بعضی ها غرض ورزی می کنند، می خواهند از هر راهی که وارد می شوند ضربه ای بزنند، می خواهند هر مطلبی را مخدوش جلوه دهند و از عظمت آن بکاهند.

برادران اهل علم من توجه داشته باشند، یک طلبه به این عنوان که من اهل علم هستم و می توان تحقیق کنم، نمی تواند هر کتابی را بخواند، تا قبل از رسیدن به درجاتی از تحصیل باید در مطالعه کتاب مواظب باشید.

یا مطمئن باشید کتابی که می خوانید، کتاب خوبی است و یا مشورت کنید، اگر احتمال بدهید که مطالعه یک کتاب برای شما مشکلاتی ایجاد خواهد کرد، نمی توانید آن را بخوانید، اینکه کسی بگوید مگر قرآن مجید نفرموده: «... فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ»^(۱) در پاسخ باید گفت: این آیه را ما هم خوانده ایم ولی انسان باید مراحل را بگذراند تا بتواند مطلب حق را تشخیص دهد، گاهی ممکن است مقاله یا کتابی را بخوانید، مطلبی در ذهن شما وارد شود و ماه ها و سال ها برایتان مشکل ساز باشد. اینها چیزهایی است که مقدماتش در اختیار خود شماست، من الان نصیحت می کنم و اگر کسی توجه نکرد باید خود را ملامت کند.

ص: ۹۰

ما کتاب های خوب بسیار داریم، کدام طلبه و دانشجو می تواند بگوید من همه کتاب های خوب را خوانده ام و حالا می خواهم بعضی از کتاب های دیگر را بخوانم؟ بسیاری از کتاب های خوب است که شما نخوانده اید و بسیاری از کتاب های خوب را اگر خوانده اید باید برای بار دوم و سوم بخوانید.

باید به دنبال کتاب هایی باشید که مؤلفان آن به حسن سلیقه معروف باشند، مؤلفی که مصداق این حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد.

«لا تجلسوا عند كل عالم إلى عالم يدعوكم من الخمس إلى الخمس من الشك إلى اليقين و من الكبر إلى التواضع، و من الرياء إلى الاخلاص و من العداوة إلى النصيحة و من الرغبة إلى الزهد»؛^(۱)

به عالمی نزدیک شوید که شما را از پنج چیز به سوی پنج چیز دعوت کند، از شک به سوی یقین، از کبر به سوی تواضع، از ریا به سوی اخلاص، از عداوت و دشمنی به سوی نصیحت و از رغبت به دنیا به سوی زهد و بی رغبتی نسبت به دنیا.

باید پس از پایان مطالعه یک کتاب اگر تزلزلی در عقیده داشتید اگر شک و شبهه ای داشتید برطرف و یا کم شده باشد، نه اینکه اگر قبل از مطالعه کتاب یک شبهه داشتید پس از آن بیشتر شده باشد. در مسائل اخلاقی هم همین طور، نمی توانید هر داستانی را اگرچه در مجلات نظام اسلامی چاپ می شود بخوانید در سخنرانی ها هم مسأله به همین

ص: ۹۱

صورت است، نمی توان هر سخنرانی را گوش داد من برای اتمام حجت عرض می کنم، بعضی ها بهانه نکنند که من نمی توانم تشخیص دهم، عده ای هنوز به آن مرحله نرسیده اند.

۲ - جاذبه مضاعف عهدنامه

نکته دومی که لازم است بیان کنم اینک:

عهدنامه مالک اشتر علاوه بر خود نهج البلاغه جاذبه خاصی دارد، یعنی می توان گفت عهدنامه بیشتر از مطالب دیگر نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته است و به همین جهت، ده ها کتاب در شرح و تفسیر آن نوشته اند، یکی از نویسندگان سی کتاب در شرح و ترجمه عهدنامه معرفی کرده است (البته شاید تازه این تعدادی از همه کتاب ها باشد) و این نشانه دیگری از عظمت و محتوای بالای نهج البلاغه است.

۳ - مطالعه و شگفتی معاویه از عهدنامه

نکته سوم و پایانی اینک:

ابن ابی الحدید و دیگران مطلبی را نقل کرده اند که صاحب قاموس الرجال آن را تأیید نمی کند ولی به نظر می رسد احتمال صحت این مطلب وجود دارد و آن این است که:

«كان معاوية ينظر في هذا الكتاب ويتعجب منه، فقال الوليد بن عقبة، و هو عند معاوية، و قد رأى إعجابه به: مر بهذه الاحاديث ان تحرق، فقال معاوية: مه، لا رأى لك، فقال الوليد: أضمن الرأى أن يعلم الناس أن احاديث

أبي تراب عندك تتعلم منها؟! قال معاوية: ويحك! أتأمرني أن أحرق مثل هذا! والله ما سمعت بعلم هو أجمع منه ولا أحكم»؛^(١)

هنگامی که عهدنامه به دست معاویه رسید و از محتوای آن آگاهی یافت، از آن همه علم و دانش در شگفت ماند، ولید به معاویه پیشنهاد کرد که آن نامه را بسوزاند معاویه پیشنهاد او را نپذیرفت و گفت: تو صاحب رأی و نظر نیستی، ولید گفت: آیا درست است که مردم بفهمند کلمات اُبی تراب در نزد توست و از آن استفاده می کنی؟

معاویه گفت: وای بر تو آیا به من می گویی چنین علم و دانشی را آتش بزنم؟ به خدا سوگند دانشی جامع تر و محکم تر از آن نشنیده ام.

ولید گفت: اگر از علم و دانش علی علیه السلام چنین در شگفتی چرا با صاحب آن از در جنگ وارد شده ای؟

معاویه گفت: جنگ ما خونخواهی عثمان است، سپس با نگاهی به اطرافیانش گفت: البته ما نخواهیم گفت که این نامه از نوشته های علی بن ابی طالب علیه السلام است بلکه خواهیم گفت از نامه های ابوبکر است که در نزد پسرش محمد باقی مانده بود.^(٢)

ابن ابی الحدید پس از ذکر این گفتگو می گوید:

ص: ٩٣

١- ٨٢. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ٦/٧٢.

٢- ٨٣. فقال الوليد: ان كنت تعجب من علمه و قضاة فعلام تقاتله! فقال: لولا ان اباتراب قتل عثمان، ثم افتانا لاخذنا عنه، ثم سكت هنيهة، ثم نظر إلى جلسائه فقال: انا لا- نقول ان هذه من كتب علي بن ابی طالب، ولكن تقول: هذه من كتب أبي بكر الصديق كانت عند ابنة محمد، فنحن ننظر فيها و نأخذ منها.

اگرچه دیگران گفته اند منظور از این نامه، نامه امیرمؤمنان علیه السلام برای محمد بن ابی بکر است، اما به نظر می رسد منظور عهدنامه حضرت به مالک اشتر باشد که پس از آنکه مالک توسط معاویه مسموم و به شهادت رسید به دست معاویه افتاد. (۱)

ص: ۹۴

۱- ۸۴. قلت الالیق أن یكون الکتاب الّذی کان معاویه ینظر فیہ و یعجب منه و یفتی به و یقضی بقضایاه و احکامه هو عهد علی علیه السلام إلى الاشر... و هذا العهد صار إلى معاویه لما سمّ الاشر و مات قبل وصوله إلى مصر (شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۶/۷۲).

قسمت اول

كتبه للأشتر النخعي، لما ولاه على مصر وأعمالها حين اضطرب أمر أميرها محمد بن أبي بكر، وهو أطول عهد كتبه وأجمعه للمحاسن.

هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، مَالِكِ بْنِ الْحَارِثِ الْأَشْتَرِ فِي عَهْدِهِ إِلَيْهِ، حِينَ وُلِّاهُ مِصْرَ: جَبَايَهُ خَرَاجِهَا، وَجِهَادَ عَدُوِّهَا، وَاسْتِصْلَاحَ أَهْلِهَا، وَعِمَارَةَ بِلَادِهَا.

أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَإِثَارِ طَاعَتِهِ، وَاتِّبَاعِ مَا أَمَرَ بِهِ فِي كِتَابِهِ: مِنْ فَرَائِضِهِ وَ سُنَنِهِ، الَّتِي لَا يَسْبَعُ أَحَدٌ إِلَّا بِاتِّبَاعِهَا، وَ لَا يَشْتَقِي إِلَّا مَعَ جُحُودِهَا وَإِضَاعَتِهَا، وَأَنْ يَنْصِيرَ اللَّهَ سُبْحَانَهُ بِقَلْبِهِ وَيَدِهِ وَلِسَانِهِ؛ فَإِنَّهُ جَلَّ اسْمُهُ، قَدْ تَكْفَّلَ بِنَصْرِ مَنْ نَصَرَهُ، وَإِعْزَازِ مَنْ أَعَزَّهُ. وَ أَمْرُهُ أَنْ يَكْسِرَ نَفْسَهُ مِنَ الشَّهَوَاتِ، وَيَزَعَهَا عِنْدَ الْجَمَحَاتِ، فَإِنَّ النَّفْسَ أَمَارَةً بِالسُّوءِ، إِلَّا مَا رَحِمَ اللَّهُ.

ثُمَّ اعْلَمْ يَا مَالِكُ، أَنِّي قَدْ وَجَّهْتُكَ إِلَى بِلَادٍ قَدْ جَرَتْ عَلَيْهَا دُولٌ قَبْلَكَ، مِنْ عَدْلِ وَجُورٍ، وَأَنَّ النَّاسَ يَنْظُرُونَ مِنْ أُمُورِكَ فِي مِثْلِ مَا كُنْتَ تَنْظُرُ فِيهِ مِنْ

أُمُورِ أَوْلِيَائِهِ قَبْلَكَ، وَيَقُولُونَ فِيكَ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِيهِمْ، وَإِنَّمَا يَسْتَدِلُّ عَلَى الصَّالِحِينَ بِمَا يَجْرِي اللَّهُ لَهُمْ عَلَى أَلْسِنِ عِبَادِهِ. فَلْيَكُنْ أَحَبَّ الذَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةُ الْعَمَلِ الصَّالِحِ، فَمَا لِكَ هَوَاكَ، وَشَحَّ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ، فَإِنَّ الشَّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنْصَافُ مِنْهَا فِيمَا أَحَبَّتْ أَوْ كَرِهَتْ .

وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَةِ، وَالْمَحَبَّةَ لَهُمْ، وَاللُّطْفَ بِهِمْ، وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا تَعْتَنِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدُّنْيَا، أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ، يَفْرُطُ مِنْهُمْ الزَّلُّ، وَتَعْرِضُ لَهُمُ الْعِلُّ، وَيُؤْتِي عَلَى أَيْدِيهِمْ فِي الْعَمْدِ وَالْخَطَا، فَأَعْطِهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَصِفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ وَتَرْضَى أَنْ يَعْطِيكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَصِفْحِهِ. فَإِنَّكَ فَوْقَهُمْ، وَوَالِي الْأَمْرِ عَلَيْكَ فَوْقَكَ، وَاللَّهُ فَوْقَ مَنْ وَوَلَاكَ! وَقَدْ اسْتَكْفَاكَ أَمْرُهُمْ، وَابْتَلَاكَ بِهِمْ.

وَلَا تَنْصِبَنَّ نَفْسَكَ لِحَرْبِ اللَّهِ فَإِنَّهُ لَا يَدُ لَكَ بِنِقْمَتِهِ، وَلَا مَغْنَى بِسُوءِ عَفْوِهِ وَرَحْمَتِهِ. وَلَا تَنْهَدَنَّ عَلَى عَفْوٍ، وَلَا تَتَّبِعَنَّ بِعُفُوبِهِ، وَلَا تُشِيرَنَّ إِلَى بَادِرِهِ وَجَدَّتْ مِنْهَا مَنُذُوحَهُ، وَلَا تَقُولَنَّ: إِنِّي مُؤَمَّرٌ أَمْرٌ فَأُطَاعُ، فَإِنَّ ذَلِكَ إِدْغَالٌ فِي الْقَلْبِ، وَمَنْهَكَةٌ لِلدُّنْيَا، وَتَقَرُّبٌ مِنَ الْغَيْرِ. وَإِذَا أَحْدَثَ لَكَ مَا أَنْتَ فِيهِ مِنْ سُلْطَانِكَ أُبْهَهُ أَوْ مَحِيلَهُ، فَانْظُرْ إِلَى عَظَمِ مُلْكِ اللَّهِ فَوْقَكَ، وَقُدْرَتِهِ مِنْكَ عَلَى مَا لَا تَقْدِرُ عَلَيْهِ مِنْ نَفْسِكَ، فَإِنَّ ذَلِكَ يَطَامِنُ إِلَيْكَ مِنْ طِمَاحِكَ، وَيَكْفُ عَنْكَ مِنْ غَرْبِكَ، وَيَفِيءُ إِلَيْكَ بِمَا عَزَبَ عَنْكَ مِنْ عَقْلِكَ!

إِيَّاكَ وَمَسَامَاةَ اللَّهِ فِي عَظَمَتِهِ، وَالتَّشَبُّهَ بِهِ فِي جَبْرُوتِهِ، فَإِنَّ اللَّهَ يَذُلُّ كُلَّ جَبَّارٍ، وَيَهِينُ كُلَّ مُخْتَالٍ. أَنْصِفِ اللَّهَ وَ أَنْصِفِ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ، وَمِنْ خَاصَّةِ أَهْلِكَ، وَمَنْ لَكَ فِيهِ هَوَى مِنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّكَ إِلَّا تَفْعَلْ تَظْلِمُ! وَمَنْ ظَلَمَ عِبَادَ

اللَّهُ كَانَ اللَّهُ خَصِيْمَهُ دُونَ عِبَادِهِ، وَمَنْ خَاصِمَهُ اللَّهُ أَدْحَضَ حُجَّتَهُ، وَكَانَ لِلَّهِ حَرْبًا حَتَّى يَنْزِعَ أَوْ يَتُوبَ. وَ لَيْسَ شَيْءٌ أَدْعَى إِلَى تَغْيِيرِ نِعْمَةِ اللَّهِ وَ تَعْجِيلِ نِقْمَتِهِ مِنْ إِقَامِهِ عَلَى ظُلْمٍ، فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ دَعْوَةَ الْمُضْطَّهِدِينَ، وَ هُوَ لِلظَّالِمِينَ بِالْمِرْصَادِ.

وَ لِيَكُنْ أَحَبَّ الْأُمُورِ إِلَيْكَ أَوْسَطُهَا فِي الْحَقِّ، وَ أَعْمَىٰهَا فِي الْعَيْدِ، وَ أَجْمَعُهَا لِرِضَى الرَّعِيَةِ، فَإِنَّ سِيْخَطَ الْعَامَّةِ يَجْحَفُ بِرِضَى الْخَاصَّةِ، وَإِنَّ سِيْخَطَ الْخَاصَّةِ يَغْتَفِرُ مَعَ رِضَى الْعَامَّةِ. وَ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ الرَّعِيَةِ أَثْقَلَ عَلَى الْوَالِيِّ مَوْوَنَهُ فِي الرَّخَاءِ، وَ أَقْلَ مَعُونَهُ لَهُ فِي الْبَلَاءِ، وَ أَكْرَهَ لِلْإِنْصَافِ، وَ أَسْأَلَ بِاللِّحَافِ، وَ أَقْلَ شُكْرًا عِنْدَ الْإِعْطَاءِ، وَ أَبْطَأَ عُذْرًا عِنْدَ الْمَنْعِ، وَ أضعَفَ صَبْرًا عِنْدَ مُلِمَّاتِ الدَّهْرِ مِنْ أَهْلِ الْخَاصَّةِ. وَ إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ، وَ جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ، وَ الْعُدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ، الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ؛ فَلِيَكُنْ صِعُوكَ لَهُمْ، وَ مَيْلُكَ مَعَهُمْ.

وَ لِيَكُنْ أَبْعَدَ رَعِيَّتِكَ مِنْكَ، وَ أَشْنَأَهُمْ عِنْدَكَ، أَطْلُبُهُمْ لِمَعَائِبِ النَّاسِ؛ فَإِنَّ فِي النَّاسِ عُيُوبًا، الْوَالِيُّ أَحَقُّ مَنْ سَتَرَهَا، فَلَا تَكْشِفَنَّ عَمَّا غَابَ عَنْكَ مِنْهَا، فَإِنَّمَا عَلَيْكَ تَطْهِيرُ مَا ظَهَرَ لَكَ، وَ اللَّهُ يَحْكُمُ عَلَى مَا غَابَ عَنْكَ، فَاسْتُرِ الْعَوْرَةَ مَا اسْتِطَعْتَ يَسْتُرِ اللَّهُ مِنْكَ مَا تَحِبُّ سِتْرَهُ مِنْ رَعِيَّتِكَ. أَطْلِقِ عَنِ النَّاسِ عُقْدَةَ كُلِّ حِقْدٍ، وَ اقْطَعْ عَنْكَ سَبَبَ كُلِّ وَثْرٍ، وَ تَغَابَ عَنِ كُلِّ مَيَا لَا يَضِيحُ لَكَ، وَ لَا تَعْجَلَنَّ إِلَى تَصْدِيقِ سَاعٍ، فَإِنَّ السَّاعِيَ غَاشٌّ، وَ إِن تَشَبَّهَ بِالنَّاصِحِينَ.

وَ لَا تَدْخُلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ بِخِيَالًا يَغْدِلُ عَنِ الْفَضْلِ، وَ يَعْدُكَ الْفَقْرَ، وَ لَا جَبَانًا يَضِعُكَ عَنِ الْأُمُورِ، وَ لَا حَرِيصًا يَزِينُ لَكَ الشَّرَّ بِالْجُورِ، فَإِنَّ الْبُخْلَ وَ الْجُبْنَ وَ الْحِرْصَ غَرَائِزُ شَتَّى يَجْمَعُهَا سُوءُ الظَّنِّ بِاللَّهِ. إِنَّ شَرَّ

وَزَرَائِكَ مَنْ كَانَ لِلْأَسْرَارِ قَبْلَكَ وَزِيْرًا، وَمَنْ شَرَكْتَهُمْ فِي الْأَثَامِ فَلَمَّا يَكُونَنَّ لَكَ بَطْأَنَهُ، فَإِنَّهُمْ أَعْوَانُ الْأَثَمَةِ (الائمه)، وَإِخْوَانُ الظَّلْمَةِ، وَأَنْتَ وَاجِدٌ مِنْهُمْ خَيْرَ الْخَلْفِ مِمَّنْ لَهُ مِثْلُ آرَائِهِمْ وَنَفَادِهِمْ، وَلَيْسَ عَلَيْهِ مِثْلُ آصَارِهِمْ وَأَوْزَارِهِمْ وَأَثَامِهِمْ. مِمَّنْ لَمْ يَعَاوَنَ ظَالِمًا عَلَى ظُلْمِهِ، وَلَمَّا آثَمًا عَلَى إِثْمِهِ، أَوْلَيْكَ أَخْفُ عَلَيْكَ مَوْوَنَهُ، وَأَحْسَنُ لَكَ مَعُونَهُ، وَأَخْنَى عَلَيْكَ عَطْفًا، وَأَقْلُّ لَغَيْرِكَ إِفْئًا، فَاتَّخِذْ أَوْلَيْكَ خَاصَّةً لِيَخْلَوَاتِكَ وَحَفَلَاتِكَ، ثُمَّ لِيَكُنْ آثَرُهُمْ عِنْدَكَ أَقْوَلُهُمْ بِمَرِّ الْحَقِّ لَكَ، وَأَقْلَهُمْ مُسَاعَدَةً فِيمَا يَكُونُ مِنْكَ مِمَّا كَرِهَ اللَّهُ لِأَوْلِيَائِهِ، وَاقْعَا ذَلِكَ مِنْ هَوَاكَ حَيْثُ وَقَعَ.

وَالصَّقُ بِأَهْلِ الْوَرَعِ وَالصَّدَقِ؛ ثُمَّ رَضُّهُمْ عَلَى أَلَّا يَطْرُوكَ وَلَا يَبْجُحُوكَ بِبَاطِلٍ لَمْ تَفْعَلْهُ، فَإِنَّ كَثْرَةَ الْإِطْرَاءِ تُخْدِثُ الرَّهْوَ، وَتُدْنِي مِنَ الْعِزَّةِ (العزّه). وَلَا يَكُونَنَّ الْمُحْسِنُ وَالْمُسْتَىءُ عِنْدَكَ بِمَنْزِلَةِ سَوَاءٍ، فَإِنَّ فِي ذَلِكَ تَرْهِيْدًا لِأَهْلِ الْإِحْسَانِ فِي الْإِحْسَانِ، وَتَدْرِيْبًا لِأَهْلِ الْإِسْيَاءِ عَلَى الْإِسْيَاءِ! وَالزُّمُّ كُلًّا مِنْهُمْ مِمَّا أَلْزَمَ نَفْسَهُ. وَاعْلَمْ أَنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ بِأَدْعَى إِلَى حُسْنِ ظَنِّ رَاعٍ بِرَعِيَّتِهِ مِنْ إِحْسَانِهِ إِلَيْهِمْ، وَتَخْفِيْفِهِ الْمُؤُونَاتِ عَلَيْهِمْ، وَتَرْكِ اسْتِكْرَاهِهِ إِيَّاهُمْ عَلَى مَا لَيْسَ لَهُ قَبْلَهُمْ. فَلْيَكُنْ مِنْكَ فِي ذَلِكَ أَمْرٌ يَجْتَمِعُ لَكَ بِهِ حُسْنُ الظَّنِّ بِرَعِيَّتِكَ، فَإِنَّ حُسْنَ الظَّنِّ يَقْطَعُ عَنْكَ نَصِيْبًا طَوِيْلًا. وَإِنَّ أَحَقَّ مَنْ حُسْنِ ظَنِّكَ بِهِ لَمَنْ حَسَنَ بِلَاؤِكَ عِنْدَهُ، وَإِنَّ أَحَقَّ مَنْ سِيَاءَ ظَنِّكَ بِهِ لَمَنْ سِيَاءَ بِلَاؤِكَ عِنْدَهُ. وَلَمَّا تَنْقُضْ سِيئَةَ صَالِحَةٍ عَمِلَ بِهَا صِدُورٌ هَذِهِ الْأُمَّةِ، وَاجْتَمَعَتْ بِهَا الْأُلْفَةُ، وَصِيْلَحَتْ عَلَيْهَا الرَّعِيَةُ. وَلَمَّا تُخْدِثَنَّ سِيئَتُهُ تَضَرُّ بِشَيْءٍ مِنْ مَاضِي تِلْكَ السَّنَنِ، فَيَكُونُ الْمَاجِرُ لِمَنْ سِيئَتُهَا، وَالْوِزْرُ عَلَيْكَ بِمَا نَقَضَتْ مِنْهَا. وَ أَكْثَرُ مَدَارَسَهُ

الْعُلَمَاءِ، وَمُنَاقَشَهُ الْحُكَمَاءِ، فِي تَثْبِيْتِ مَا صَلَحَ عَلَيْهِ أَمْرٌ بِلَادِكَ، وَإِقَامِهِ مَا اسْتَقَامَ بِهِ النَّاسُ قَبْلَكَ.

وَاعْلَمْ أَنَّ الرَّعِيَةَ طَبَقَاتٌ لَا يَضِلُّحُ بَعْضُهَا إِلَّا بَبَعْضٍ، وَلَا غِنَى بِبَعْضِهَا عَنْ بَعْضٍ: فَمِنْهَا جُنُودُ اللَّهِ، وَمِنْهَا كُتَّابُ الْعَامَّةِ وَالْخَاصَّةِ، وَمِنْهَا قُضَاةُ الْعَدْلِ، وَمِنْهَا عُمَّالُ الْأَنْصَافِ وَالرَّفِيقِ، وَمِنْهَا أَهْلُ الْجَزِيَةِ وَالْخَرَاجِ مِنْ أَهْلِ الذَّمِّهِ وَمُسْلِمِهِ النَّاسِ، وَمِنْهَا التُّجَّارُ وَأَهْلُ الصَّنَاعَاتِ وَمِنْهَا الطَّبَقَةُ السُّفْلَى مِنْ ذَوِي الْحَاجَةِ وَالْمَسِيكِينِ، وَكُلُّ قَدَمٍ سَمِيَ اللَّهُ لَهُ سِيَّئُهُمْ، وَوَضَعَ عَلَى حِدِّهِ فَرِيضَهُ فِي كِتَابِهِ أَوْسَنَّهُ نَبِيَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ عَهْدًا مِنْهُ عِنْدَنَا مَحْفُوظًا.

فَالْجُنُودُ، بِإِذْنِ اللَّهِ، حُصُونُ الرَّعِيَةِ، وَزَيْنُ الْوَلَاءِ، وَعِزُّ الدِّينِ، وَسَيْبُلُ الْأَمْنِ، وَلَيْسَ تَقْوَمُ الرَّعِيَةُ إِلَّا بِهِمْ. ثُمَّ لَا قِوَامَ لِلْجُنُودِ إِلَّا بِمَا يَخْرُجُ اللَّهُ لَهُمْ مِنَ الْخَرَاجِ الَّذِي يَقْضُونَ بِهِ عَلَى جِهَادِ عِدُوهُمْ، وَيَعْتَمِدُونَ عَلَيْهِ فِيمَا يَضِلُّحُهُمْ، وَيَكُونُ مِنْ وَرَاءِ حِرَاجَتِهِمْ. ثُمَّ لِمَاقِوَامِ لِهَذَيْنِ الصَّنِيفَيْنِ إِلَّا بِالصَّنْفِ الثَّلَاثِ مِنَ الْقُضَاةِ وَالْعُمَّالِ وَالْكَتَّابِ، لِمَا يَحْكُمُونَ مِنَ الْمَعَاوِدِ، وَيَجْمَعُونَ مِنَ الْمَنَافِعِ، وَيُؤْتَمُونَ عَلَيْهِ مِنْ حَوَاصِّ الْأُمُورِ وَعَوَامِّهَا. وَلَا قِوَامَ لَهُمْ جَمِيعًا إِلَّا بِالتُّجَّارِ وَذَوِي الصَّنَاعَاتِ، فِيمَا يَجْتَمِعُونَ عَلَيْهِ مِنْ مَرَافِقِهِمْ، وَيَقِيمُونَهُ مِنْ أَسْوَاقِهِمْ، وَيَكْفُونَهُمْ مِنَ التَّرْفُقِ بِأَيْدِيهِمْ مَا لَا يَبْلُغُهُ رَفْقُ غَيْرِهِمْ. ثُمَّ الطَّبَقَةُ السُّفْلَى مِنْ أَهْلِ الْحَاجَةِ وَالْمَسِيكِينِ الَّذِينَ يَحْتَقُّ رِفْدُهُمْ وَمَعُونَتُهُمْ. وَفِي اللَّهِ لِكُلِّ سِيَّئَةٍ وَلِكُلِّ عَلَى الْوَالِي حَقٌّ بِقَدْرِ مَا يَضِلُّحُهُ، وَلَيْسَ يَخْرُجُ الْوَالِي مِنْ حَقِيقَتِهِ مَا أَلْزَمَهُ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا بِالْإِهْتِمَامِ وَالِاسْتِعَانَةِ بِاللَّهِ، وَتَوْطِينِ نَفْسِهِ عَلَى لُزُومِ الْحَقِّ، وَالصَّبْرِ عَلَيْهِ فِيمَا خَفَّ عَلَيْهِ أَوْ ثَقُلَ.

فَوَلِّ مَنْ جُنُودَكَ أَنْصَحَهُمْ فِي نَفْسِكَ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَإِلَامَاكَ، وَأَنْقَاهُمْ جَبِيًّا، وَأَفْضَلَهُمْ حَلْمًا، مِمَّنْ يَنْطِيءُ عَنِ الْغَضَبِ، وَيَسْتَرِيحُ إِلَى الْعُدْرِ، وَيَزْأَفُ بِالضُّعْفَاءِ، وَيَثْبُو عَلَى الْأَقْوِيَاءِ، وَمِمَّنْ لَا يَثِيرُهُ الْعُنْفُ، وَلَا يَقْعُدُ بِهِ الضَّعْفُ. ثُمَّ الصَّقِ بِذَوِي الْمُرُوءَاتِ وَالْأَحْسَابِ، وَأَهْلِ الثِّيَوَاتِ الصَّالِحَةِ، وَالسَّوَابِقِ الْحَسَنِهِ؛ ثُمَّ أَهْلَ النَّجْدَةِ وَالشُّجَاعَةِ، وَالسَّخَاءِ وَالسَّمَاخَةِ؛ فَإِنَّهُمْ جَمَاعٌ مِنَ الْكِرَامِ، وَسُعْبٌ مِنَ الْعُرْفِ.

ثُمَّ تَفَقَّدْ مِنْ أُمُورِهِمْ مَا يَتَفَقَّدُ الْوَالِدَانِ مِنْ وَلَدِهِمَا، وَ لَا يَتَفَاقَمَنَّ فِي نَفْسِكَ شَيْءٌ قَوَّيْتُهُمْ بِهِ، وَ لَا تَحْقِرَنَّ لُطْفًا تَعَاهَدْتَهُمْ بِهِ وَ إِنْ قَلَّ؛ فَإِنَّهُ دَاعِيَةٌ لَهُمْ إِلَى بَذْلِ النَّصِيحَةِ لَكَ، وَحُسْنِ الظَّنِّ بِكَ. وَ لَا تَدْعُ تَفَقُّدَ لَطِيفِ أُمُورِهِمْ اتِّكَالًا عَلَى جَسَدِيْمَهَا، فَإِنَّ لِلْيَسِيرِ مِنْ لُطْفِكَ مَوْضِعًا يَنْتَفِعُونَ بِهِ، وَ لِلْجَسَدِ مَوْضِعًا لَا يَسْتَعْنُونَ عَنْهُ. وَ لِيَكُنْ آثَرُ رُؤُوسِ جُنُودِكَ عِنْدَكَ مَنْ وَاسَاهُمْ فِي مَعُونَتِهِ، وَ أَفْضَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ جِدَّتِهِ، بِمَا يَسِعُهُمْ وَ يَسَعُ مَنْ وَرَاءَهُمْ مِنْ خُلُوفِ أَهْلِيهِمْ، حَتَّى يَكُونَ هَمَّهُمْ هَمًّا وَاحِدًا فِي جِهَادِ الْعِدْوِ. فَإِنَّ عَطْفَكَ عَلَيْهِمْ يَعْطِفُ قُلُوبَهُمْ عَلَيْكَ، وَ إِنْ أَفْضَلَ قُرَاهِ عَيْنِ الْوَالِيَةِ اسْتِقَامَهُ الْعِدْلِ فِي الْبِلَادِ، وَ ظُهُورُ مَوَدَّةِ الرَّعِيَةِ وَ إِنَّهُ لَا تَظْهَرُ مَوَدَّتُهُمْ إِلَّا بِسَلَامَةِ صُدُورِهِمْ، وَ لَا تَصِحُّ نَصِيحَتُهُمْ إِلَّا بِحَيْطَتِهِمْ عَلَى وِلَاةِ الْأُمُورِ، وَ قَلَّةِ اسْتِقَالِ دَوْلِهِمْ، وَ تَرَكِّ اسْتِبْطَاءِ انْفِطَاعِ مَدَّتِهِمْ. فَافْسَحْ فِي أَمْرِهِمْ، وَ وَاصِلِ فِي حُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْهِمْ، وَ تَعْدِيدِ مَا أَبْلَى ذُؤُوبَ الْبَلَاءِ مِنْهُمْ؛ فَإِنَّ كَثْرَةَ الذِّكْرِ لِحُسْنِ أَعْمَالِهِمْ تَهْزُ الشُّجَاعَ، وَ تُحَرِّضُ النَّاكِلَ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

ثُمَّ اعْرِفْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا أَبْلَى وَ لَا تَضْمَنَّ بِلَاءَ امْرِئٍ إِلَى غَيْرِهِ، وَ لَا ت

فَصَرَنَ بِهِ دُونَ غَايَةِ بَلَائِهِ، وَ لَا يَدْعُونَكَ شَرَفُ امْرِئٍ إِلَى أَنْ تُعْظِمَ مِنْ بَلَائِهِ مَا كَانَ صَغِيرًا، وَ لَا ضَعْفُ امْرِئٍ إِلَى أَنْ تَسْتَضَعِرَ مِنْ بَلَائِهِ مَا كَانَ عَظِيمًا. وَ ارْزُدْ إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ مَا يَضْلِعُكَ مِنَ الْخُطُوبِ، وَ يَشْتَبِيهِ عَلَيْكَ مِنَ الْأُمُورِ؛ فَقَدْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى لِقَوْمٍ أَحَبَّ إِرْشَادَهُمْ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ، فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ» فَالْرُدُّ إِلَى اللَّهِ: الْأَخْذُ بِمُحْكَمِ كِتَابِهِ، وَ الرَّدُّ إِلَى الرَّسُولِ: الْأَخْذُ بِسُنَّتِهِ الْجَامِعَةِ غَيْرِ الْمُفْرَقَةِ.

ثُمَّ اخْتَرْنَا لِلْحُكْمِ بَيْنَ النَّاسِ أَفْضَلَ رَعِيَّتِكَ فِي نَفْسِكَ، مِمَّنْ لَا تَضِيْقُ بِهِ الْأُمُورُ، وَ لَا تُمَحِّكُهُ الْخُصُومُ، وَ لَا يَتِمَادَى فِي الرَّزْلِ، وَ لَا يَحْصِرُ مِنَ الْفَىءِ إِلَى الْحَقِّ إِذَا عَرَفَهُ، وَ لَا تُشْرِفُ نَفْسُهُ عَلَى طَمَعٍ، وَ لَا يَكْتَفِي بِأَذْنَى فَهْمٍ دُونَ أَقْصَاهُ؛ وَ أَوْقَفَهُمْ فِي الشُّبُهَاتِ، وَ أَخَذَهُمْ بِالْحُجَجِ، وَ أَقْلَهُمْ تَبْرُمًا بِمَرَاجِعِهِ الْخُصْمِ، وَ أَصْبَرَهُمْ عَلَى تَكْشُفِ الْأُمُورِ، وَ أَصِيرَ مَهُمْ عِنْدَ اتِّصَاحِ الْحُكْمِ، مِمَّنْ لَا يَزِدُّهُ إِيَّاهُ إِطْرَاءٌ، وَ لَا يَسْتَمِيلُهُ إِغْرَاءٌ، وَ أَوْلَيْكَ قَلِيلٌ. ثُمَّ أَكْثَرَ تَعَاهُدَ قَضَائِهِ، وَ أَمْسَحَ لَهُ فِي الْبُذْلِ مَا يَزِيلُ عِلَّتَهُ، وَ تَقَلَّ مَعَهُ حَاجَتُهُ إِلَى النَّاسِ. وَ أَعْطَاهُ مِنَ الْمَنْزِلَةِ لِمَدِيكَ مَا لَا يَطْمَعُ فِيهِ غَيْرُهُ مِنْ خَاصَّتِكَ، لِأَمْنِ بِذَلِكَ اغْتِيَالِ الرَّجَالِ لَهُ عِنْدَكَ. فَانْظُرْ فِي ذَلِكَ نَظْرًا بَلِيغًا، فَإِنَّ هَذَا الدِّينَ قَدْ كَانَ أَسِيرًا فِي أَيْدِي الْأَشْرَارِ، يَعْمَلُ فِيهِ بِالْهَوَى وَ تَطَلَّبُ بِهِ الدُّنْيَا.

ثُمَّ انْظُرْ فِي أُمُورِ عُمَّالِكَ فَاسْتَعْمِلُهُمْ اخْتِبَارًا، وَ لَا تَوَلَّهِمْ مُحَابَاةً وَ أَثَرَةً، فَإِنَّهُمَا جِمَاعٌ مِنْ شُعَبِ الْجَوْرِ وَ الْخِيَانَةِ. وَ تَوَخَّ مِنْهُمْ أَهْلَ التَّجْرِبَةِ وَ الْحَيَاءِ، مِنْ أَهْلِ الْبُيُوتَاتِ الصَّالِحَةِ، وَ الْقَدَمِ فِي الْإِسْلَامِ الْمُتَقَدِّمَةِ، فَإِنَّهُمْ

أَكْرَمُ أَخْلَاقًا، وَأَصْحَ أَعْرَاضًا، وَأَقْلَ فِي الْمَطَامِعِ إِشْرَاقًا، وَأَبْلَغُ فِي عَوَاقِبِ الْأُمُورِ نَظْرًا.

ثُمَّ أَسْبَغَ عَلَيْهِمُ الْمَازِرَاقَ، فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِصْلَاحِ أَنْفُسِهِمْ، وَغِنَى لَهُمْ عَنِ تَتَاوُلِ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ، وَحُجَّةٌ عَلَيْهِمْ إِنْ خَالَفُوا أَمْرَكَ أَوْ تَلَمَّوْا أَمَانَتَكَ. ثُمَّ تَفَقَّدَ أَعْمَالَهُمْ، وَابْعَثَ الْعِيُونَ مِنْ أَهْلِ الصِّدْقِ وَالْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ تَعَاهِدَكَ فِي السِّرِّ لِأُمُورِهِمْ حَدُودٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِعْمَالِ الْأَمَانَةِ، وَالرِّفْقِ بِالرَّعِيَةِ. وَتَحْفَظُ مِنَ الْأَعْوَانِ؛ فَإِنَّ أَحَدًا مِنْهُمْ بَسَطَ يَدَهُ إِلَى خِيَانَتِهِ اجْتَمَعَتْ بِهَا عَلَيْهِ عِنْدَكَ أَجْبَارُ عِيُونِكَ، اِكْتَفَيْتَ بِجَدَلِكَ شَاهِدًا، فَبَسَطْتَ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةَ فِي يَدِنِهِ، وَأَخَذْتَهُ بِمَا أَصَابَ مِنْ عَمَلِهِ، ثُمَّ نَصَيْتَهُ بِمَقَامِ الْمَذَلَّةِ، وَ سَمَّيْتَهُ بِالْخِيَانَةِ، وَقَلَّدْتَهُ عَارَ التَّهْمَةِ.

وَ تَفَقَّدَ أَمْرَ الْخِرَاجِ بِمَا يَضِلُّحُ أَهْلُهُ، فَإِنَّ فِي صِيْلَمَاحِهِ وَ صِيْلَمَاحِهِمْ صِيْلَمَاحًا لِمَنْ سِوَاهُمْ، وَ لَا صِيْلَمَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ، لِأَنَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخِرَاجِ وَ أَهْلِهِ وَ لِيَكُنْ نَظْرَكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخِرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرَكَ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ؛ وَ مَنْ طَلَبَ الْخِرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ، وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَ لَمْ يَسْتَقِمْ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلًا. فَإِنْ شَكُوا ثِقْلًا أَوْ عِلَّةً، أَوْ انْقِطَاعَ شَرْبٍ أَوْ يَأَلٍ، أَوْ إِحَالَةَ أَرْضٍ اعْتَمَرَهَا عَرَقٌ أَوْ أَجْحَفَ بِهَا عَطَشٌ، خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَزْجُو أَنْ يَضِلُّحَ بِهِ أَمْرُهُمْ؛ وَ لَا يَثْقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّفْتَ بِهِ الْمَوُونََةَ عَنْهُمْ، فَإِنَّهُ دُخْرٌ يُعُودُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ، وَ تَزْيِينِ وِلَايَتِكَ، مَعَ اسْتِجْلَابِكَ حُسْنَ ثَنَائِهِمْ، وَ تَبْجِيحِكَ بِاسْتِفْاضَةِ الْعَدْلِ فِيهِمْ، مُعْتَمِدًا فَضْلَ قُوَّتِهِمْ، بِمَا دَخَرْتَ عِنْدَهُمْ مِنْ إِجْمَامِكَ لَهُمْ، وَ الثَّقَةَ مِنْهُمْ بِمَا

عَوَّدَتْهُمْ مِنْ عَيْدِكَ عَلَيْهِمْ وَرَفَقِكَ بِهِمْ، فَرَبَّمَا حَدَّثَ مِنَ الْأُمُورِ مَا إِذَا عَوَّلْتَ فِيهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَعِيدٍ اخْتَمَلُوهُ طَيِّبَهُ أَنْفُسُهُمْ بِهِ؛ فَإِنَّ
الْعُمَرَانَ مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ. وَإِنَّمَا يُؤْتَى خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِعْوَاذِ أَهْلِهَا، وَإِنَّمَا يِعْوِزُ أَهْلُهَا لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الْوُلَاهِ عَلَى الْجَمْعِ، وَسُوءِ
ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ، وَقَلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعِبَرِ.

قسمت دوم

ثُمَّ انْظُرْ فِي حَالِ كُتَابِكَ، فَوَلِّ عَلَى أُمُورِكَ خَيْرَهُمْ، وَاخْصِصْ رَسَائِلَكَ الَّتِي تُدْخِلُ فِيهَا مَكَائِدَكَ وَاسْرَارَكَ بِأَجْمَعِهِمْ لَوْجُوهِ
صَالِحِ الْأَخْلَاقِ مِمَّنْ لَمْ تُبْطِرْهُ الْكِرَامَةَ، فَيَجْتَرِي بِهَا عَلَيْكَ فِي خِلَافِ لِمَكَ بِحَضْرِهِ مَلَأَ وَ لَا تَقْصُرُ بِهِ الْغَفْلَةَ عَنْ إِيرَادِ مُكَاتَبَاتِ
عَمَّا لَكَ عَلَيْكَ، وَ إِصْدَارِ جَوَابَاتِهَا عَلَى الصَّوَابِ عَنْكَ، فِيمَا يَأْخُذُ لَكَ وَيُعْطَى مِنْكَ، وَ لَا يَضْعِفُ عَقْدًا اعْتَقَدَهُ لَكَ، وَ لَا يَعْجِزُ
عَنْ إِطْلَاقِ مَا عَقَدَ عَلَيْكَ، وَ لَمَّا يَجْهَلُ مَبْلَغَ قَدْرِ نَفْسِهِ فِي الْأُمُورِ، فَإِنَّ الْجَاهِلَ يَقْدِرُ نَفْسَهُ يَكُونُ يَقْدِرُ غَيْرِهِ أَجْهَلَ. ثُمَّ لَا يَكُنْ
اخْتِيَارَكَ إِيَاهُمْ عَلَى فِرَاسَتِكَ وَ اسْتِنَامَتِكَ وَ حُسْنِ الظَّنِّ مِنْكَ، فَإِنَّ الرِّجَالَ يَتَعَرَّضُونَ لِفِرَاسَاتِ الْوُلَاهِ بِتَضَعُّعِهِمْ وَ حُسْنِ خِدْمَتِهِمْ
، وَ لَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ النَّصِيحَةِ وَالْأَمَانَةِ شَيْءٌ. وَ لَكِنْ اخْتَبِرْهُمْ بِمَا وُلُوا لِلصَّالِحِينَ قَبْلَكَ، فَاعْمِدْ لِأَحْسَنِهِمْ كَانَ فِي الْعَامَّةِ أَثْرًا، وَ
أَعْرِفِهِمْ

بِالْأَمَانَةِ وَجْهًا، فَإِنَّ ذَلِكَ دَلِيلٌ عَلَى نَصِيحَتِكَ لِلَّهِ وَلِمَنْ وُلِّتَ أَمْرُهُ.

وَ اجْعَلْ لِرَأْسِ كُلِّ أَمْرٍ مِنْ أُمُورِكَ رَأْسًا مِنْهُمْ، لَا يَقْهَرُهُ كِبِيرُهَا، وَ لَا يَتَشَتَّتْ عَلَيْهِ كَثِيرُهَا، وَ مَهْمَا كَانَ فِي كُتَابِكَ مِنْ عَيْبٍ فَتَغَابَيْتَ
عَنْهُ أَلْزَمْتَهُ.

ثُمَّ اسْتَوْصِ بِالتَّجَارِ وَ ذَوَى الصَّنَاعِيَاتِ، وَ أَوْصِ بِهِمْ خَيْرًا: الْمُقِيمِ مِنْهُمْ وَ الْمُضْطَرِبِ بِيَالِهِ، وَ الْمُتَرَفِّقِ بِيَدِنِهِ، فَإِنَّهُمْ مَوَادُّ الْمَنَافِعِ،
وَ أَسْبَابُ

الْمَرَافِقِ، وَجُلَابُهَا مِنَ الْمَبَاعِدِ وَالْمَطَارِحِ، فِي بَرِّكَ وَبَحْرِكَ، وَسَهْلِكَ وَجَبَلِكَ، وَحَيْثُ لَا يَلْتَمِسُ النَّاسُ لِمَوَاضِعِهَا، وَلَا يَجْتَرُّونَ عَلَيْهَا، فَإِنَّهُمْ سَلِمُوا لَاتُخَافُ بَائِقَتَهُ، وَصِيْلِحْ لَاتُخْشَى غَائِلَتَهُ. وَتَفَقَّدُوا أُمُورَهُمْ بِحَضْرَتِكَ وَفِي حَوَاشِي بِلَادِكَ. وَاعْلَمُوا مَعَ ذَلِكَ أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَمِيْقًا فَاحِشًا، وَشِيْحًا قِيِيْحًا، وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَتَحْكَمًا فِي الْبِيَاعَاتِ، وَذَلِكَ بَابٌ مَضْرُوبٌ لِلْعَامَّةِ، وَعَيْبٌ عَلَى الْوَلَاهِ. فَامْنَعُوا مِنَ الْإِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مَنَعَ مِنْهُ. وَلَيْكِنِ الْبَيْعُ بَيْعًا سَمِحًا: بِمَوَازِينِ عَدْلٍ، وَأَسْعَارٍ لَا تُجْحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ. فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَهُ بَعْدَ نَهْيِكَ إِيَّاهُ فَكُلُّ بِهِ، وَعَاقِبُهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ.

ثُمَّ اللَّهُ اللَّهُ فِي الطَّبَقَةِ السُّفْلَى مِنَ الَّذِينَ لَمَّا حِيلَ لَهُمْ، مِنَ الْمَسَاكِينِ وَالْمُحْتَاجِينَ وَأَهْلِ الْبُؤْسَى وَالرِّمْنَى فَإِنَّ فِي هَذِهِ الطَّبَقَةِ قَانِعًا وَمُعْتَرًّا، وَاحْفَظْ لِلَّهِ مَا اسْتَحْفَظَكَ مِنْ حَقِّهِ فِيهِمْ، وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْمًا مِنْ بَيْتِ مَالِكَ، وَقِسْمًا مِنْ غَلَّتِ صَوَافِي الْإِسْلَامِ فِي كُلِّ بَلَدٍ، فَإِنَّ لِلْأَفْصَى مِنْهُمْ مِثْلَ الَّذِي لِلْأَذْنَى وَكُلُّ قَدٍ اسْتُرْعِيَتْ حَقُّهُ. فَلَا يَشْغَلَنَّكَ عَنْهُمْ بَطْرٌ، فَإِنَّكَ لَأَنْتَ عِزُّ بَنِي بَيْعِكَ التَّائِفَةِ لِأَحْكَامِكَ الْكَثِيرِ الْمُهْمِّمِ. فَلَا تُشْخِصْ هَمَّكَ عَنْهُمْ، وَلَا تُصَيِّرْ عَزَّ حَمْدَكَ لَهُمْ، وَتَفَقَّدُوا أُمُورَ مَنْ لَا يَصِلُ إِلَيْكَ مِنْهُمْ مِمَّنْ تَفْتَحِمُهُ الْعُيُونُ، وَتَحْقِرُهُ الرِّجَالُ. فَفَرِّغْ لَأَلْتَمَسَكَ ثِقَتِكَ مِنْ أَهْلِ الْخَشْيَةِ وَالتَّوَاضُعِ، فَلْيَرْفَعْ إِلَيْكَ أُمُورَهُمْ، ثُمَّ اعْمَلْ فِيهِمْ بِالْإِعْذَارِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ تَلْقَاهُ، فَإِنَّ هَوْلَاءَ مِنْ بَيْنِ الرِّعِيَةِ أَحْوَجُ إِلَى الْإِنصِافِ مِنْ غَيْرِهِمْ، وَكُلُّ فَاغْزِذْ إِلَى اللَّهِ فِي تَأْذِيهِ حَقُّهُ إِلَيْهِ. وَتَعَهَّدْ أَهْلَ الْيَتَمِ وَذَوِي الرَّقَّةِ فِي السَّنِّ مِمَّنْ لَمَّا حِيلَ لَهُ، وَلَا يَنْصِبْ لِلْمَسْأَلَةِ نَفْسَهُ، وَذَلِكَ

عَلَى الْوَالِهَةِ ثَقِيلٌ، وَالْحَقُّ كُلُّهُ ثَقِيلٌ؛ وَقَدْ يَخْفَفُهُ اللَّهُ عَلَى أَقْوَامٍ طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ فَصَبَرُوا أَنْفُسَهُمْ، وَوَثِقُوا بِبِصْدَقِ مَوْعُودِ اللَّهِ لَهُمْ.

وَاجْعَلْ لِذَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ قِسِمًا تَفْرُغَ لَهُمْ فِيهِ شَخْصَكَ، وَتَجْلِسَ لَهُمْ مَجْلِسًا عَامًا فَتَتَوَاضَعُ فِيهِ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَكَ، وَتُقْعَدَ عَنْهُمْ جُنْدَكَ وَأَعْوَانَكَ مِنْ أَحْرَاسِكَ وَشُرَطِكَ، حَتَّى يَكَلِّمَكَ مُتَكَلِّمُهُمْ غَيْرَ مُتَتَعِّنٍ، فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ: «لَنْ تَقْدَسَ أُمَّهُ لَأَيُّوْحُدُ لِلضَّعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنَ الْقَوِيِّ غَيْرِ مُتَتَعِّنٍ».

ثُمَّ اخْتَمِلِ الْخُرْقَ مِنْهُمْ وَالْعِيَّ، وَنَحَّ عَنْهُمْ الضِّيقَ وَالْأَنْفَ يَبْسُطِ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْنَافَ رَحْمَتِهِ، وَيُوجِبُ لَكَ ثَوَابَ طَاعَتِهِ. وَاعْطِ مَا أَعْطَيْتَ هَنِيئًا، وَامْنَعْ فِي إِجْمَالٍ وَإِعْدَارٍ!

ثُمَّ أُمُورٌ مِنْ أُمُورِكَ لَا بُدَّ لَكَ مِنْ مُبَاشَرَتِهَا: مِنْهَا إِجَابَةُ عُمَّالِكَ بِمَا يَعْيَا عَنْهُ كُتَابُكَ، وَمِنْهَا إِضِدَارُ حَاجَاتِ النَّاسِ يَوْمَ وُرُودِهَا عَلَيْكَ بِمَا تَحْرُجُ بِهِ صُدُورُ أَعْوَانِكَ. وَأَمْضِ لِكُلِّ يَوْمٍ عَمَلَهُ، فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيهِ. وَاجْعَلْ لِنَفْسِكَ فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ اللَّهِ أَفْضَلَ تِلْكَ الْمَوَاقِيتِ، وَاجْزَلِ تِلْكَ الْأَقْسَامِ، وَإِنْ كَانَتْ كُلُّهَا لِلَّهِ إِذَا صَلَحَتْ فِيهَا النَّيَّةُ، وَسَلِمَتْ مِنْهَا الرَّعِيَّةُ.

وَلْيَكُنْ فِي خِصَاصِهِ مَا تُخْلِصُ بِهِ لِلَّهِ دِينَكَ: إِقَامَةُ فَرَائِضِهِ الَّتِي هِيَ لَهُ خِصَاصَةٌ، فَأَعْطِ اللَّهَ مِنْ يَدِنِكَ فِي لَيْلِكَ وَنَهَارِكَ، وَوَفِّ مَا تَقَرَّبْتَ بِهِ إِلَى اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ كَامِلًا غَيْرَ مَثْلُومٍ وَ لَا مَنْقُوصٍ، بِالْعَاقِبَةِ مِنْ بَدَنِكَ مَا بَلَغَ. وَإِذَا قُمْتَ فِي صَلَاتِكَ لِلنَّاسِ، فَلَا تَكُونَنَّ مُنْفَرًّا وَ لَا مُضِيعًا، فَإِنَّ فِي النَّاسِ مَنْ بِهِ الْعِلَّةُ وَ لَهُ الْحَاجَةُ. وَقَدْ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَسَلَّمَ حِينَ وَجَّهَنِي

إِلَى الْيَمَنِ كَيْفَ أَصَلَى بِهِمْ؟ فَقَالَ: «صَلَّ بِهِمْ كَصَلَاهِ أضعفهم، وَكُنْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا».

وَ أَمَّا بَعْدُ، فَلَا تُطَوَّلَنَّ اخْتِجَابَكَ عَنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّ اخْتِجَابَ الْوَلَاهِ عَنِ الرَّعِيَةِ شُعْبَةٌ مِنَ الضَّيْقِ، وَقَلَّةُ عِلْمٍ بِالْأُمُورِ؛ وَ الْاِخْتِجَابُ مِنْهُمْ يَقْطَعُ عَنْهُمْ عِلْمَ مَا اخْتَجَبُوا دُونَهُ فَيَضْعُرُّ عِنْدَهُمُ الْكَبِيرُ، وَ يَعْظُمُ الصَّغِيرُ، وَ يَقْبُحُ الْحَسَنُ، وَ يَحْسُنُ الْقَبِيحُ، وَ يَشَابُ الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ.

وَ إِنَّمَا الْوَالِي بَشَرٌ لَا يَعْرِفُ مَا تَوَارَى عَنْهُ النَّاسُ بِهِ مِنَ الْأُمُورِ، وَ لَيْسَتْ عَلَى الْحَقِّ سِمَاتٌ تُعْرَفُ بِهَا ضُرُوبُ الصِّدْقِ مِنَ الْكَذِبِ، وَ إِنَّمَا أَنْتَ أَحَدُ رَجُلَيْنِ: إِمَّا امْرُؤٌ سَخَتْ نَفْسُكَ بِالْبُذْلِ فِي الْحَقِّ، فَفِيمَ اخْتِجَابِكَ مِنْ وَاجِبِ حَقِّ تَعْطِيهِ، أَوْ فِعْلٌ كَرِيمٌ تُسَدِّدِيهِ! أَوْ مُبْتَلَى بِالْمَنْعِ، فَمَا أَسِيرَعَ كَفِّ النَّاسِ عَنْ مَسْأَلَتِكَ إِذَا أَيْسُوا مِنْ بَدْلِكَ! مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ حَاجَاتِ النَّاسِ إِلَيْكَ مِمَّا لَا مَوْوَنَهُ فِيهِ عَلَيْكَ، مِنْ شَكَاهِ مَظْلَمِهِ، أَوْ طَلَبِ إِنْصَافٍ فِي مُعَامَلِهِ.

ثُمَّ إِنَّ لِلْوَالِي خَاصَّةً وَ بَطَانَةً، فِيهِمْ اسْتِثْنَاءٌ وَ تَطَاوُلٌ، وَقَلَّةُ إِنْصَافٍ فِي مُعَامَلِهِ، فَاحْسِمِ مَادَّةَ أَوْلِيَّتِكَ بِقَطْعِ أَسْبَابِ تِلْكَ الْأَحْوَالِ. وَ لَا تُقْطِعَنَّ لِأَحَدٍ مِنْ حَاشِيَّتِكَ وَ حَامِيَّتِكَ قَطِيعَةً، وَ لَمَّا يَطْمَعَنَّ مِنْكَ فِي اعْتِقَادِ عُقْمَدِهِ، تَضَرَّرُ بِمَنْ يَلِيهِ مِنَ النَّاسِ، فِي شَرِّبٍ أَوْ عَمَلٍ مُشْتَرِكٍ، يَحْمِلُونَ مَوْوَنَتَهُ عَلَى غَيْرِهِمْ، فَيَكُونُ مَهْنَأُ ذَلِكَ لَهُمْ دُونَكَ، وَ عَيْبُهُ عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ. وَ أَلْزِمِ الْحَقَّ مَنْ لَزِمَهُ مِنَ الْقَرِيبِ وَ الْبَعِيدِ، وَ كُنْ فِي ذَلِكَ صَابِرًا مُحْتَسِبًا، وَاقِعًا ذَلِكَ مِنْ قَرَابَتِكَ وَ خَاصَّتِكَ حَيْثُ وَقَعَ، وَ ابْتِغِ عَاقِبَتَهُ بِمَا يَثْقُلُ عَلَيْكَ مِنْهُ، فَإِنَّ مَغَبَّةَ ذَلِكَ مَحْمُودَةٌ. وَإِنْ ظَنَنْتَ الرَّعِيَةَ بِكَ حَيْفًا فَأَصْحِرْ لَهُمْ بِعُذْرِكَ، وَاعْدِلْ عَنْكَ

ظُنُونَهُمْ بِإِصْحَارِكَ، فَإِنَّ فِي ذَلِكَ رِيَاضَةً مِنْكَ لِنَفْسِكَ، وَرِفْقًا بِرِعِيَّتِكَ، وَإِعْذَارًا تَبْلُغُ بِهِ حَاجَتَكَ مِنْ تَقْوِيمِهِمْ عَلَى الْحَقِّ.

وَلَمَّا تَدَفَعْنَ صُلْحًا دَعَاكَ إِلَيْهِ عِدُّوكَ وَ لِلَّهِ فِيهِ رِضَى، فَإِنَّ فِي الصُّلْحِ دَعَا لِحُبُودِكَ، وَ رَاحَةً مِنْ هُمُومِكَ، وَ أَمْنًا لِبِلَادِكَ، وَ لَكِنَّ الْحَيْدَرَ كُلَّ الْحَيْدَرِ مِنْ عِدُّوكَ بَعِيدٌ صُلْحِهِ، فَإِنَّ الْعِدُّ وَرُبَّمَا قَارِبٌ لِيَتَغَفَّلَ فَخُذْ بِالْحَزْمِ، وَ أَتَهُمْ فِي ذَلِكَ حُسْنَ الظَّنِّ. وَ إِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ عِدُّوكَ عَقْدَةً، أَوْ أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً، فَحُطَّ عَهْدَكَ بِالْوَفَاءِ، وَ انزَعِ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ، وَ اجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً دُونَ مَيِّمٍ أَعْطَيْتَ، فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ شَيْءٌ النَّاسِ أَشَدُّ عَلَيْهِ اجْتِمَاعًا، مَعَ تَفَرُّقِ أَهْوَائِهِمْ، وَ تَشَدُّتِ آرَائِهِمْ، مِنْ تَعْظِيمِ الْوَفَاءِ بِالْعُهُودِ. وَ قَدْ لَزِمَ ذَلِكَ الْمُشْرِكُونَ فِيمَا بَيْنَهُمْ دُونَ الْمُسْلِمِينَ لَمَّا اسْتَوْبَلُوا مِنْ عَوَاقِبِ الْعُدْرِ؛ فَلَا تُغْدِرَنَّ بِذِمَّتِكَ، وَ لَا تَخَيِّرَنَّ بِعَهْدِكَ، وَ لَا تَخْتَلِنَنَّ عِدُّوكَ، فَإِنَّهُ لَا يَجْتَرِئُ عَلَى اللَّهِ إِلَّا جَاهِلٌ شَقِيٌّ. وَ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ عَهْدَهُ وَ ذِمَّتَهُ أَمْنًا أَفْضَاهُ بَيْنَ الْعِبَادِ بِرَحْمَتِهِ، وَ حَرِيْمًا يَسْكُنُونَ إِلَى مَنَعَتِهِ، وَ يَسْتَفِيضُونَ إِلَى جَوَارِهِ.

فَلَمَّا إِذْغَالَ وَ لَمَّا مُدَالَسَهُ وَ لَمَّا حِدَاعَ فِيهِ، وَ لَمَّا تَغَقَّتْ عَقْدًا تُجَوِّزُ فِيهِ الْعِلَالَ، وَ لَمَّا تُعَوَّلَنَّ عَلَى لَحْنِ قَوْلٍ بَعِيدِ التَّأْكِيدِ وَ التَّوْتِنَةِ. وَ لَا يَدْعُونَكَ ضَيْقُ أَمْرٍ، لَزِمَكَ فِيهِ عَهْدُ اللَّهِ، إِلَى طَلَبِ انْفِسَاخِهِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، فَإِنَّ صَبْرَكَ عَلَى ضَيْقِ أَمْرٍ تَرْجُو انْفِرَاجَهُ وَ فَضْلَ عَاقِبَتِهِ، خَيْرٌ مِنْ عَدْرِ تَخَافُ تَبَعْتَهُ، وَ أَنْ تُحِيطَ بِكَ مِنَ اللَّهِ فِيهِ طَلَبُهُ، لَأَسْتَقْبِلُ فِيهَا دُنْيَاكَ وَ لَا آخِرَتَكَ.

إِيَّاكَ وَ الدِّمَاءَ وَ سَيْفُكَهَا بِغَيْرِ حِلِّهَا، فَإِنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ أَذْنَى لِنَفْسِهِ، وَ لَمَّا أَعْظَمَ لِتَبَعِهِ، وَ لَا أُخْرَى بِرِوَالِ نِعْمِهِ، وَ انْقِطَاعِ مُدَّهِ، مِنْ سَفْكَ الدِّمَاءِ بِغَيْرِ

حَقَّهَا. وَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ مُبْتَدِئُ بِالْحُكْمِ بَيْنَ الْعِبَادِ، فِيمَا تَسَافَكُوا مِنَ الدَّمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ فَلَا تُقَوِّينَ سُلْطَانَكَ بِسَيْفِكَ دَمٍ حَرَامٍ.

فَإِنَّ ذَلِكَ مِمَّا يَضَعُفُهُ وَ يُوْهِنُهُ، بَلْ يَزِيلُهُ وَ يَنْقُلُهُ. وَ لَا عُذْرَ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ وَ لَعِنْدِي فِي قَتْلِ الْعَمْدِ، لِأَنَّ فِيهِ قَوْدَ الْبَدَنِ. وَإِنْ ابْتَلَيْتَ بِحَطَأٍ وَ أَفْرَطَ عَلَيْكَ سَوْطُكَ أَوْ سَيْفُكَ أَوْ يَدُكَ بِالْعُقُوبَةِ؛ فَإِنَّ فِي الْوَكْرِهِ فَمَا فَوْقَهَا مَقْتَلَهُ، فَلَا تَطْمَحَنَّ بِكَ نَحْوَهُ سُلْطَانَكَ عَنْ أَنْ تُؤَدِّيَ إِلَى أَوْلِيَاءِ الْمَقْتُولِ حَقَّهُمْ.

وَإِيَّاكَ وَ الْإِعْجَابَ بِنَفْسِكَ، وَالثَّقَّةَ بِمَا يَعْجُبُكَ مِنْهَا، وَحُبَّ الْإِطْرَاءِ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَوْثَقِ فُرْصِ الشَّيْطَانِ فِي نَفْسِهِ لِيَمْحَقَ مَا يَكُونُ مِنْ إِحْسَانِ الْمُحْسِنِينَ.

وَإِيَّاكَ وَ الْمَنَّ عَلَى رَعِيَّتِكَ بِإِحْسَانِكَ، أَوْ التَّزِيدَ فِيمَا كَانَ مِنْ فِعْلِكَ، أَوْ أَنْ تَعِدَهُمْ فَتَتَّبِعَ مَوْعِدَكَ بِخُلْفِكَ، فَإِنَّ الْمَنَّ يَبْطُلُ الْإِحْسَانَ، وَ التَّزِيدَ يَذْهَبُ بِنُورِ الْحَقِّ، وَ الْخُلْفُ يُوْجِبُ الْمَقْتَّ عِنْدَ اللَّهِ وَ النَّاسِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى « كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ».

وَإِيَّاكَ وَ الْعَجَلَةَ بِالْأُمُورِ قَبْلَ أَوَانِهَا، أَوْ التَّسَيُّقُطَ فِيهَا عِنْدَ إِمْكَانِهَا، أَوْ اللَّجَاجَةَ فِيهَا إِذَا تَنَكَّرْتَ، أَوْ الْوَهْنَ عَنْهَا إِذَا اسْتَوْضَحَتْ. فَضَعُ كُلِّ أَمْرٍ مَوْضِعَهُ، وَ أَوْقِعْ كُلَّ أَمْرٍ مَوْقِعَهُ.

وَإِيَّاكَ وَ الْإِسْتِنَارَ بِمَا النَّاسُ فِيهِ أَسْوَهُ، وَالتَّعَابِي عَمَّا تُعْنَى بِهِ مِمَّا قَدْ وَضَحَ لِلْعُيُونِ، فَإِنَّهُ مَاخُودٌ مِنْكَ لِغَيْرِكَ. وَعَمَّا قَلِيلٍ تَنْكَشِفُ عَنْكَ أَغْطِيهِ الْأُمُورِ، وَبِتَنْصِفُ مِنْكَ لِلْمَظْلُومِ. امْلِكْ حَمِيَةَ أَنْفِكَ، وَ سَوْرَةَ حَيْدِكَ، وَ سَيْطَوَةَ يَدِكَ، وَ غَرَبَ لِسَانِكَ، وَ احْتَرَسْ مِنْ كُلِّ ذَلِكَ بِكَفِّ الْبَادِرِهِ، وَتَأْخِيرِ السَّطَوِهِ،

حَتَّى يَسِيْرَ غَضَبُكَ فَتَمْلِكَ الْإِخْتِيَارَ: وَلَنْ تَحْكَمَ ذَاتَكَ مِنْ نَفْسِكَ حَتَّى تُكْثِرَ هُمُومَكَ بِذِكْرِ الْمَعَادِ إِلَى رَبِّكَ. وَالْوَاجِبُ عَلَيْكَ أَنْ تَتَذَكَّرَ مَا مَضَى لِمَنْ تَقَدَّمَكَ مِنْ حُكُومِهِ عَادِلِهِ، أَوْ سُنَّهِ فَاضِلِهِ، أَوْ أَثَرِ عَنْ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَوْ فَرِيضِهِ فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَتَقْتَدِيَ بِمَا شَاهَدْتَ مِمَّا عَمِلْنَا بِهِ فِيهَا، وَتَجْتَهِدَ لِنَفْسِكَ فِي اتِّبَاعِ مَا عَاهَدْتُ إِلَيْكَ فِي عَهْدِي هَذَا، وَاسْتِثْنَيْتُ بِهِ مِنَ الْحُجَّةِ لِنَفْسِي عَلَيْكَ، لِكَيْلَا تُكُونَ لَكَ عِلَّةٌ عِنْدَ تَسْرُوعِ نَفْسِكَ إِلَى هَوَاهَا. وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ بِسَعَةِ رَحْمَتِهِ، وَعَظِيمِ قُدْرَتِهِ عَلَى إِعْطَاءِ كُلِّ رَغْبَةٍ، أَنْ يُوَفِّقَنِي وَإِيَّاكَ لِمَا فِيهِ رِضَاؤُهُ مِنَ الْإِقَامَةِ عَلَى الْعُذْرِ الْوَاضِحِ إِلَيْهِ وَإِلَى خَلْقِهِ، مَعَ حُسْنِ الثَّنَاءِ فِي الْعِبَادِ، وَجَمِيلِ الْأَثَرِ فِي الْبِلَادِ، وَتَمَامِ النُّعْمَةِ، وَتَضْعِيفِ الْكِرَامَةِ، وَأَنْ يَخْتِمَ لِي وَلَكَ بِالسَّعَادَةِ وَالشَّهَادَةِ، «إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ».

وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ، وَسَلَمٌ تَسْلِيمًا كَثِيرًا، وَالسَّلَامُ.

این دستوری است که بنده خدا علی امیرمؤمنان به «مالک بن حارث اشتر» در فرمانش به او صادر فرموده است. و این فرمان را هنگامی نوشت که وی را زمامدار و والی کشور مصر قرار داد تا مالیات های آن سرزمین را جمع آوری کند. با دشمنان آن کشور بجنگد. به اصلاح اهل آن همت گمارد. و به عمران و آبادی شهرها، قصبات و روستاها و قریه های آن پردازد.

نخست او را به تقوا و ترس از خداوند؛ ایثار و فداکاری در راه اطاعتش و متابعت از آنچه در کتاب خدا (قرآن) به آن امر شده است فرمان می دهد. به متابعت اوامری که در کتاب الله آمده، فرایض و واجبات و سنت ها، همان دستوراتی که هیچ کس جز با متابعت آنها

ص: ۱۱۰

۱- ۸۵. این ترجمه از کتاب نهج البلاغه با ترجمه گویا و شرح فشرده به قلم دانشمندان محترم «محمد جعفر امامی» و «آشتیانی» زیر نظر آیه الله العظمی مکارم شیرازی آورده شده است.

روی سعادت نمی بیند و جز با انکار و ضایع ساختن آنها در شقاوت و بدبختی واقع نمی شود به او فرمان می دهد که آیین خدا را با قلب، دست و زبان یاری کند چرا که خداوند متکفل یاری کسی شده که او را یاری نماید و عزت کسی که او را عزیز دارد.

و نیز به او فرمان می دهد که خواسته های نابجای خود را در هم بشکند و به هنگام وسوسه های نفس خویشتن داری را پیش گیرد؛ زیرا که «نفس اماره» همواره انسان را به بدی وادار می کند، مگر آنکه رحمت الهی شامل حال او شود.

ای مالک! بدان من تو را به سوی کشوری فرستادم که پیش از تو دولت های عادل و ستمگری بر آن حکومت داشتند، و مردم به کارهای تو همان گونه نظر می کنند که تو در امور زمامداران پیش از خود و همان را درباره تو خواهند گفت که تو درباره آنها می گفتی.

بدان! افراد شایسته را با آنچه خداوند بر زبان بندگانش درباره آنها جاری می سازد می توان شناخت، بنابراین باید محبوب ترین ذخیره در پیش تو عمل صالح باشد؛ زمام هوا و هوس خویش را در دست گیر و آنچه برای حلال نیست به خود بخل روا دار؛ زیرا بخل نسبت به خویشتن این است که راه انصاف را در آنچه محبوب و مکروه توست پیش گیری. قلب خویش را نسبت به ملت خود مملو از رحمت و محبت و لطف کن و همچون حیوان درنده ای نسبت به آنان مباش که خوردن آنان را غنیمت شماری؛ زیرا آنها دو گروه بیش نیستند: یا

برادران دینی توانند، یا انسان هایی همچون تو، گاه از آنها لغزش و خطا سر می زند، ناراحتی هایی به آنان عارض می گردد، به دست آنان عمداً یا به طور اشتباه کارهایی انجام می شود در این موارد از عفو و گذشت خود آن مقدار به آنها عطا کن که دوست داری خداوند از چشم پوشی و عفو به تو عنایت کند؛ زیرا تو مافوق آنها و پیشوایت مافوق تو و خداوند مافوق کسی است که تو را زمامدار قرار داده است! امور آنان را به تو واگذار کرده و به وسیله آنها تو را آزمایش نموده است. هرگز خود را در مقام نبرد با خدا قرار مده! چرا که تو تاب کیفر او را نداری و از عفو و رحمت او بی نیاز نیستی. هرگز از عفو و بخششی که نموده ای پشیمان مباش و هیچ گاه از کیفری که نموده ای به خود مبال. و نیز هرگز نسبت به کار خشم آلودی که پیش می آید و راه چاره دارد، سرعت به خرج مده. مگو من مأمورم و بر اوضاع مسلطم، امر می کنم و باید اطاعت شود که این موجب دخول فساد در قلب و خرابی و ضعف دین و نزدیک شدن تغییر و تحول در قدرت است.

آنگاه که در اثر موقعیت و قدرتی که در اختیار داری، کبر و عُجب و خودپسندی در تو پدید آید، به عظمت ملک خداوند که مافوق توست و توانایی او در مورد تو بر آنچه که خود غالب بر آن نیستی نظر افکن که این تو را از آن سرکشی پایین می آورد و آن شدت و تندی را از تو باز می دارد و آنچه از دستت رفته است، یعنی نیروی عقل و اندیشه ات را که تحت تأثیر این خودپسندی واقع شده، به تو باز می گرداند.

از همتایی در علوّ و بزرگی با خداوند بر حذر باش! و از تشبّه به او در جبروتش خود را بر کنار دار! چرا که خداوند هر جباری را ذلیل و هر فرد خودپسند و متکبری را خوار خواهد ساخت.

نسبت به خداوند و نسبت به مردم از جانب خود و از جانب افراد خاص خاندانت و از جانب رعایایی که به آنها علاقمندی، انصاف به خرج ده! که اگر چنین نکنی ستم نموده ای! و کسی که به بندگان خدا ستم کند، خداوند پیش از بندگانش دشمن او خواهد بود و کسی که خداوند دشمن او باشد، دلیلش را باطل می سازد و با او به جنگ می پردازد تا دست از ظلم بردارد یا توبه کند.

و بدان هیچ چیزی در تغییر نعمت های خدا و تعجیل انتقام و کیفرش، از اصرار بر ستم، سریع تر و زودرس تر نیست، چرا که خداوند دعا و خواسته مظلومان را می شنود و در کمین ستمگران است.

باید محبوب ترین کارها نزد تو اموری باشند که با حقّ و عدالت موافق تر و با رضایت عامّه مردم هماهنگ تر است، چرا که خشم عموم مردم، خشنودی خواص را بی اثر می سازد، اما ناخشنودی خاصان با رضایت عموم، جبران پذیر است.

این را نیز بدان که احدی از رعایا از نظر هزینه زندگی در حالت صلح و آسایش، بر والی سنگین تر و به هنگام بروز مشکلات در اعانت و همکاری کمتر و در اجرای انصاف ناراحت تر و به هنگام درخواست و سؤال پر اصرارتر و پس از عطا و بخشش کم سپاس تر و به هنگام منع

خواسته ها دیر عذر پذیرتر و در ساعات رویارویی با مشکلات کم استقامت تر از «گروه خواص» نخواهند بود، ولی پایه دین و جمعیت مسلمانان و ذخیره دفاع از دشمنان تنها «عموم ملت» هستند، بنابراین باید گوش تو به آنها و میل تو با آنان باشد.

باید آنها که نسبت به رعیت عیبجو ترند از تو دورتر و نزد تو مبعوض تر باشند؛ زیرا مردم عیوبی دارند که والی در ستر و پوشاندن آن عیوب از همه سزوارتر است. درصدد مباحث که عیب پنهانی آنها را به دست آوری، بلکه وظیفه تو آن است که آنچه برای ظاهر گشته اصلاح کنی، و آنچه از تو مخفی است، خدا درباره آن حکم می کند.

بنابراین تا آنجا که توانایی داری عیوب مردم را پنهان ساز! تا خداوند عیوبی را که دوست داری برای مردم فاش نشود، مستور دارد. با برخورد خوب، عقده آنها را که کینه دارند بگشا و اسباب هر دشمنی و عداوت را از خود قطع کن و از آنچه برای روشن نیست، تغافل نما! به تصدیق سخن چینان تعجیل مکن؛ زیرا آنان گرچه در لباس ناصحین جلوه گر شوند، خیانت می کنند.

بخیل را در مشورت خود دخالت مده؛ زیرا که تو را از احسان منصرف و از تهیدستی و فقر می ترساند و نیز با افراد ترسو مشورت مکن؛ زیرا در کارها روحیه ات را تضعیف می نمایند، همچنین حریص را به مشورت مگیر، که حرص را به ستمگری در نظرت زینت می دهد. همه آنچه درباره این افراد گفتم به خاطر این است که بخل و ترس

و حرص، غرایز و تمایلات متعددی هستند که جامع آنها سوء ظنّ به خدای بزرگ است.

بدترین وزراء کسانی هستند که وزیر زمامداران بد و اشرار پیش از تو بوده اند، کسی که با آن گناهکاران در کارها شرکت داشته، نباید جزو صاحبان سرّ تو باشد، آنها همکاران گناهکاران و برادران ستمکارانند، در حالی که تو بهترین جانشین را از میان مردم به جای آنها خواهی یافت.

از کسانی که از نظر فکر و نفوذ اجتماعی، کمتر از آنها نیستند، و در مقابل، بار گناهان آنها را بر دوش ندارند، از کسانی هستند که با ستمگران در ستمشان همکاری نکرده و در گناه شریک آنان نبوده اند، این افراد هزینه شان بر تو سبک تر، همکاریشان با تو بهتر، محبتشان با تو بیشتر و انس و الفتشان با بیگانگان کمتر است. بنابراین آنها را از خواص و دوستان خود و رازداران خویش قرار ده.

سپس از میان اینان، افرادی را که در گفتن حقّ از همه صریح تر و در مساعدت و همراهی نسبت به آنچه خداوند برای اولیایش دوست نمی دارد، به تو کمتر کمک می کند، مقدم دار؛ خواه موافق میل تو باشند یا نه. به اهل ورع و صدق و راستی پیوند و آنان را طوری تربیت کن که ستایش بی حدّ از تو نکنند و تو را نسبت به اعمال نادرستی که انجام نداده ای تمجید نمایند؛ زیرا مدح و ستایش بیش از حدّ عجب و خودپسندی به بار می آورد و انسان را به کبر و غرور نزدیک می سازد.

هرگز نباید افراد نیکوکار و بدکار در نظرت مساوی باشند؛ زیرا این کار سبب می شود که افراد نیکوکار در نیکی هایشان بی رغبت شوند و بدکاران در عمل بدشان تشویق گردند، هرکدام از اینها را مطابق کارش پاداش ده! بدان که هیچ وسیله ای برای جلب اعتماد والی، به وفاداری رعیت بهتر از احسان به آنها و تخفیف هزینه ها بر آنان و عدم اجبارشان به کاری که وظیفه ندارند نیست. در این راه آنقدر بکوش تا به وفاداری آنان خوشبین شوی و بر آنان اعتماد کنی که این خوش بینی بار رنج فراوانی را از دوش تو بر می دارد.

سزاوار است به آنها که بیشتر مورد احسان تو قرار گرفته و در آزمون ها سرفراز شده اند، خوشبین تر باشی و به عکس آنها که مورد بدرفتاری تو واقع شده و امتحان خوبی نداده اند بدبین تر باش.

هرگز سنت پسندیده ای را که پیشوایان این امت به آن عمل کرده اند، و ملت اسلام به آن انس و الفت گرفته و امور رعیت به وسیله آن اصلاح می گردد، نقض مکن، و نیز سنت و روشی که به این سنت های گذشته زیان وارد می سازد، احداث منما، که اجر برای کسی خواهد بود که آن سنت ها را برقرار کرده و گنااهش بر تو که آنها را نقض نموده ای.

با دانشمندان زیاد به گفتگو بنشین و با حکما و اندیشمندان نیز بسیار به بحث پرداز، این گفتگوها و بحث ها باید درباره اموری باشد که به وسیله آن وضع کشور را اصلاح می کنی و آنچه پیش از تو موجب قوام کار مردم بوده، برقرار می گردد.

ای مالک! بدان مردم از گروه های مختلف تشکیل یافته اند که هر کدام جز به وسیله دیگری اصلاح و تکمیل نمی شوند و هیچ کدام از دیگری بی نیاز نیستند. این گروه ها عبارتند از:

لشکریان خدا، نویسندگان عمومی و خصوصی، قضات عادل و دادگستر، عاملان انصاف و اهل مدارا، انتظامات داخلی، اهل جزیه و مالیات؛ اعم از کسانی که در پناه اسلامند و یا مسلمانند، تجار و صنعتگران، و بالاخره قشر پایین جامعه یعنی نیازمندان و مستمندان، برای هر کدام از این گروه ها خداوند سهمی را مقرر داشته و در کتاب خدا یا سنت پیامبر صلی الله علیه و آله که به صورت عهد در نزد ما محفوظ است و خداوند این سهم را مشخص و معین ساخته است.

اما سپاهیان با اذن پروردگار حافظان و پناهگاه رعیت، زینت زمامداران، عزت و شوکت دین و راه های امنیتند. قوام رعیت جز به وسیله اینان ممکن نیست. از طرفی برقراری سپاه جز به وسیله خراج مالیات اسلامی امکان پذیر نمی باشد؛ زیرا با خراج برای جهاد با دشمن تقویت می شوند و برای اصلاح خود به آن تکیه می نمایند و با آن رفع نیازمندی های خویش را می کنند. سپس این دو گروه سپاهیان و مالیات دهندگان جز با گروه سوم قوام و پایداری نمی پذیرند و آنها عبارتند از:

قضات و کارگزاران دولت و منشی ها؛ زیرا آنها قراردادها و معاملات را استحکام می بخشند و مالیات ها را جمع آوری می کنند و در ضبط امور خصوصی و عمومی مورد اعتماد و اطمینان هستند.

و این گروه‌ها بدون تخریب و پیشه‌وران و صنعتگران قوامی ندارند؛ زیرا آنها وسایل زندگی را جمع‌آوری می‌کنند و در بازارها عرضه می‌نمایند و وسایل و ابزار را با دست خود می‌سازند که در امکان دیگران نیست.

سپس قشر پایین جامعه، نیازمندان و از کارافتادگان هستند که باید به آنها مساعدت و کمک نمود و برای هر کدام به خاطر خدا سهمی مقدر داشت و نیز هر یک از نیازمندان به مقدار اصلاح کارشان بر والی حق دارند و هرگز والی از ادای آنچه خداوند او را ملزم به آن ساخته، خارج نخواهد شد، جز با اهتمام و کوشش و استعانت از خداوند و مهیا ساختن خود بر ملازمت حق و شکیبایی و استقامت در برابر آن، خواه بر او سبک باشد یا سنگین.

فرمانده سپاهت را کسی قرار ده که در پیش تو نسبت به خدا و پیامبر و امام تو خیرخواه تر از همه و پاک دل تر و عاقل تر باشد از کسانی که دیر خشم می‌گیرند و عذر پذیرند، نسبت به ضعف رؤوف و مهربان و در مقابل زورمندان قوی و پر قدرت، از کسانی که مشکلات آنها را از جای به در نمی‌برد و ضعف و نرمش آنها را از کار باز نمی‌دارد.

سپس روابط خود را با افراد با شخصیت و اصیل و خاندان‌های صالح و خوش سابقه برقرار ساز! و پس از آن با مردمان شجاع و سخاوتمند و افراد بزرگوار، چرا که آنها کانون کرم و مراکز نیکی هستند.

آنگاه از آنان آن گونه تفقد کن که پدر و مادر از فرزندشان تفقد و دلجویی می کنند و هرگز نباید چیزی را که به وسیله آن آنها را نیرو می بخشی در نظر تو بزرگ آید. و نیز نباید لطف و محبتی که با بررسی وضع آنها می نمایی - هرچند اندک باشد - خرد و حقیر بشماری؛ زیرا همین لطف و محبت های کم، آنان را وادار به خیرخواهی و حسن ظن نسبت به تو می کند.

هرگز از بررسی جزئیات امور آنها به خاطر انجام کارهای بزرگ ایشان، چشم مپوش؛ زیرا همین الطاف و محبت های جزئی جایی برای خود دارد که از آن بهره برداری می کنند و کارهای بزرگ نیز موقعیتی دارد که خود را از آن بی نیاز نمی دانند.

برگزیده ترین فرماندهان لشکر تو باید کسانی باشند که در کمک به سپاهیان بیش از همه مواسات کنند و از امکانات خود بیشتر به آنان کمک نمایند، به حدی که هم نفرات سربازان و هم کسانی که تحت تکفل آنها هستند، اداره شوند به طوری که همه آنها تنها به یک چیز بیندیشند و آن جهاد با دشمن است، محبت و مهربانی تو نسبت به آنان قلب هایشان را به تو متوجه می سازد. بدان برترین چیزی که موجب روشنایی چشم زمامداران می شود، برقرار عدالت در همه بلاد و آشکار شدن علاقه رعایا نسبت به آنهاست، اما مودت و محبت آنان جز با پاکی دل هایشان نسبت به والیان آشکار نمی گردد و خیرخواهی آنها در صورتی مفید است که با میل خود اطراف زمامداران را بگیرند

و حکومت آنها بر ایشان سنگینی نکند و طولانی شدن مدّت زمامداری شان برای این رعایا ناگوار نباشد.

میدان امید سران سپاهت را توسعه بخش و پی در پی آنها را تشویق کن و کارهای مهمی که انجام داده اند بر شمار؛ زیرا یادآوری کارهای نیک آنها شجاعانشان را به حرکت بیشتر وادار می کند، و آنان را که در کار کندی می ورزند به کار تشویق می نماید ان شاء الله.

سپس باید زحمات هر کدام از آنها را به دقت بدانی، و هرگز زحمت و تلاش کسی از آنان را به دیگری نسبت ندهی و ارزش خدمت او را کمتر از آنچه هست به حساب نیاوری و از سوی دیگر شرافت و آبروی کسی موجب نشود که کار کوچکش را بزرگ بشماری. و همچنین حقارت و کوچکی کسی موجب نگردد که خدمت پراجرش را کوچک به حساب آوری. مشکلاتی که در احکام برایت پیش می آید و اموری که بر تو مشتبه می شود به خدا و پیامبرش ارجاع ده، چرا که خداوند بزرگ به گروهی که علاقه داشته ارشادشان کند، فرموده است:

«ای کسانی که ایمان آورده اید اطاعت خداوند کنید و اطاعت پیامبرش و اطاعت اولی الامری که از خود شما هستند و اگر در چیزی نزاع کردید آن را به خدا و رسولش بازگردانید»^(۱).

بازگرداندن چیزی به خداوند: متمسک شدن به قرآن کریم و یافتن

ص: ۱۲۰

دستور از آیات محکم آن است و بازگرداندن به پیامبر صلی الله علیه و آله: همان تمسک به سنت قطعی و مورد اتفاق آن حضرت است.

سپس از میان مردم، برترین فرد در نزد خود را برای قضاوت برگزین از کسانی که مراجعه فراوان، آنها را در تنگنا قرار ندهد و برخورد مخالفان را با یکدیگر، او را به خشم و کج خلقی و ندارد. در اشتباهاتش پافشاری نکند و بازگشت به حق، هنگامی که برای آنها روشن شد، بر آنها سخت نباشد. طمع را از دل بیرون کرده و در فهم مطالب به اندک تحقیق بدون بررسی لازم اکتفا نکند، از کسانی که در شبهات از همه محتاطتر و در یافتن و تمسک به حجت و دلیل از همه مصرتر باشند. با مراجعه مکرر شکایت کنندگان کمتر خسته شود و در کشف امور شکیباتر و به هنگام آشکار شدن حق در فصل خصومت از همه قاطع تر باشد. از کسانی که ستایش فراوان، آنها را فریب ندهد و تمجیدهای بسیار، آنان را متمایل به جانب مدح کننده نسازد، البته این افراد بسیار کمند. آنگاه با جدیت هر چه بیشتر قضاوت های قاضی خویش را بررسی کن و در بذل و بخشش به او سفره سخاوت را بگستر، آنچنان که نیازمندی اش از بین برود و حاجت و نیازی به مردم پیدا نکند و از نظر منزلت و مقام آنقدر مقامش را نزد خودت بالا ببر که هیچ کدام از یاران نزدیکت به نفوذ در او طمع نکند و از توطئه این گونه افراد در نزد تو در امان باشد و بداند که موقعیتش از او بالاتر نیست که بخواهد از او شکایتی بکند.

در آنچه گفتم با دقت بنگر، چرا که این دین اسیر دست اشرار و وسیله هوسرانی و دنیاطلبی گروهی بوده است.

سپس در کارهای کارمندان بنگر، و آنها را با آزمایش و امتحان به کار وادار، و از روی میل و استبداد آنها را به کار وادار؛ زیرا استبداد و تسلیم تمایل شدن، کانونی از شعبه های جور و خیانت است و از میان آنها افرادی را که با تجربه تر و پاک تر و پیشگام تر در اسلامند برگزین؛ زیرا اخلاق آنها بهتر و خانواده آنها پاک تر و همچنین کم طمع تر و در سنجش عواقب کارها بیناترند.

سپس حقوق کافی به آنها بده؛ زیرا این کار آنها را در اصلاح خویش تقویت می کند و از خیانت در اموالی که زیر دست آنهاست بی نیاز می سازد. به علاوه این حجتی در برابر آنهاست اگر از دستورات سرپیچی کنند یا در امانت خیانت ورزند، سپس با فرستادن مأموران مخفی راستگو و با وفا، کارهای آنان را زیر نظر بگیر؛ زیرا بازرسی مداوم پنهانی سبب می شود که آنها به امانتداری و مدارا کردن به زیردستان ترغیب شوند، اعوان و انصار خویش را سخت زیر نظر بگیر. اگر یکی از آنها دست به خیانت زد و مأموران سرّی تو متفقاً چنین گزارشی را دادند، به همین مقدار از شهادت قناعت کن و او را زیر تازیانه کیفر بگیر، و به مقدار خیانتی که انجام داده او را کیفر نما، سپس وی را در مقام خواری و مذلت بنشان، و نشانه خیانت را بر او بنه و گردن بند ننگ و تهمت را به گردنش بیفکن، و او را به جامعه چنان معرفی کن که عبرت دیگران گردد.

«خراج» و «مالیات» را دقیقاً زیر نظر بگیر، به گونه ای که صلاح مالیات دهندگان باشد؛ زیرا در بهبودی وضع مالیات و بهبودی حال مالیات دهندگان، بهبودی حال دیگران نیز نهفته است و هرگز دیگران به صلاح و آسایش نمی رسند، جز اینکه خراج دهندگان در صلاح و بهبودی به سر برند، چرا که مردم همه عیال و نانخور خراج و خراج گزاران هستند.

قسمت دوم

باید کوشش تو در آبادی زمین بیش از کوشش در جمع آوری خراج باشد؛ زیرا که خراج جز با آبادانی به دست نمی آید. و آن کس که بخواهد مالیات را بدون عمران و آبادانی مطالبه کند، شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می سازد و حکومتش بیش از مدت کمی دوام نخواهد داشت. اگر رعایا از سنگینی مالیات و یا رسیدن آفات، یا خشک شدن آب چشمه ها و یا کمی باران و یا دگرگونی زمین در اثر آب گرفتن و فساد بذرها و یا تشنگی بسیار برای زراعت و فاسد شدن آن به تو شکایت آورند، مالیات را به مقداری که حال آنها بهبود یابد، تخفیف ده و هرگز این تخفیف بر تو گران نیاید؛ زیرا که آن ذخیره و گنجینه ای است که آنها بالاخره آن را در عمران و آبادی کشورت به کار می بندند و موجب عمران سرزمین های تو و زینت حکومت و ریاست تو خواهد بود و از تو به خوبی ستایش می کنند و در گسترش عدالت از ناحیه تو با خرسندی سخن می گویند و تو نیز خود در این میان مسرور و شادمان خواهی بود. به علاوه تو می دانی با تقویت آنها از طریق توسعه ذخیره ای که بر ایشان نهاده ای اعتماد کنی و نیز می توانی با این

عمل که آنها را به عدالت و مهربانی عادت داده ای به آنان مطمئن باشی، چرا که گاهی بر تو گرفتاری هایی پیش می آید که باید بر آنها تکیه کنی. و در این حال آنها با طیب خاطر پذیرا خواهند شد و عمران و آبادی، تحمّل همه اینها را دارد.

و اما ویرانی زمین تنها به این علت است که کشاورزان و صاحبان زمین فقیر می شوند و بیچارگی و فقر آنها به خاطر آن است که زمامداران به جمع اموال می پردازند و نسبت به بقای حکومتشان بدگمانند و از تاریخ زمامداران گذشته عبرت نمی گیرند.

سپس در وضع منشیان و کارمندان دقت کن و کارهایت را به بهترین آنها بسپار و نامه های سرّی و نقشه ها و طرح های مخفی خود را در اختیار کسی بگذار که دارای اساسی ترین اصول اخلاقی باشد. از کسانی که موقعیت و مقام آنها را مست و مغرور نسازد که در حضور بزرگان و سران مردم نسبت به تو مخالفت و گستاخی کنند و در اثر غفلت در رساندن نامه های کارمندان به تو و گرفتن جواب های صحیحش از تو، کوتاهی ننمایند، خواه در اموری باشد که از طرف تو دریافت می دارند و یا از سوی تو می بخشند، باید قراردادهایی که برای تو تنظیم می کنند سست و آسیب پذیر نباشد و هرگاه قراردادی به زیان تو باشد از یافتن راه حل عاجز نمانند و نسبت به ارزش و منزلت خویش در کارها ناآگاه و بی اطلاع نباشند که شخص ناآگاه از منزلت خویش، از ارزش و مقام دیگری ناآگاه تر خواهد بود.

سپس در انتخاب این منشیان هرگز به فراست و خوش بینی و خوش گمانی خود تکیه مکن، چرا که مردان زرنگ، طریقه جلب نظر و خوش بینی زمامداران را با ظاهر سازی و تظاهر به خوش خدمتی، خوب می دانند، در حالی که در ماوراء این ظاهر جالب، هیچ گونه امانتداری و خیرخواهی وجود ندارد، بلکه آنها را از طریق پست هایی که برای حکومت های صالح پیش از تو داشته اند، بیازمای.

بنابراین بر کسانی اعتماد کن که در میان مردم خوش سابقه تر و در امانتداری معروف ترند و این خود دلیل آن است که تو برای خدا و کسانی که والی بر آنان هستی خیرخواه می باشی، باید برای هر نوعی از کارها یک رئیس انتخاب کنی! رئیسی که کارهای مهم، وی را مغلوب و درمانده نسازد و کثرت کارها او را پریشان و خسته نکند و به خوبی باید بدانی هر عیبی در منشیان تو یافت شود - که تو از آن بی خبر باشی - شخصاً مسؤول آن خواهی بود.

به تجار و صاحبان صنایع توصیه کن و آنها را به خیر و نیکی سفارش نما و در این توصیه بین بازرگانان که در شهر و یا ده هستند و دارای مراکز ثابت و تجارت خانه اند و آنها که سیار و در گردشند و نیز صنعتگران که با نیروی جسمانی خویش به کار صنعت می پردازند، تفاوت مگذار، چرا که آنها منابع اصلی منافع و اسباب آسایش جامعه به شمار می روند، آنها هستند که از سرزمین های دور دست از پرتگاه ها و کوهستان ها، خشکی ها و دریاها و سرزمین های هموار و ناهموار

مواد مورد نیاز را گرد می آورند، از مناطقی که عموم مردم با آن سر و کار ندارند و جرأت رفتن به آن سامان را نمی کنند، توجه داشته باش، بازرگانان و پیشه وران و صنعتگران، مردمی سالمند و از نیرنگ و شورش آنها بیمی نیست، آنها صلح دوست و آرامش طلبند، اما باید از وضع آنان؛ چه آنها که در مرکز فرمانداری تو زندگی می کنند و چه آنها که در گوشه و کنار هستند، جستجو و بازرسی کنی، ولی بدان با همه آنچه گفتم در میان آنها گروهی تنگ نظر و بخیل - آن هم به صورت قبیح و زشت آن - می باشند که همواره در پی احتکار مواد مورد نیاز مردم و تسلط یافتن بر تمام معاملات هستند و این موجب زیان توده مردم و عیب و ننگ بر زمامداران است.

بنابراین از احتکار به شدت جلوگیری کن که رسول خدا صلی الله علیه و آله از آن منع فرمود، باید معاملات با شرایط آسان صورت گیرد، با موازین عدل و نرخ هایی که نه به فروشنده زیان رساند و نه به خریدار! و هرگاه کسی پس از نهي تو دست به احتکار زد، او را کیفر کن! و در مجازات او بکوش ولی این مجازات نباید بیش از حدّ باشد.

خدا را، خدا را! در مورد طبقه پایین آنها که راه چاره ندارند، یعنی مستمندان و نیازمندان و تهیدستان و از کار افتادگان، در این طبقه هم کسانی هستند که دست سؤال دارند و هم افرادی که باید به آنها بدون پرسش بخشش شود. بنابراین به آنچه خداوند در مورد آنان به تو دستور داده، عمل نما، قسمتی از بیت المال و قسمتی از غلات خاصه جات

اسلامی را در هر محل به آنها اختصاص ده و بدان آنها که دورند به مقدار کسانی که نزدیکند سهم دارند و باید حق همه آنها را مراعات کنی، بنابراین هرگز نباید سرمستی زمامداری تو را به خود مشغول سازد، و به آنها رسیدگی نکنی چرا که هرگز به خاطر کارهای فراوان و مهمی که انجام می دهی از انجام نشدن کارهای کوچک معذور نیستی! نباید دل از آنها برگیری و چهره به روی آنها در هم کشی، در امور آنها که به تو دسترسی ندارند و مردم به دیده تحقیر به آنها می نگرند، بررسی کن و برای این کار فرد مورد اطمینانی را که خدا ترس و متواضع باشد برگزین، تا وضع آنان را به تو گزارش دهد. سپس با آن گروه به طوری رفتار کن که به هنگام ملاقات پروردگار عذرت پذیرفته باشد، چرا که میان رعایا این گروه از همه به احقاق حق محتاج ترند، و باید در ادای حق تمام افراد در پیشگاه خداوند عذر و دلیل داشته باشی.

درباره یتیمان و پیران از کار افتاده که هیچ راه چاره ای ندارند و نمی توانند دست نیاز خود را به سوی مردم دراز کنند، بررسی کن، البته این کار بر زمامداران سنگین است، ولی حق همه اش سنگین است و گاهی خداوند آن را بر اقوامی سبک می سازد، اقوامی که طالب عاقبت نیکند و خویش را به استقامت و بردباری عادت داده و به راستی وعده های خداوند اطمینان دارند.

برای مراجعان خود وقتی مقرر کن که به نیاز آنها شخصاً رسیدگی کنی، مجلس عمومی و همگانی برای آنها تشکیل ده و درهای آن را به

روی هیچ کس نبند و به خاطر خداوندی که تو را آفریده، تواضع کن و لشکریان و محافظان و پاسبانان را از این مجلس دور ساز، تا هر کس با صراحت و بدون ترس و لکت، سخنان خود را با تو بگوید؛ زیرا من بارها از رسول خدا صلی الله علیه و آله این سخن را شنیدم «ملتى که حقّ ضعیفان از زورمندان در میان آنان با صراحت گرفته نشود، هرگز پاک و پاکیزه نمی شود و روی سعادت نمی بیند». سپس خشونت و کندی آنها را در سخن تحمّل کن.

در مورد آنها هیچ گونه محدودیت و استکبار روا مدار که خداوند به واسطه این کار، رحمت و اسعش را بر تو گسترش خواهد داد و موجب ثواب اطاعت او برای تو خواهد شد. آنچه می بخشی به گونه ای ببخش که گوارا باشد، بی منت و بی خشونت و خودداری از بخشش را با لطف و معذرت خواهی توأم کن.

بدان قسمتی از کارهاست که شخصاً باید آنها را انجام دهی، و نباید به دیگران واگذار کنی؛ از جمله: پاسخ دادن به کارگزاران دولت می باشد، در آنجا که منشیان و دفتر داران از پاسخ عاجزند. و دیگر، برآوردن نیازهای مردم است در همان روز که احتیاجات گزارش می شود و پاسخ آنها برای همکارانت مشکل و دردسر می آفریند. به هوش باش! کار هر روز را در همان روز انجام ده؛ زیرا هر روز کاری مخصوص به خود دارد، باید بهترین اوقات و بهترین ساعات عمرت را برای خلوت با خدا قرار دهی، هرچند اگر نیت خالص داشته باشی و امور رعایا رو به راه شود، همه کارهای عبادت و برای خداست.

از جمله کارهایی که مخصوصاً باید با اخلاص انجام دهی، اقامه فرایض است که ویژه ذات پاک اوست. بنابراین از بدنت شب و روز در اختیار فرمان خدا بگذار، و آنچه موجب تقرّب تو به خداوند می شود، به طور کامل و بدون نقص و عیب به انجام برسان اگرچه خستگی جسمی و ناراحتی پیدا کنی، و هنگامی که به نماز جماعت برای مردم می ایستی باید نمازت نه نفرت آور و نه تزیین کننده باشد؛ نه آنقدر آن را طول بده که موجب تنفر مومنین شود و نه آنقدر سریع که نماز را ضایع کنی چرا که در بین مردمی که با تو به نماز ایستاده اند، هم بیمار وجود دارد و هم افرادی که کارهای فوری دارند. من از رسول خداصلی الله علیه و آله به هنگامی که مرا به سوی «یمن» فرستاد پرسیدم: چگونه با آنان نماز بخوانم؟ در پاسخ فرمود: «نمازی بخوان همچون نمازی که ناتوان ترین آنها می خواند و نسبت به مؤمنان رحیم و مهربان باش».

هیچ گاه خود را زمانی طولانی از رعیت پنهان مدار، چرا که دور بودن زمامداران از چشم رعایا خود موجب نوعی محدودیت و بی اطلاعی نسبت به امور مملکت است و این چهره پنهان داشتن زمامداران، آگاهی آنها از مسائل نهانی قطع می کند، در نتیجه بزرگ در نزد آنان کوچک و کوچک بزرگ، کار نیک زشت و کار بد نیکو شمرده شده و حق با باطل آمیخته می شود؛ چرا که زمامدار به هر حال بشر است و اموری که از او پنهان است نمی داند. از طرفی حق همیشه علامت مشخصی ندارد تا بشود راست را از دروغ تشخیص داد، از این گذشته

تو از دو حال خارج نیستی، یا مردی هستی که خود را آماده جانبازی در راه حق ساخته ای، بنابراین از چه خود را پنهان می داری؟ آیا نسبت به حق واجبی که باید پردازی، یا کار نیکی که باید انجام بدهی؟ یا مردی هستی بخیل و تنگ نظر، در این صورت مردم چون تو را ببینند مأیوس می شوند و از حاجت خواستن صرف نظر می کنند! به علاوه بیشتر حوائج مراجعان برای تو چندان زحمتی ندارد، از قبیل شکایت از ستمی یا درخواست انصاف در داد و ستدی.

سپس بدان برای زمامداران، خاصان و صاحبان اسراری است که خودخواه و دست درازند و در داد و ستد، با مردم عدالت و انصاف را رعایت نمی کنند، ریشه ستم آنان را با قطع وسایل از بیخ برکن و به هیچ یک از اطرافیان و بستگان خود، زمینی از اراضی مسلمانان و امگزار و باید طمع نکنند که قراردادی به سود آنها منعقد سازی که مایه ضرر سایر مردم باشد، خواه در آبیاری و یا عمل مشترک دیگر، به طوری که هزینه های آن را بر دیگران تحمیل کنند که در این صورت سودش برای آنهاست و عیب و ننگش برای تو در دنیا و آخرت.

حق را درباره آنها که خواهان حقند - چه خویشاوند و چه بیگانه - رعایت کن و در این باره صابر باش و به حساب خدا بگذار، و پاداش این کار را از او بخواه هرچند این کار، موجب فشار بر یاران نزدیک شود و سنگینی این راه را به خاطر سرانجام ستوده آن تحمل کن و هرگاه رعایا نسبت به تو گمان بد ببرند، افشاگری کن و عذر خویش را

در مورد آنچه موجب بدبینی شده آشکارا به آنان در میان گذار و با صراحت بدبینی آنها را از خود برطرف ساز، چه اینکه این گونه صراحت موجب تربیت اخلاقی تو و ارفاق و ملامت برای رعیت است و این بیان عذر، تو را به مقصودت در وادار ساختن آنها به حق می رساند.

هرگز صلحی را که از جانب دشمن پیشنهاد می شود و رضای خدا در آن است ردّ مکن، که در صلح برای سپاهت آسایش و تجدید نیرو، برای خودت آرامش از هم و غم ها و برای کشورت امنیت است.

اما زنهار، زنهار! سخت از دشمنت پس از بستن پیمان صلح بر حذر باش، چرا که دشمن گاهی نزدیک می شود که غافلگیر سازد، بنابراین دوراندیشی را به کار گیر و در این موارد روح خوش بینی را کنار بگذار، اگر پیمانی بین تو و دشمنت بسته شد و یا تعهد پناه دادن را به او دادی، جامه وفا را بر عهد خویش بپوشان و تعهدات خود را محترم بشمار، و جان خود را سپر تعهدات خویش قرار ده؛ زیرا هیچیک از فرایض الهی نیست که همچون وفای به عهد و پیمان مردم جهان - با تمام اختلافاتی که در آراء و خواسته ها دارند - نسبت به آن این چنین اتفاق نظر داشته باشند حتی مشرکان زمان جاهلیت، علاوه بر مسلمانان آن را مراعات می کردند، چرا که عواقب سوء پیمان شکنی را آزموده بودند. بنابراین هرگز پیمان شکنی مکن و در عهد خود خیانت روا مدار و دشمنت را مفرب؛ زیرا غیر از شخص جاهل و شقی، کسی گستاخی

بر خداوند را روا نمی دارد. خداوند عهد و پیمانی را که با نام او منعقد می شود با رحمت خود مایه آسایش بندگان و حریم امنی بر ایشان قرار داده تا به آن پناه برند و برای انجام کارهای خود به جوار او متمسک شوند.

بنابراین، فساد، خیانت و فریب، در عهد و پیمان راه ندارد، هرگز پیمانی را مبنی که در تعبیرات آن جای گفتگو باقی بماند و بعد از تأکید و عبارات محکم، عبارات سست و قابل توجیه به کار مبر که اثر آن را خنثی می کند. هرگز نباید قرار گرفتن در تنگنا به خاطر الزام های الهی تو را وادار سازد که برای فسخ پیمان ها از راه ناحق اقدام کنی؛ زیرا شکیبایی تو در تنگنای پیمان ها که امید گشایش و پیروزی در عاقبت آن داری، بهتر است از پیمان شکنی و خیانتی که از مجازات آن می ترسی همان پیمان شکنی که موجب مسؤولیتی از ناحیه خداوند می گردد که نه در دنیا و نه در آخرت نتوانی پاسخگوی آن باشی.

زنهار! از ریختن خون ناحق پرهیز؛ زیرا هیچ چیز در نزدیک ساختن کیفر انتقام، بزرگ ساختن مجازات، سرعت زوال نعمت و پایان بخشیدن به زمامداری، همچون ریختن خون ناحق نیست و خداوند سبحان در دادگاه قیامت قبل از هر چیز در میان بندگان خود، در مورد خون هایی که ریخته شده دادرسی خواهد کرد. بنابراین زمامداری ات را با ریختن خون حرام تقویت مکن، چرا که آن را تضعیف و سست می کند، بلکه بنیاد آن را می کند و آن را به دیگران منتقل می نماید.

و هیچ گونه عذری نزد خدا و نزد من در قتل عمد پذیرفته نیست، چرا که کیفر آن قصاص است و اگر به قتل خطا مبتلا گشتی و شمشیر و تازیانه و دستت به ناروا کسی را کیفر کرد - چون ممکن است با یک مشت و بیشتر قتلی واقع گردد - مبادا غرور و زمامداری مانع از آن شود که حق اولیاء مقتول را پیردازی و رضایت آنها را جلب کنی!

خویشتن را از خودپسندی برکنار دار و نسبت به نقاط قوت خویش خودبین مباش. مبادا تملق را دوست بداری؛ زیرا که آن مطمئن ترین فرصت برای شیطان است تا نیکوکاری نیکان را محو و نابود سازد.

از منت بر رعیت به هنگام احسان پرهیز و بیش از آنچه انجام داده ای کار خود را بزرگ مشمار و از اینکه به آنها وعده دهی و سپس تخلف کنی برحذر باش؛ زیرا منت، احسان را باطل می سازد و بزرگ شمردن خدمت، نور حق را می برد و خلف وعده، موجب خشم خدا و خلق است، خداوند می فرماید: «این موجب خشم بزرگ نزد خداست که بگویند کاری را که انجام نمی دهید» (۱).

از عجله در مورد کارهایی که وقتشان نرسیده، یا سستی در کارهایی که امکان عمل آن فراهم شده، یا لجاجت در اموری که مبهم است، یا سستی در کارها هنگامی که واضح و روشن است، برحذر باش، و هر امری را در جای خویش و هر کاری را به موقع خود انجام ده.

از امتیاز خواهی برای خود، در آنچه مردم در آن مساوی هستند،

ص: ۱۳۳

بپرهیز و از تغافل از آنچه مربوط به تو است و برای همه روشن است، برحذر باش، چرا که به هر حال نسبت به آن در برابر مردم مسؤولی و به زودی پرده از روی کارهایت برکنار می رود و انتقام مظلوم از تو گرفته می شود. باد دماغت را فرو بنشان، حدّت و شدّت و قدرت دست، و تیزی زبانت را در اختیار خود گیر، و برای جلوگیری از این کار، مخصوصاً توجّه به زبانت داشته باش که سخنی بدون فکر نگویی و نیز در به کار بستن قدرت تأخیر انداز تا خشمت فرو نشیند و مالک خویشتن گردی، هرگز حاکم بر خویشتن نخواهی بود جز اینکه فراوان به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگار باشی.

بر تو واجب است که همواره به یاد حکومت های عادلانه پیش از خود باشی، همچنین توجّه خود را بر روش های خوب یا اثری که از پیامبران علیهم السلام رسیده و یا فریضه ای که در کتاب خداوند آمده معطوف دار، به خطوطی از حکومت که در روش من مشاهده کرده ای، اقتدا کن و برای پیروی از این عهدنامه که با آن حجّت خود را بر تو تمام ساخته ام تلاش و کوشش نما که اگر نفس سرکش بر تو چیره شود، عذری نزد من نداشته باشی.

من از خداوند بزرگ با آن رحمت وسیع و قدرت عظیمش بر انجام تمام خواسته ها، مسألت دارم که من و تو را موفق دارد تا رضای او را جلب نمایم و کاری کنیم که نزد او و خلقتش معذور باشیم، همراه با مدح و ثنای نیک در میان بندگان و آثار خوب در شهرها و تمامیت

نعمت و فزونی شخصیت در پیشگاه او. از او مسألت دارم که زندگی من و تو را با «سعادت و شهادت» پایان بخشد «که ما همه به سوی او باز می گردیم»^(۱) و سلام و درود بر پیامبر خداصلی الله علیه وآله و دودمان پاکش باد، سلامی فراوان و بسیار، و السلام.

ص: ۱۳۵

۱- ۸۸. سوره بقره، آیه ۱۵۶.

و من عهد له علیه السلام کتبه للأشتر النخعی، لما ولاه علی مصر وأعمالها حین اضطرب أمر أميرها محمّد بن أبی بکر، وهو أطول عهد کتبه وأجمعه للمحاسن.

بسم الله الرحمن الرحيم

«هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، مَالِكِ بْنِ الْحَارِثِ الْأَشْطَرِّ فِي عَهْدِهِ إِلَيْهِ، حِينَ وُلِّاهُ مِصْرَ: جَبَايَةَ خَرَاجِهَا، وَجِهَادَ عَدُوِّهَا، وَاسْتِصْلَاحَ أَهْلِهَا، وَعِمَارَةَ بِلَادِهَا» (١).

این دستوری است که بنده خدا علی امیرمؤمنان به «مالک بن حارث اشتر» در فرمانش به او صادر فرموده است. و این فرمان را هنگامی نوشت که وی را زمامدار و والی م... قرار داد تا مالیات های آن سرزمین را جمع آوری کند. با دشمنان آن بجنگد. به اصلاح اهل آن همت گمارد. و به عمران و آبادی شهرهای آن پردازد.

ص: ۱۳۶

«و من عهد له عليه السلام»

«و من عهد له عليه السلام»^۱

اولاً- می دانیم که به این کلام حضرت عهدنامه می گویند، نامه هم می گویند، فرمان هم می گویند، فرمان امیرمؤمنان علیه السلام به مالک اشتر یا نامه علی علیه السلام برای مالک اشتر یا عهدنامه، چون هر سه عبارت در صدر این کلام آمده است هم کلمه عهد هم کلمه امر و فرمان و هم کلمه کتابت.

«و من عهد له عليه السلام» یا «هو أطول عهد» یا «فی عهده إليه» به این مناسبت عهدنامه گفته می شود.

«کتابه للاشتر» به این مناسبت نامه گفته می شود.

«هذا ما امر به عبدالله علی امیرالمؤمنین إلى مالک بن الحارث الاشتر»^(۱) این فرمانی است از بنده خدا علی امیرالمؤمنین به مالک به این مناسبت فرمان گفته می شود هر سه عبارت درست است.

اگر نامه گفتیم باید توجه داشته باشیم که این کلام نامه ای است که حضرت برای مالک نوشته نه نامه ای که به سوی مالک نوشته باشد یعنی این گونه نبوده که مالک در جای دیگری باشد و حضرت برایش نامه بنویسد که معمولاً وقتی گفته می شود به فلانی نامه دادم، یعنی او در جای دیگری است برایش نامه فرستادم.

و امّا اگر عهد گفتیم، در بعضی از ترجمه ها عهد را به معنی پیمان گرفته اند ولی فکر نمی کنم این ترجمه صحیح و دقیق نباشد.

و ترجمه صحیح آن، سفارش و وصیت است.

ص: ۱۳۷

آیه الله العظمی بروجردی در حاشیه کتاب وصیت عروه الوثقی مرقوم فرموده اند که:

«والعهد هنا هو العدی يستعمل متعدّياً بلفظه إلى و يرادفه او يقرب منه لفظه «سفارش» فی لغه الفرس قال الله تعالى: «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ»^(۱).

کلمه عهد اگر با إلى متعدی شود به معنای سفارش است مانند آیه «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ».

در صحاح اللغه جوهری در ماده عهد آمده است:

«و قد عهدت اليه أي أوصيته و منه اشتق العهد الذي الذي يكتب للولاه»^(۲).

هنگامی که گفته می شد «عهدت اليه» یعنی به او وصیت و سفارش کردم و عهدی که برای والیان نوشته می شود از همین باب است.

البته عهد به معنای پیمان هم آمده است مثلاً وقتی گفته می شود «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ»^(۳) یعنی «اوفوا بالعهود» به پیمان ها وفا کنید.

«کتبه للاشتر»

در کتاب ها گفته اند: اشتر به کسی گفته می شود که لبش، یا بینی اش، یا چشمش شکافی داشته باشد و یا پلکش به طرف بالا برگشته باشد و چون چشم مالک در یکی از جنگ ها به خاطر صدمه ای که دیده بود،

ص: ۱۳۸

۱- ۹۱. عروه الوثقی، با حاشیه مرحوم آیه الله العظمی بروجردی قدس سره.

۲- ۹۲. صحاح اللغه جوهری، ماده «عهد».

۳- ۹۳. سوره مائده، آیه ۱.

چنین حالتی پیدا کرده بود، به این مناسبت به مالک اشتر معروف شده بود.

البته این معنای معروف اشتر است در کتاب های لغت بعضی فقط شکاف در چشم را گفته اند بعضی چشم و لب را و بعضی چشم و بینی را.

در یکی از نهج البلاغه قدیم «چاپ صد سال پیش» که حواشی مخصوصی دارد مطلبی نوشته است که فکر نمی کنم صحیح باشد، و آن اینکه: یکی از معانی اشتر خروس است و به تناسب اینکه خروس از یک حالت جنگی و شجاعت برخوردار است به مالک، اشتر گفته شده است، یعنی این لقب در ارتباط با شجاعت و حالات روحی او می باشد.

«کتابه للاشتر النخعی»

نخع، نام قبیله ای است در یمن و مالک منسوب به آن قبیله است.

«لَمَّا وُلِّاهُ عَلِيٌّ مِصْرَ»

هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام او را والی مصر قرار داد.

«و اعمالها»

معنی اعمال در این عبارت چیست؟

در کتاب معیار اللغه (۱) (که از کتاب های مهم لغت و بسیار مفصل است - شاید دو برابر قاموس اللغه - البته مؤلف آن از متأخرین است یعنی مربوط به صد سال پیش است) آمده است که اعمال جمع «عمل»

ص: ۱۳۹

۱- ۹۴. تألیف میرزا محمد علی شیرازی.

است «والعمل يطلق على المعمول فيه و هذا يوجد في كتب اللغه كثيراً كقولهم قرية فلان من اعمال المدينه و المراد أنها مما يعمل فيه عامل ذلك البلد» عمل بر چیزی گفته می شود که مورد عمل قرار می گیرد و این اصطلاح در کتاب های بسیار دیده می شود مثلاً می گویند: فلان روستا از اعمال مدینه است و مرادشان این است که همان عاملی که در مرکز حکومت می کند در این روستا هم حکومت می کند.

به این مناسبت به آبادی ها و بخش های اطراف یک شهر، اعمال گفته می شود، و منظور این است که همان عاملی که در مرکز حکومت می کند در این اطراف هم حکومت می کند، بنابراین اعمال جمع عمل، و عمل به خود قریه گفته می شود به مناسبت اینکه والی مرکز، والی این منطقه هم می باشد.

ظاهراً در شرح نهج البلاغه ملاً فتح الله کاشانی «لَمَّا وَّلاَهُ عَلِيٌّ مِصْرَ وِ اعْمَالِهَا» را این گونه ترجمه کرده است: «وقتی که مالک را والی مصر و حکام مصر قرار داد» ایشان حتماً کلمه «اعمالها» را «عَمَالِهَا» خوانده است.

ترجمه صحیح «اعمالها» همان است که ذکر شد یعنی مصر و اطرافش، یعنی روستاها، بخش ها و شهرهایی که اطراف مصر و مربوط به مصر است.

«حين اضطرب أمر أميرها»

هنگامی که امیرالمؤمنین علیه السلام مالک را والی مصر قرار داد که کار امیر

آن ولایت (محمد بن ابی بکر) آشفته گردیده بود (در این زمینه در جلسه قبل توضیح داده شد).

«و هو اطول عهد کتبه»

و این عهدنامه طولانی ترین عهدی است که امیرمؤمنان علیه السلام نوشته است.

«واجمه للمحاسن»

این عهدنامه از تمام عهدهایی که امیرمؤمنان علیه السلام نوشته اند محاسن و زیبایی های بیشتر را در بر دارد.

ابتدا به ذهن می آید که نظر سید رضی قدس سره از اینکه می گوید: «این عهدنامه زیبایی های بیشتری در بر دارد» به فصاحت و بلاغت آن است یعنی نکات بلاغتی فراوانی دارد امّا به احتمال قوی، هم منظور زیبایی های لفظی است و هم زیبایی های معنوی و محتوایی.

«بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما أمر به عبدالله على امير المؤمنين»

فرمان از بنده خدا

در این نامه حضرت تا کلمه «امر»، «فرمان» را آورده اند بلافاصله کلمه «عبدالله» را به دنبال آن ذکر فرموده اند، از این بیان حضرت می توان استفاده کرد که انسان باید هرگاه سخن از امر و فرمان خود می گوید، به یاد بنده بودن خود نیز باشد، صاحب امر و فرمان بودن، برتری و بزرگی را می رساند، ولی در همان حال باید به یاد بندگی خدا

ص: ۱۴۱

بود، یعنی اگر در جایی این شایستگی را داریم که بر دیگران برتری داشته باشیم، فرمان صادر کنیم، افرادی زیر دست ما باشند، باید به خاطر داشته باشیم که خودمان بنده خدا هستیم و آنچه داریم از خداست، یادمان باشد که خودمان چیزی نیستیم و از خود چیزی نداریم.

بنده خدا امیر مؤمنان

و نکته دیگر اینکه: حضرت ابتدا از خود با عنوان «عبدالله» و سپس با عنوان «امیرالمؤمنین» نام می برد، آیا این تصادفی است یا در آن نکته ای نهفته است؟ من تمام نامه های امیرالمؤمنین علیه السلام را در نهج البلاغه از اول تا آخر که هفتاد و نه نامه است بررسی کردم، در هشت مورد، اول نامه ها عنوان ذکر شده است که نامه از چه کسی و به چه کسی نوشته شده است، «البته عنوان بقیه نامه ها را سید رضی قدس سره حذف کرده اند»، در تمام این هشت مورد این عبارت آمده است که «من عبدالله علی امیرالمؤمنین» و بعد هم اسم شخص و یا اشخاصی که نامه برای آنها نوشته شده ذکر شده است.

آن هشت مورد این نامه هاست:

۱ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی اهل الکوفه» نامه به اهل کوفه. (۱)

۲ - «هذا ما امر به عبدالله علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین فی ماله» نامه در مورد اموال شخصی حضرت. (۲)

ص: ۱۴۲

۱- ۹۵. نامه ۱.

۲- ۹۶. نامه ۲۴.

۳ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی القوم الذین غضبوا لله حین عُصی فی ارضه» نامه به اهل مصر. (۱)

۴ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی اصحاب المسالِح» نامه به نیروهای مسلح. (۲)

۵ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی الخراج» نامه به عاملان خود که مأمور گرفتن خراج بودند. (۳)

۶ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی من مرّ به الجیش من جباه الخراج و عمّال البلاد» نامه ای به گردآوران مالیات و فرمانداران شهرهایی که لشکریان از سرزمین آنان می گذرند. (۴)

۷ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی عبدالله بن قیس» نامه ای به عبدالله بن قیس (ابوموسی اشعری). (۵)

۸ - «من عبدالله علی امیرالمؤمنین الی معاویه بن ابی سفیان» نامه به معاویه. (۶)

البته با مراجعه به عناوین سایر نامه ها که سید رضی قدس سره حذف کرده و دیگران ذکر کرده اند، ملاحظه می کنید که تقریباً در تمام نامه ها، آن حضرت ابتدا کلمه عبدالله و سپس امیرالمؤمنین را آورده اند، همان گونه که در معرفی رسول خدا صلی الله علیه و آله می گوئیم «اشهد انّ محمداً عبده و رسوله».

این گونه نامه نوشتن بسیار آموزنده است، حضرت در معرفی خود

ص: ۱۴۳

۱- ۹۷. نامه ۳۸.

۲- ۹۸. نامه ۵۰.

۳- ۹۹. نامه ۵۱.

۴- ۱۰۰. نامه ۶۰.

۵- ۱۰۱. نامه ۶۳.

۶- ۱۰۲. نامه ۷۵.

در آغاز می گوید: «عبدالله» بنده خدا، بنده ای که از خود هیچ ندارد و سپس نامی که همه دارند و او هم دارد ذکر کرده و می گوید «علی» و بعد از اینکه خود را بنده خدا و یک انسان معمولی که همانند دیگران نامی دارد معرفی می کند، آنگاه می گوید «امیرالمؤمنین».

این فراز از نامه حضرت به ما یاد می دهد که انسان همیشه به یاد داشته باشد که چیزی نیست، اگر خود را معرفی می کند با عناوین واقعیت دار معرفی کند، (البته در مورد آن حضرت هر سه عنوان واقعیت دارد، به معنای واقعی کلمه «عبدالله» بود، به معنای واقعی کلمه «علی» بود، و به معنای واقعی کلمه «امیرالمؤمنین» بود).

در مقابل، فرمان پادشاهان را مطالعه کنید، ببینید چه مقدار از عظمت خود سخن می گویند، هرگز سخن از بندگی خدا در کلامشان نیست.

امیرالمؤمنین لقب مخصوص علی بن ابی طالب علیه السلام

مطلب دیگر اینکه: حتماً شنیده اید که «امیرالمؤمنین» از القاب مخصوص حضرت علی علیه السلام است و نباید در مورد دیگران به کار بُرد، اما اینکه به دیگران که از اهل بیت علیهم السلام نیستند نمی شود گفت امیرالمؤمنین، این مطلب روشنی است، چون شایستگی این لقب را ندارند ولی چرا به سایر امامان علیهم السلام نمی توانیم امیرالمؤمنین بگوییم، بسیار مناسب است که این بحث را برادران اهل علم پیگیری کنند، سید بن طاووس قدس سره هم در این موضوع، کتابی به نام «الیقین» نوشته است که اخیراً به صورت خوبی چاپ شده است.

مالک فرزند حارث است، تا آنجا که من مراجعه کردم «حارث» شخصیت شناخته شده ای نیست، البته من به طور یقین نمی گویم ممکن است دیگران مراجعه کنند و مطالبی به دست آورند.

«جایه خراجها و جهاد عدوها و استصلاح اهلهما و عماره بلادها»

در صدر عهدنامه این چهار جمله آمده است که خلاصه عهدنامه است قبل از اینکه به شرح این عبارات پردازم، به این تشبیه توجه فرمایید.

سیاست های کلی

در تعبیرات دینی آمده است که خلاصه قرآن در سوره حمد و خلاصه حمد در بسم الله است، این مطلب را چگونه باید توضیح داد؟ تشبیهی که از سابق برای ما می گفتند تشبیه به عطر و گلاب و گلستان بود، گلستانی را در نظر بگیرید که غرق گل است، وقتی آن گل ها را در دیگ های مخصوص قرار می دهند و تبدیل به گلاب می شود، می توان گفت: این گلاب چکیده آن گلستان است و هنگامی که گلاب ها غلیظتر می شود به صورت گلاب مخصوص در می آید می توان گفت این گلاب مخصوص هم، خلاصه آن گلستان است و در پایان به عطری هم که از این گلاب مخصوص گرفته می شود می توان گفت: خلاصه و چکیده گلستان، یعنی همه آنچه در آن گلستان بود، در این شیشه عطر جمع

شده است، با این تشبیه می گویند به همین صورت همه قرآن در سوره حمد و همه سوره حمد در بسم الله جمع شده است.

کلمات امامان ما هم گاهی مقدمه ای دارد که می شود به همین صورت تشبیه کرد، در مورد چهار جمله ای که در آغاز عهدنامه آمده است، می توان گفت خلاصه و عصاره همه عهدنامه و سیاست های کلی اداره کشور است.

یعنی برنامه مالک اشتر همین چهار جمله است، امیرمؤمنان علیه السلام در آغاز، سیاست های کلی را بیان و سپس توضیحات مفصّلی را ذکر می کنند.

اگر می خواهیم کشوری خوب اداره شود، به صورتی که مورد قبول اسلام باشد، باید این چهار عنصر را داشته باشد «جایه خراجها و جهاد عدوّها و استصلاح اهلها و عماره بلادها».

پاسخ به دو سؤال

پاسخ به دو سؤال

در ضمن، این چند جمله به دو سؤال هم پاسخ می دهد.

سؤال اول

آیا حکومت اسلامی در قبال دنیای مردم هم وظیفه ای دارد؟

پاسخ

جمله «و عماره بلادها» پاسخ می دهد که آری، آبادانی بلاد هم از وظایف حکومت اسلامی است، برنامه های حاکم اسلامی باید به صورتی باشد که به آبادی شهرها منتهی شود.

ص: ۱۴۶

سؤال دوم

آیا میان سیاست هایی که برای حکومت اسلامی تعیین می شود با سیاست های حکومت های غیر دینی تفاوتی هست یا نه؟ و این تفاوت در چیست؟ مگر در تمام حکومت ها از مردم مالیات نمی گیرند؟ تمام حکومت ها در مقابل دشمن مبارزه نمی کنند؟ تمام حکومت ها به فکر آباد کردن کشور نیستند؟ بنابراین تفاوت سیاست های حکومت دینی با سایر حکومت ها در چیست؟

«و من عهد له علیه السلام» ۲

پاسخ

جمله «و استصلاح اهلها» جواب این سؤال را می دهد، این جمله وجه امتیاز حکومت اسلامی است، یعنی در سایر حکومت ها آبادانی شهرها، مبارزه با دشمن، تأمین درآمدها از اهداف حکومت است امّا با «استصلاح اهلها» کاری ندارد و اگر هم صحبت از اصلاح می شود به جنبه های دنیایی آن نظر دارند.

یک معنای اینکه می گوئیم سیاست ما عین دیانت ماست همین است، یعنی این سیاست است که کشور را اداره می کند، امّا جزء همان سیاست «استصلاح اهلها» است، یعنی برنامه های حکومت اسلامی باید زمینه اصلاح مردم را فراهم آورد، اگر مالیات می گیرد، اگر جهاد دارد، اگر به فکر آبادی و آبادانی است، حتماً باید برنامه ها، زمینه اصلاح را فراهم کند.

حکومت باید زمینه اصلاح را فراهم کند

نکته دیگر اینکه در سه جمله دیگر وظیفه حاکم اسلامی را مشخص

کرده اند، «جایه خراجها، جهاد عدوها، عماره بلادها» حاکم اسلامی باید خراج را جمع آوری، با دشمن مبارزه و شهرها را آباد کند اما در مورد اصلاح، امیرمؤمنان علیه السلام فرمودند: «و اصلاح اهلها» یعنی حاکم باید مردم را اصلاح کند چون اصلاح مردم در اختیار خود آنهاست بلکه فرمود «استصلاح اهلها».

فرق «اصلاح» و «استصلاح» این است که حکومت باید زمینه های اصلاح را فراهم کند، هیچ حکومتی نمی تواند مردم را مجبور به اصلاح کند.

گرفتن مالیات می تواند با اجبار باشد، اعزام سرباز برای مبارزه با دشمن می تواند با اجبار باشد، اما اصلاح این گونه نیست، خود مردم در صلاح و اصلاحشان دخالت دارند، ولی برنامه های حکومت باید زمینه اصلاح را فراهم کند، تمام برنامه ها باید به صورتی باشد که مردم اگر بخواهند در راه اصلاح و سعادت خود قدم بردارند، بتوانند.

وجه امتیاز حکومت اسلامی همین است، یعنی در سایر حکومت ها اگر ما بخواهیم ارزیابی کنیم که آیا موفق بوده اند یا نه، همان سه قسمت را ارزیابی می کنیم، امروزه در دنیا حکومت هایی را موفق می دانند که توانسته اند فرهنگ مالیات را در میان مردم رواج دهند، قدرت نظامی خوبی داشته باشند، در عمران و آبادانی کشور قدم های بلندی برداشته باشند، اما اینکه مردم با خدا ارتباط دارند یا نه، مردم متدین هستند یا نه، مردم از نظر اخلاق دینی و انسانی رشد کرده اند یا نه، این مسائل در

موفقیت حکومت‌ها به حساب نمی‌آید، اما در ارزیابی حکومت اسلامی، مسأله اصلی، صلاح و اصلاح مردم است، یعنی اگر همه مردم مالیات بپردازند، همه کشور آباد شود، از نظر نظامی هم موفق باشند، ولی مردم به سمت و سوی صلاح و اصلاح نباشند، آن حکومت، اسلامی نیست، و اگر امروز بعضی از دل سوخته‌ها اظهار نگرانی می‌کنند و می‌گویند نگران آینده هستیم، برای همین قسمت است، یعنی نگرانیم که آیا جوان‌های ما، دختران و پسران ما و اصولاً همه مردم رو به صلاح و اصلاح می‌روند؟ از نظر دینی، متدین‌تر می‌شوند یا عقب‌گرد کرده‌اند؟

اصلاح عامه در گرو اصلاح خواص

یادآوری این نکته نیز لازم است که اصلاح عامه مردم به اصلاح خواص از آنان است، چنان که رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

«لا یصلح عوام امتی الا بخواصها»؛

عامه امت من اصلاح نمی‌شوند مگر اینکه خواص امت صالح باشند.

قیل: ما خواص امتک یا رسول الله؟

سؤال شد: خواص امت چه کسانی هستند؟

فقال خواص امتی اربعة: الملوک و العلماء و العباد و التجار؛

۱ - حاکمان ۲ - دانشمندان ۳ - عابدان ۴ - تجار.

قیل کیف ذلک؟

ص: ۱۴۹

سؤال شد چگونه است که صلاح عامه مردم وابسته به صلاح این چهار گروه است؟

قال عليه السلام: الملوک رعاہ الخلق فإذا کان الراعی ذنباً فمن یرعی الغنم؟

فرمود: حاکمان، سرپرستان مردمند، اگر چوپان، گرگ باشد چه کسی چوپانی و نگهبانی کند؟

و العلماء اطباء الخلق فإذا کان الطیب مریضاً فمن یداوی المریض؟

دانشمندان، طبیبان مردمند، «همانند انبیا که طبیب نفوس و جان ها هستند» اگر طبیب مریض باشد، پس بیمار را چه کسی معالجه کند؟

و العباد دلیل الخلق فإذا کان الدلیل ضالاً فمن یهدی السالک؟

عابدان، «کسانی که اهل نماز و مسجد و عبادتند» راهنمایان مردمند، «باید الگوی مردم باشند» اگر راهنما، گمراه باشد چه کسی مردم را هدایت کند؟

و التجار امناء اللّٰه فی الخلق فإذا کان الامین خائناً فمن یعتمد؟(۱)

تاجر امین خداست «یعنی ویژگی کسانی که اهل داد و ستد هستند امانتداری است» پس هرگاه امین خیانت کند به چه کسی می توان اعتماد کرد؟

«جبايه خراجها»

«جبايه» یعنی جمع آوری کردن، «خراج» یعنی درآمدها.

ص: ۱۵۰

۱- ۱۰۳. اثنی عشریه، در این کتاب روایات عددی جمع آوری شده است که آیه اللّٰه مشکینی با قدری تصرّف در آن، به نام «المواعظ العددیه» منتشر کرده اند.

یکی از مسائلی که در اداره کشور باید کاملاً جدی گرفته شود، مسأله درآمدهاست.

معنای دقیق خراج

معنای دقیق «خراج» چیست؟

بعضی گفته اند: چون تمام سرزمین مصر، اراضی «مفتوحه عنوه» یعنی از اراضی خراجیه اصطلاحی است، این کلام امام اشاره به این مطلب دارد که والی مصر باید خراج آن اراضی را جمع آوری کند.

اما مرحوم طریحی در مجمع البحرین فرموده است:

«الخراج ما يحصل من غلّه الارض و قیل يقع اسم الخراج على الضریه و الفی ء و الجزیه و الغلّه و منه خراج العراقین»؛^(۱)

یعنی علاوه بر درآمدهایی که مربوط به اراضی خراجیه است، به مالیات ها، به جزیه، و درآمدهای دیگر هم، خراج گفته می شود و عبارت «خراج العراقین» هم (منظور از عراقین، کوفه و بصره است). همین محتوا را دارد، یعنی صاحب مجمع البحرین می خواهد بگوید: «خراج» معنای وسیعی دارد، اگر در اداره مملکت صحبت از گردآوری «خراج» می شود، هم «خراج» اصطلاحی را شامل می شود و هم وجوهات، مانند زکات و خمس را و هم مالیات و جزیه را.

در اینجا مناسب است در پرانتز به این سؤال اشاره کنم که آیا خمس

ص: ۱۵۱

۱- ۱۰۴. مجمع البحرین، ماده «خرج».

درآمدها در زمان رسول خداصلی الله علیه وآله و امیرمؤمنان علیه السلام هم بوده است یا نه؟

آیا موردی هست که رسول خدا یا امیرمؤمنان علیهما السلام از درآمد یک تاجر خمس گرفته باشد؟ گاهی گفته می شود کلمه زکات شامل خمس هم می شود، چون زکات معنای وسیعی دارد هم زکات اصطلاحی را می گیرد و هم خمس را، به هر ترتیب این بحث قابل بررسی است، مخصوصاً برای کسانی که می خواهند بحث های تحقیقی داشته باشند.

برگردیم به بحث خراج، در اینجا این احتمال قوی وجود دارد که خراج معنای عامی داشته باشد.

در ضمن از این جمله استفاده می شود که در حکومت اسلامی درآمدهای دولت باید از طرف مردم هم تأمین شود، و مردم باید دولت و حکومت را اداره کنند، باید این فرهنگ در میان مردم رواج پیدا کند که آنان مقداری از درآمد خود را برای اداره کشور اختصاص دهند و دولت هم برای جمع آوری این درآمد جدی باشد.

مبارزه با دشمن

«و جهاد اهلها»

یکی از عناصر لازم برای اداره کشور مسأله مبارزه با دشمنان است هر حکومتی دشمنانی دارد، داخلی یا خارجی، و برای یک حاکم باید در مسأله جهاد با دشمن بسیار جدی باشد، اگر اقتصاد مملکت خوب باشد، اما حاکم نتواند با دشمن مبارزه کند، کاری از پیش نبرده است.

ص: ۱۵۲

اداره خوب یک مملکت از یک طرف به بودجه کافی و از طرف دیگر به امنیت بستگی دارد، و امنیت در سایه مبارزه با دشمنان است، کشور اسلامی باید به قدری از نظر نظامی قوی باشد که کسی جرأت تعرّض به آن را در خود نبیند و اگر به این فکر افتاد به زودی از کار خود پشیمان شود.

دفاع از تمامیت ارضی کشور اسلامی

بعضی گفته اند: چون ضمیر در «جهاد عدوّها» به مصر بر می گردد از این عبارت می توان مسأله دفاع از تمامیت ارضی کشور اسلامی را استفاده کرد، یعنی چنین نیست که کسی بگوید در اسلام، زمین مطرح نیست، در اسلام حدّ و حدود مطرح نیست، بلکه یک معنای «جهاد عدوّها» همین است که حاکم اسلامی باید با دشمن آب و خاک و تمامیت ارضی مبارزه کند.

ص: ۱۵۳

«أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَإِشَارِ طَاعَتِهِ، وَاتِّبَاعِ مَا أَمَرَ بِهِ فِي كِتَابِهِ: مِنْ فَرَائِضِهِ وَسُنَنِهِ، الَّتِي لَا يَسُدُّ أَحَدٌ إِلَّا بِاتِّبَاعِهَا، وَلَا يَشْفَى إِلَّا مَعَ جُحُودِهَا وَإِضَاعِهَا، وَأَنْ يَنْصِيرَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِقَلْبِهِ وَيَدِهِ وَلِسَانِهِ؛ فَإِنَّهُ جَلَّ اسْمُهُ، قَدْ تَكْفَّلَ بِنَصْرِ مَنْ نَصَرَهُ، وَإِعْزَازِ مَنْ أَعَزَّهُ. وَأَمْرُهُ أَنْ يَكْسِرَ نَفْسَهُ مِنَ الشَّهَوَاتِ، وَيَزَعَهَا عِنْدَ الْجَمَحَاتِ، فَإِنَّ النَّفْسَ أَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ، إِلَّا مَا رَحِمَ اللَّهُ».

(نخست) او را فرمان می دهد به تقوا و ترس از خداوند و ایثار و اطاعتش و متابعت از آنچه در کتاب خدا (قرآن) به آن امر شده است از فرایض و واجبات و سنّت ها، همان دستوراتی که هیچ کس جز با متابعت آنها روی سعادت نمی بیند و جز با انکار و ضایع ساختن آنها در شقاوت و بدبختی واقع نمی شود به او فرمان می دهد که (آیین) خدا را با قلب، دست و زبان یاری کند چرا که خداوند متکفل یاری کسی شده که او را یاری نماید و عزّت کسی که او را عزیز دارد.

و نیز به او فرمان می دهد که خواسته های نابجای خود را در هم بشکند. و به هنگام خواهش های نفس و سرکشی نفس جلو آن را بگیرد؛ زیرا که «نفس اماره» همواره انسان را به بدی وادار می کند، مگر آنکه رحمت الهی شامل حال او شود.

«أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ»

امیرمؤمنان علیه السلام مالک را به تقوای الهی فرمان می دهد.

سه تعبیر در مورد «تقوا»

کلماتی که از معصومین علیهم السلام راجع به تقوا رسیده است به چند صورت می باشد:

۱ - گاهی تنها کلمه «تقوا» ذکر شده است مانند این سخن امیرمؤمنان علیه السلام که می فرماید: «خیر الزاد التقوی»؛^(۱) بهترین توشه تقواست.

۲ - گاهی از کلمه «تقوی الله» استفاده شده است، مانند عبارت عهدنامه «امرہ بتقوی الله».

۳ - و گاهی با تعبیر «اتقوا الله» یا «اتقوا معاصی الله» آمده است مانند «فاتقوا الله حقّ تقاته»^(۲) و «اتقوا معاصی الله فی الخلوات»^(۳) از نافرمانی خدا در خلوت ها اجتناب کنید.

ص: ۱۵۵

۱- ۱۰۵. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۱۳۰.

۲- ۱۰۶. نهج البلاغه، خطبه ۱۱۴.

۳- ۱۰۷. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۳۲۴.

حال این سؤال مطرح می شود که آیا این تعبیرات سه گانه با هم تفاوت دارد یا نه؟

من فکر می کنم می توان این گونه گفت که: «تقوی» یعنی اینکه انسان مواظب خود باشد تا به گناه آلوده نشود، در کتاب های اخلاق رعایت تقوا را به کسی که می خواهد در بیابانی پر از خار و خاشاک راه رود تشبیه کرده اند، چنین کسی چگونه باید مواظب باشد تا پای او مجروح نشود، همین گونه انسان باید در زندگی مراقب خود باشد چه بگوید، چه ببیند، به چه چیز نگاه کند، کجا برود.

در روایت آمده است:

«التقوی ان لا یفقدک الله حیث امرک و لا یراک حیث نهاک»؛^(۱)

تقوا این است که: خداوند تو را در مکانی که به حضور در آن فرمانت داده غایب نبیند و در محلی که از حضور در آن نهیت کرده است تو را حاضر نبیند.

و اگر تقوا را به خوف از خدا معنا می کنند، منظور خوفی است که در پرهیز از گناه تحقق پیدا کند، یعنی تقوای الهی با خوف از خدا چنین تفاوتی دارد که یک انسان متقی، از خدا می ترسد و این ترس را در تقوا نشان می دهد، بنابراین صحیح است بگوییم «تقوی الله» یا «اتقوا الله» و اگر «اتقوا الله» به ترس از خدا ترجمه می شود ظاهراً منظور ترسی است که با مراقبت از خود تحقق پیدا می کند و اگر گفته می شود «اتقوا

ص: ۱۵۶

معاصی الله فی الخلوات» (۱) یعنی اینکه از گناه پرهیز کنید و مراقب خود باشید، بنابراین هر سه تعبیر، یعنی آنجا که «تقوا» تنها گفته شود، مانند «خیر الزاد التقوی» یا «امرہ بتقوی الله» و یا «اتقوا الله» به یک معناست و منظور در هر سه عبارت این است که انسان مراقب خود باشد که با مراقبت از خود، خوف از خدا را نشان می دهد، یعنی خدا ترسی، سبب شده است که انسان مراقب خود باشد و از گناه اجتناب کند.

در عهدنامه آمده است «امرہ بتقوی الله» یعنی مالک را به خوف از خدا یعنی خوفی که در تقوا تحقق پیدا می کند فرمان داده است.

«و ایثار طاعته»

ایثار، یعنی مقدم داشتن چیزی بر چیز دیگر، در معنای «ایثار طاعته» بعضی گفته اند:

یعنی اطاعت خدا را بر اطاعت دیگران مقدم داشتن، یعنی حاکم در مواردی که بر سر دو راهی قرار می گیرد که سخن این شخص و آن شخص را اطاعت کند یا فرمان خدا را، باید فرمان خدا را مقدم دارد.

گاهی برای حاکم به خاطر جو سازی ها، مسأله ای پیش می آید که اگر قدری سستی کند، ممکن است تحت تأثیر جو قرار گیرد و به جای اطاعت خدا از مردم اطاعت کند، یک حاکم باید همیشه مراقب باشد که خدا چه می خواهد و فرمان الهی چیست؟ با خواست مردم اگر مخالف با خواست خدای متعال است مخالفت کند.

ص: ۱۵۷

بعضی هم گفته اند: «ایثار طاعته» یعنی «ایثار طاعته علی معصیته» طاعت خدا را بر نافرمانی او مقدم بدارد.

«و اتّباع ما امر به کتابه من فرائضه و سننه»؛

حضرت به مالک دستور داده است که از آنچه خدای متعال در کتاب خود به آن فرمان داده چه فرایض و چه سنن، پیروی کند.

سه معنا برای فرایض و سنن

۱ - معمولاً فرایض و سنن به معنای واجبات و مستحبات ترجمه می شود که ترجمه صحیحی است.

۲ - بعضی از بزرگان در شرح نهج البلاغه می گویند هم فریضه و هم سنّت می تواند واجب باشد، ولی واجب درجه اول و مهم تر را فریضه و واجب درجه دوم را سنّت می گویند.

۳ - فریضه به چیزهایی گفته می شود که خدای متعال واجب نموده است و سنّت به چیزهایی که از طرف پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله مقرر گردیده است.

در اینجا چون سخن از فرایض و سننی که در قرآن مطرح می باشد در میان است «و اتّباع ما امر به کتابه من فرائضه و سننه» بنابراین معنای سوم را باید کنار گذاشت، بلکه باید فرایض و سنن را به صورتی تفسیر کرد که هر دو در کتاب الهی، قرآن مجید آمده باشد.

اما اگر معنای اول را گفتیم یعنی فرایض و سنن را به واجبات و مستحبات معنا کردیم (که همین معنا بیشتر به ذهن می رسد)

این

ص: ۱۵۸

سؤال مطرح می شود که مگر انجام مستحبات بر انسان واجب است؟ چگونه امیرمؤمنان علیه السلام به مالک فرمان می دهد که به مستحباتی که در قرآن است، عمل کند؟

شاید پاسخ این سؤال این باشد که: بله به خصوص برای یک حاکم اسلامی علاوه بر انجام واجبات، پای بندی به یک سلسله از مستحبات لازم است و اصولاً این وظیفه یک مسلمان کامل است.

بعضی از اساتید ما می فرمودند: تفاوتی که بین روایات با کتاب های فقهی و رساله های عملی وجود دارد، این است که در روایات، واجبات و مستحبات در ردیف هم ذکر می شود ولی ما در فقه و رساله های عملیه واجبات را از مستحبات جدا ذکر می کنیم آن استاد می فرمود: شاید فلسفه اینکه در روایات واجبات و مستحبات معمولاً کنار هم قرار می گیرد این است که ما به مردم نگوئیم واجبات را انجام دهید، اما می توانید مستحبات را به طور کلی ترک کنید، باید در تربیت خود و مردم، همان گونه که به واجبات توجه می شود به مستحبات هم تا یک حدی توجه شود، چنین نباشد که مرزی باز کنیم بین واجب و مستحب و بگوئیم آنچه واجب نیست، هیچ.

در فتاوی علمای گذشته آمده است که اصرار بر ترک همه مستحبات اشکال دارد؛ زیرا از بی اعتنائی به مستحبات حکایت می کند.

انسان های کامل، انسان هایی که می خواهند حاکم جامعه اسلامی باشند باید علاوه بر واجبات به مستحبات هم عنایت کامل داشته باشند.

«الَّتِي لَا يَسْعَدُ أَحَدٌ بِاتِّبَاعِهَا وَلَا يَشْقَى أَحَدٌ إِلَّا مَعَ جُودِهَا وَاضَاعَتِهَا»؛

همان واجبات و مستحباتی که سعادت انسان ها در گرو انجام آن و شقاوت و بدبختی نتیجه بی اعتنایی به آنهاست.

شاید از این جمله استفاده شود که نتیجه انکار واجبات با عمل نکردن به آن در شقاوت و بدبختی انسان یکی است، چه، کسی واجبات را قبول نداشته باشد یا قبول داشته باشد اما عمل نکند، البته کسی که منکر است گاهی به یک معنا سر از کفر در می آورد، اما نباید دل خوش باشیم به اینکه واجب بودن این اعمال را قبول داریم، آنچه سعادت انسان را تضمین می کند عمل است نه قبول داشتن، همین که قبول داشته باشد چه چیزی حلال و چه چیزی حرام است سعادت او تأمین نمی شود.

«و ان ينصر الله سبحانه بقلبه و يده و لسانه»؛

امیر مؤمنان علیه السلام مالک را فرمان می دهد که خدا را با قلب و دست و زبان یاری کند.

منظور از یاری خدا، با قلب، دست و زبان

در شرح های نهج البلاغه گفته اند:

منظور از یاری کردن خدای متعال، یاری دین اوست.

یاری دین خدا به زبان، امر به معروف، ارشاد و هدایت دیگران و بیان مطالب دینی است، همان کاری که علما و مبلغان، آمران به معروف و ناهیان از منکر متصدی آن هستند.

ص: ۱۶۰

و امّا معنای یاری دین خدا به دست، اگر دست را به عضوی از بدن معنا کنیم، منظور شرکت در میدان جنگ و جهاد و به دست گرفتن شمشیر و امثال آن است، امّا به احتمال قوی منظور از دست، قدرت و نیروی انسانی است، یعنی با تمام قوا دین خدا را یاری کردن، چون دست مظهر قدرت انسان است.

و در معنای یاری دین خدا با قلب، بعضی از شارحین نهج البلاغه گفته اند:

یعنی داشتن اعتقاد و قدم برداشتن در راه دین خدا از روی اعتقاد؛ زیرا پشتوانه اعتقادی زمینه ای است برای جهاد بهتر، امر به معروف و بهتر و همچنین انجام کامل تر و بهتر سایر وظایف دینی، ولی احتمالاً چون قلب در تعبیرات دینی به عنوان مبدأ فهم انسان معرفی شده است مانند «لَهُمْ قُلُوبٌ لَّيْفَقَهُونَ بِهَا»؛^(۱) یعنی قلب به صورتی معرفی شده که انسان با قلب می فهمد و وقتی نمی فهمد می گویند از قلب خود درست استفاده نکرده است، چشم دارد، نمی بیند، گوش دارد، نمی شنود، قلب دارد، نمی فهمد، یا در بعضی از تعبیرات دینی، قلب به معنای عقل گرفته شده است، بنابراین، به احتمال قوی لا اقل یکی از مصادیق یاری با قلب، یاری با فکر است، یعنی حاکم با فکر و فهم خودش، با عقل و تدبیر خود، با طرح ها و برنامه ریزی هایش باید دین خدا را یاری کند، این همان کاری است که علمای بزرگ ما قسمتی از آن را انجام داده اند،

ص: ۱۶۱

مطالب دینی را با فکر و تأمل، درک کردند و برای دیگران به خوبی تدوین نمودند، در طول تاریخ علمای بزرگ ما که هم عالم بودند و هم متفکر، با تفکر و تأمل خود، دین خدا را یاری کردند، در روایات ما هم آمده است که بعضی از آیات قرآن مجید برای مردم آخرالزمان نازل شده است چون مردمی متعمق هستند، یعنی با پیشرفت زمان مردم عمیق تر می شوند، در این شرایط باید کسانی هم باشند که بهتر فکر کنند، بهتر برنامه ریزی کنند و بهتر حقایق اسلام را تدوین نمایند.

«فإِنَّه جَلَّ اسْمُهٗ قَدْ تَكْفَّلَ بِنَصْرٍ مِنْ نَصْرِهِ وَاعْزَازٍ مِنْ اعْزَاهُ»؛

خدای متعال متکفل یاری کسی شده که او را یاری نماید و عزت کسی که او را عزیز دارد.

این وعده الهی است که «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ» (۱) اگر خدای را یاری کنید خدا هم شما را یاری می کند.

«و امره أن یکسر نفسه من الشهوات»

این عبارت به این صورت هم نقل شده است: «و امره ان یکسر من نفسه عند الشهوات».

یک ترجمه این عبارت این است که شهوات خود را بشکنند ولی اگر مقصداری دقیق تر شویم (همان گونه که در بعضی از ترجمه ها آمده) «یکسر» به معنای فرونشاندن است، مانند آیه «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ» (۲) «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ» (۳) در این آیه «غَضَّ»

ص: ۱۶۲

۱- ۱۱۱. سوره محمد، آیه ۷.

۲- ۱۱۲. سوره نور، آیه ۳۰.

۳- ۱۱۳. سوره نور، آیه ۳۱.

به معنای شکستن است، آیه می گوید دید چشم را بشکن، یعنی مقداری دیدت را پایین بیاور، در اینجا هم منظور شکستن و فرو خواباندن حرارت و هیجان نفس است، یعنی اگر نفس می خواهد جولانی بدهد، تو او را بشکن.

در کتاب «مجمع البحرین» آمده است: کسر الشهوه تمویتها؛^(۱) شکستن شهوت به معنای میراندن آن است. «موتّه یعنی: جعله یموت»؛ یعنی شهوت نتواند عرض اندام کند، این مسأله مخصوصاً برای حاکم اسلامی بسیار مهم است. حاکم اسلامی باید در این صراط قدم بردارد، کسانی می توانند به عنوان حاکم در اداره کشور دخیل باشند که واقعاً با نفس خود مبارزه کنند، چنین نیست که بگوییم کشور را خوب اداره کنند به هر صورتی که باشد.

«و یضعها عند الجمحات»؛

«یضعها یعنی: یمنعها و یکفّها» یعنی حاکم باید بتواند وقتی نفس چموشی و سرکشی می کند جلو او را بگیرد.

«فإنّ النفس اّماره بالسوء الاّ ما رحم الله»

گفته شده است که «ما» به معنای «من» است «الا ما رحم الله» یعنی «الا من رحم الله».

کار نفس این است که انسان را به کارهای خلاف دعوت می کند مگر اینکه مورد لطف خدای متعال قرار گیرد، اگر انسان مورد لطف الهی

ص: ۱۶۳

بود ممکن است بتواند در حدّ خودش بگوید نفس تسلیم من شده است و نفس نمی تواند بر من غالب شود، البته در این وادی
توسل و دعا مخصوصاً بعضی از دعاهای مأثوره لازم است، همین دعاهای ایام هفته که یکی از آنها مربوط به شرّ نفس
است (۱) و انسان باید مکرراً بخواند تا با استمداد از خدای متعال و توسل به اولیاء او بتواند در این میدان پیروز شود.

عهد نامه

اشاره

ص: ۱۶۴

۱-۱۱۵. دعای روز سه شنبه.

«ثُمَّ اعْلَمْ يَا مَالِكُ، أَنِّي قَدَّ وَجَّهْتُكَ إِلَى بِلَادٍ قَدْ جَرَتْ عَلَيْهَا دَوْلٌ قَبْلَكَ، مِنْ عَدْلِ وَجُورٍ، وَأَنَّ النَّاسَ يَنْظُرُونَ مِنْ أُمُورِكَ فِي مِثْلِ مَا كُنْتَ تَنْظُرُ فِيهِ مِنْ أُمُورِ الْوُلاَةِ قَبْلَكَ، وَيَقُولُونَ فِيكَ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِيهِمْ، وَإِنَّمَا يَسْتَدِلُّ عَلَى الصَّالِحِينَ بِمَا يَجْرِي اللَّهُ لَهُمْ عَلَى أَلْسِنِ عِبَادِهِ. فَلَئِكَ أَحَبُّ الذَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةُ الْعَمَلِ الصَّالِحِ، فَاثْمَلِكْ هَوَاكَ، وَشَحِّحْ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ، فَإِنَّ الشَّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنصَافُ مِنْهَا فَيَمَا أَحَبَّتْ أَوْ كَرِهَتْ .

وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَةِ، وَالْمَحَبَّةَ لَهُمْ، وَاللُّطْفَ بِهِمْ، وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا تَعْتَنِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ، أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ، يَفْرُطُ مِنْهُمْ الزَّلُّ، وَتَعْرِضُ لَهُمُ الْعِلُّ، وَيُؤْتِي عَلَى أَيْدِيهِمْ فِي الْعَمْدِ وَالْخَطَا، فَأَعْطِهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَصِفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ وَتَرْضَى أَنْ يُعْطِيَكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَصِفْحِهِ. فَإِنَّكَ فَوْقَهُمْ، وَوَالِي الْأَمْرِ عَلَيْكَ فَوْقَكَ، وَاللَّهُ فَوْقَ مَنْ وَوَلَاكَ! وَقَدْ اسْتَكْفَاكَ أَمْرُهُمْ».

ای مالک! بدان من تو را به سوی سرزمین هایی فرستادم که پیش از

تو دولت های عادل و ستمگری بر آن حکومت داشتند، و مردم به کارهای تو همان گونه نظر می کنند که تو در امور زمامداران پیش از خود نظر می کردی و همان را درباره تو خواهند گفت که تو درباره آنها می گفتی.

بدان! افراد شایسته را با آنچه خداوند بر زبان بندگانش درباره آنها جاری می سازد می توان شناخت، بنابراین باید محبوب ترین ذخیره در پیش تو عمل صالح باشد؛ زمام هوا و هوس خویش را در دست گیر و از صرف کردن خود در آنچه برایت حلال نیست، بخل روا دار و این بخل به این است که راه انصاف را در آنچه محبوب و مکروه تو است، پیش گیری. قلب خویش را نسبت به ملت خود مملو از رحمت و محبت و لطف کن و همچون حیوان درنده ای نسبت به آنان مباش که خوردن آنان را غنیمت شماری؛ زیرا آنها دو گروه بیش نیستند: یا برادران دینی تواند، یا انسان هایی همچون تو، گاه از آنها لغزش و خطا سر می زند، ناراحتی هایی به آنان عارض می گردد، به دست آنان عمداً یا به طور اشتباه کارهایی انجام می شود (در این موارد) از عفو و گذشت خود آن مقدار به آنها عطا کن که دوست داری خداوند از چشم پوشی و عفویش به تو عنایت کند؛ زیرا تو مافوق آنها و پیشوایت مافوق تو و خداوند مافوق کسی است که تو را زمامدار قرار داده است و امور آنان را به تو واگذار کرده است.

در این قسمت از عهدنامه مطالب متعددی مطرح شده است:

مطلب اول اینکه امیرمؤمنان علیه السلام بر قضاوت مردم تکیه نموده و به مالک می فرماید: من تو را به بلادی می فرستم که قبل از تو دولت های عدل و جور در آن حکومت کرده اند و همان گونه که تو در مورد دولت های قبلی قضاوت می کنی، مردم هم درباره تو قضاوت خواهند کرد، قضاوت تو در مورد گذشتگان اگر قضاوت خوبی باشد برای آنان ارزش و اگر بد باشد، ضد ارزش است، تو هم اگر به صورتی حکومت کنی که درباره تو خوب قضاوت کنند برای تو ارزشی است و اگر بد قضاوت کنند برای تو ضد ارزش خواهد بود.

آیا قضاوت مردم ملاک است؟

حالا در این مورد مقداری توضیح می دهیم، از بعضی از بزرگان شنیده می شود که می گویند: ما به قضاوت مردم، به حرف مردم، کاری نداریم ما باید وظیفه خود را انجام دهیم، مردم هرچه می خواهند بگویند این منطق، منطق صحیحی است اما در موردی که انسان وظیفه اش را تشخیص داده باشد و احتمال می دهد مردم می خواهند مانع انجام وظیفه او شوند، یعنی قضاوت مردم می خواهد او را از انجام وظیفه دور کند، در چنین موردی صحیح است که بگوییم ما با حرف مردم کاری نداریم.

اما گاهی بعضی می گویند: ما می خواهیم انجام وظیفه کنیم

ص: ۱۶۷

و نمی خواهیم نامی از ما باشد، گویا عهدنامه با این طرز فکر مخالف است؛ زیرا یکی از ارزش ها همین است که وقتی انسان از دنیا می رود یا وقتی مسئولیتی به عهده می گیرد روزی که از آن مسئولیت کنار می رود مردم در مورد او خوب قضاوت کنند.

این مطلب در بین عقلاء هم یک ارزش است و دین هم از این ارزش استفاده می کند، یعنی توجه به قضاوت مردم زمینه ای می شود تا انسان کارها را خوب انجام دهد.

یکی از حیات های انسان، حیات نام و نشان اوست، تا نام و نشان انسان در جامعه ای زنده است او حیات دارد.

به قول سعدی:

سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز

مرده آن است که نامش به نکویی نبرند

این مطلب واقعیتی است که اگر کسی از دنیا رفت اما نام نیک داشت زنده است، مردم همه جوامع این را یک ارزش می دانند حتی کسانی که به خدا و مبدأ و معاد معتقد نیستند، دین هم از این ارزش استفاده کرده است و به ما سفارش می کند که به صورتی زندگی کنید که مردم درباره شما خوب قضاوت کنند.

در نهج البلاغه آمده است:

«یا کمیل العلم دین یدان به، به یکسب الانسان الطاعه فی حياته و جمیل الأُحدوثة بعد وفاته»؛^(۱)

ص: ۱۶۸

شناخت و دانش، دین است که باید به آن گرایش پیدا کرد؛ زیرا انسان در زندگی خود به وسیله دانش، طاعت خدا را به دست آورد و برای پس از مرگ نام نیک از وی باقی می ماند.

یعنی علم علاوه بر اینکه در زندگی به سود انسان است، بعد از مرگ هم نام نیکی برای انسان باقی می گذارد. در این کلام روی این ارزش تیکه شده است، این ارزش است که انسان بعد از خودش بعد از تمام شدن پست و مقامش نام نیکی بین مردم داشته باشد، امیرمؤمنان علیه السلام در این تعبیرات به عنوان یک عامل از این مسأله استفاده می کند، یعنی به فکر نام نیک بودن، می تواند یک عامل باشد تا مالک و مالک ها رفتارشان به صورتی باشد که مردم بعد از آنها در موردشان خوب قضاوت کنند، اگر کسی به این فکر باشد ظلم نمی کند، چون می داند که بعد از او به نیکی یاد نخواهند کرد.

در قرآن مجید هم آیاتی است که از آن آیات همین مطلب استفاده می شود این آیه در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام است که به خدای متعال عرض می کند:

«رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ * وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ»؛ (۱)

پروردگارا! به من علم و دانش ببخش و مرا به صالحان ملحق کن و برای من در میان امت های آینده زبان صدق (و ذکر خیری) قرار ده.

ص: ۱۶۹

در تفسیر «لسان صدق» را چنین معنا کرده اند که: «ثناءً حسناً فی آخر الامم و ذکراً جمیلاً- و قبولاً- عامراً فی الذین یأتون بعدی» (۱).

پیداست که این یک ارزش است که ابراهیم از خدای متعال تقاضا می کند که خدایا! برای من لسان صدق قرار بده، یعنی ذکر جمیل قرار بده یعنی آینده در مورد من خوب بگویند.

در مورد کلمه «لسان صدق» من فکر می کنم «لسان» به معنای ذکر باشد و «صدق» هم به معنای مطابق با واقع بودن یعنی از من خوبی بگویند و این گفتن مطابق با واقع باشد، چون ممکن است انسان به صورتی زندگی کند که واقعاً انسان خوبی نباشد ولی مردم خوبی او را بگویند و ممکن است به صورتی زندگی کند که خوب باشد و مردم خوبی او را بگویند در این صورت دوم «لسان صدق» معنا پیدا می کند یعنی نه همین که نامم بر سر زبان ها باشد، از خوبی من بگویند ولی واقعیتی نداشته باشد.

در آیه دیگر که راجع به حضرت ابراهیم، حضرت اسحاق و حضرت یعقوب است می خوانیم:

«وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا»؛ (۲)

و از رحمت خود به آنان عطا کردیم و برای آنها نام نیک و مقام برجسته ای (در میان امت ها) قرار دادیم.

این یک ارزشی است که باید ما هم به آن توجه داشته باشیم.

ص: ۱۷۰

۱- ۱۱۸. تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه شریفه.

۲- ۱۱۹. سوره مریم، آیه ۵۰.

امیرالمؤمنین علیه السلام در این فراز از عهدنامه می فرماید: «و انما يستدل على الصالحين بما يجرى الله لهم على السن عبادته»؛

افراد شایسته را با آنچه خداوند بر زبان بندگانش درباره آنها جاری می سازد می توان شناخت، یعنی هر آنچه مردم درباره کسی قضاوت کنند این همان است که خدای متعال به زبان مردم انداخته پس اگر مردم کسی را صالح می دانند خدا او را صالح می داند.

یعنی اگر خواستیم ببینیم کسی صالح است یا نه، اگر دیدیم مردم می گویند صالح است بدانیم که صالح است خدای متعال نمی خواهد صالح بودن کسی گم شود.

«إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا»؛ (۱)

کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده اند، خداوند رحمان محبتی برای آنان در دل ها قرار می دهد.

خدای متعال می خواهد بندگان خویش در میان مردم شناخته شوند، می خواهد بندگان خویش در میان مردم معروف و محبوب شوند، کسانی که خوبند خوبی شان را خدای متعال به زبان مردم می اندازد.

قضاوت مردم در تعریف از ظالمان چگونه می تواند ملاک باشد؟

در بعضی از شرح های نهج البلاغه، این سؤال مطرح شده است که در طول تاریخ بعضی از افراد با اینکه انسان های بدی بوده اند اما مردم

ص: ۱۷۱

خوبی آنها را می گویند، مثلاً از یک پادشاه ظالم تعریف می کنند، در این موارد آیا قضاوت مردم ملاک است؟

در پاسخ گفته اند که: یا باید بگوییم ملاک، قضاوت عامه مردم است یعنی بندگان خوب خدا و عامه مردم اگر از کسی تعریف کردند حتماً او خوب است، و یا اگر بعضی خوبی او را می گویند و بعضی بدی، ملاک، بندگان صالح و آگاه است یعنی مثلاً در مورد شخصی اگر عامه مردم می گویند خوب است، این شاهد خوبی اوست اما اگر مردم دو دسته هستند یک دسته می گویند خوب است و یک دسته می گویند بد است در این صورت باید ببینیم آن دسته ای که می گویند خوب است کدام گروهند؟ اگر آگاهان و متدینین و بندگان خوب جامعه باشند این دلیل بر خوبی اوست و الا اگر این گروه او را خوب ندانند و دیگران با ناآگاهی او را خوب بدانند، دلیل بر خوبی او نمی شود.

معنای کلام امیرمؤمنان علیه السلام این نیست که اگر در اجتماعی پانصد نفر زندگی می کنند که پنجاه نفرشان افراد آگاه و متدینند اما چهارصد و پنجاه نفر نا آگاهند، در این صورت گواهی آن چهارصد و پنجاه نفر در مورد خوبی شخصی ملاک باشد بلکه منظور حضرت، یا قضاوت عمومی است یا قضاوت بندگان خوب خدا.

ما عبارتی شبیه به این کلام حضرت هم داریم، مثلاً اگر بعد از وفات یک نفر، چهل مؤمن به خوبی او شهادت دهند، خدای متعال شهادت آنان را قبول می کند اگرچه آن فرد نقاط ضعفی هم داشته باشد، در این مورد، خدای متعال به قضاوت بندگانش ترتیب اثر می دهد.

هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام به مالک می فرماید باید به صورتی زندگی کنی که مردم کارهای تو را تحسین کنند و تو را فرد خوبی بدانند حالا راهش را بیان می کند و می فرماید:

«فلیکن احبّ الذخائر الیک ذخیره العمل الصالح»؛

محبوب ترین ذخیره در پیش تو عمل صالح باشد.

یعنی کسی که بخواهد مردم او را خوب بدانند باید دنبال عمل صالح باشد، یعنی وقتی مردم از تو عمل صالح ببینند در مورد تو خوب قضاوت می کنند.

«فاملک هواک، و شحّ بنفسک عمّا لا یحلّ لک»؛

زمام هوا و هوس خویش را در دست گیر و نسبت به خود در آنچه برایت حلال نیست، بخل روا مدار.

یعنی اگر می خواهی ذخیره عمل صالح داشته باشی باید مالک هوای نفس باشی و خودداری کنی از اینکه نفس خود را تحویل کارهایی بدهی که بر تو حلال نیست.

انسان در هر لحظه از خودش خرج می کند، از عمرش خرج می کند «نفس المرء خطاه إلى قبره اجله (۱) هر نفسی که انسان می کشد قدمی به سوی قبرش بر می دارد، بنابراین از خودت بیهوده خرج نکن، از خرج کردن خودت بخل بورز از خرج کردن عمرت در راه هایی که حلال

ص: ۱۷۳

۱- ۱۲۱. جواهر المطالب فی مناقب الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، پاورقی ص ۱۴۲؛ نهج البلاغه، خطب الامام علی علیه السلام، ج ۴، ص ۱۶.

نیست بخل بورز، اینجا جای سخاوت نیست، جای ارزان فروختن نیست، جای بذل و بخشش نیست.

«فَإِنَّ الشُّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنصَافُ مِنْهَا فِيمَا أَحَبَّتْ أَوْ كَرِهَتْ»؛

این جمله مقداری ابهام دارد کسانی هم که ترجمه یا شرح کرده اند معنی تقریبی آن را گفته اند، بعضی از بزرگان فرموده اند امیرمؤمنان علیه السلام در اینجا همان شُحُّ به نفس را که در عبارت اوّل بود تعریف کرده اند امّا تعریف منطقی، یعنی در عبارت اوّل فرمودند «شُحُّ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ» گویا سؤال می شود که شُحُّ به نفس یعنی چه؟ حضرت با یک تعریف منطقی می فرماید: «فَإِنَّ الشُّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنصَافُ مِنْهَا فِيمَا أَحَبَّتْ أَوْ كَرِهَتْ» معنای شُحُّ به نفس (یا به قول آن بزرگ لازمه معنا) این است که: از نفس انصاف بخواهی، هم در مورد آنچه دوست دارد و هم آنچه دوست ندارد، که اگر منصفانه برخورد کند خود را به هلاکت نمی اندازد یعنی اینکه می گوئیم بخل بورزد از اینکه خودت را در کارهای ناروا داخل کنی به این معناست که هر انسانی باید از نفس خود بخواهد در مورد آنچه دوست دارد یا ندارد خود را به هلاکت نیندازد.

معمولاً حاکم ها چیزهایی را دوست دارند، افرادی را دوست دارند و از طرف دیگر افرادی مبعوض آنها هستند، در این قسمت از عهدنامه از حاکم خواسته شده است که در مورد آنچه دوست داری یا نداری منصفانه برخورد کن و الا خود را به هلاکت انداخته ای و خود را در راه حرام خرج کرده ای.

رحمت، محبت و لطف نسبت به مردم

«و اشعر قلبك الرحمه للرعيه و المحبّه لهم، و اللطف بهم»؛

قلب خود را نسبت به ملت خود مملو از رحمت و محبت و لطف کن.

در لغت آمده است که: «أشعر قلبی الهمّ ای الصق الهمّ بقلبی» و بعضی گفته اند «شعار» لباس چسبیده به بدن است، لباس زیر انسان، لباسی که بین آن و بدون فاصله نیست.

حضرت در این جمله به مالک می فرماید باید در لباسی که روی قلب تو را می پوشاند و هیچ فاصله ای بین آن و قلبت نیست سه چیز باشد:

۱ - الرحمه للرعيه - رحمت.

۲ - المحبّه لهم - محبت.

۳ - اللطف بهم - لطف.

این عبارت به خوبی نشان می دهد که برخورد حاکم اسلامی با مردم باید چگونه باشد، رحمت، محبت، لطف، شاید بعضی تصور کنند که این سه با هم تفاوتی ندارد ولی ظاهراً چنین نیست و با هم تفاوت دارد، یعنی هر کدام عامل دیگری است، رحمت عامل محبت و محبت، عامل لطف است، هنگامی که حاکم اسلامی به مردم رحمت داشت، رحمت موجب محبت می شود و اگر محبت داشت، محبت موجب لطف می شود، لطف یعنی احسان کردن و احسان معلول محبت و دوستی است و محبت معلول رحمت است.

در اینجا یادآوری یک نکته ضروری است:

در جامعه شناسی گفته اند: هنگامی که انقلابی دینی صورت می گیرد پیامبری می آید و تحوّل ایجاد می کند، رسوبات افکار گذشته به این زودی از ذهن و قلب مردم خارج نمی شود اگرچه با آمدن پیامبر، مردم از شرکت به توحید گرایش می کنند، همان مردمی که تا یک ماه پیش تا یک سال پیش همه مشرک بودند، موحد می شوند، مردمی که با هم دشمن بودند، در سایه توحید دوست می شوند، اما معنای این سخن این نیست که حال که موحد شدند تمام طرز فکرهای گذشته از ذهنشان دور شود. امام امت قدس سره در اوایل انقلاب فرمودند: بیست سال طول می کشد تا بعضی از کارها اصلاح شود یعنی بیست سال طول می کشد تا طرز فکرها کاملاً عوض شود، طرز فکر طاغوتی، دینی شود.

در مورد حکومت ها هم، من فکر می کنم مسأله به همین صورت است، یعنی وضعیت سلاطین و حاکمان قبل از اسلام را مطالعه کنید، ببینید چگونه بودند؟ انسان هایی متکبر، قلدر، ظالم، کسانی که خود را محور همه چیز می دانستند، همه باید مطیع آنها بودند اگر اشتباه هم می کردند باید از آنها حمایت می شد، همه باید هر آنچه آنها می گفتند چه بفهمند یا نفهمند تأیید کنند، حال اسلام می خواهد حاکم وضع دیگری داشته باشد، از زمین تا آسمان این حاکم اسلامی با آن حاکمان تفاوت داشته باشد، بنابراین من فکر می کنم اگرچه مالک شخصیت

بزرگواری دارد اما این جملات حضرت در این جهت است که امیرمؤمنان علیه السلام می خواهد مطالبی برای تمام کسانی که می خواهند در اسلام حکومت کنند، بیان کند، در اینجا حضرت تأکید می کند که حاکم نباید متکبر باشد، نباید خود را از مردم برتر بداند، نباید خود را محور همه چیز بداند اما اگر می بینید این عبارات حضرت تند است من فکر می کنم، نظر امام علیه السلام به حاکمان گذشته است، یعنی آنان چنین بودند مبادا کسی که در اسلام حکومت می کند هوس چنان حکومت هایی را داشته باشد.

«و لا تكوننّ علیهم سبعا ضارياً تعنتم اکلهم»؛

نسبت به مردم همچون حیوان درنده ای مباش که خوردن آنان را غنیمت شماری.

این سخن حضرت دقیقاً همان طرز فکری است که حکومت های قبل از اسلام داشتند، واقعاً همچون درنده ای که همیشه دنبال صید است بودند، درنده ای که معتاد به صید است، حاکم اسلامی نباید این گونه باشد که کشتن مردم و سوء استفاده از آنان را غنیمت بشمارد.

مردم یا برادر دینی تو هستند یا همانند تو در آفرینش

«فإنهم صنفان: اما اخ لك فی الدین، او نظیر لك فی الخلق»؛

مردم دو گروهند، یا برادران دینی تواند و یا انسان هایی در آفرینش با تو همانند.

این کلام حضرت تنها مخصوص اهل کتاب یعنی یهود، نصاری و مجوس نیست بلکه تمام انسان ها را با هر مرام و مسلکی شامل می شود، امیرمؤمنان علیه السلام در این جمله به حاکم اسلامی می گوید: مردم یا برادر تو هستند که باید به عنوان برادر با آنها برخورد کنی و یا هم نوع تواند همان هایی که کافر هستند، مشرک هستند، همان هایی که اصلاً دینی ندارند، هم نوع تو هستند و برخورد تو با آنان باید با رحمت، محبت و لطف باشد.

«يفرط منهم الزلل، و تعرض لهم العلل، و يؤتى على ایدیهم فی العمد و الخطاء فأعطهم من عفوك و صفحك مثل الذی تحبّ و ترضی أن يعطیک الله من عفوه و صفحه»؛

گاه از آنها لغزش و خطا سر می زند، ناراحتی هایی به آنان عارض می گردد، به دست آنان عمداً یا به طور اشتباه کارهایی انجام می شود (در این موارد) از عفو و گذشت خود، آن مقدار به آنها عطا کن که دوست داری خداوند از چشم پوشی و عفویش به تو عنایت کند.

آیا حاکم اسلامی باید در مقابل خلاف ها گذشت کند؟

برای شرح این قسمت از کلام امام علیه السلام مقدمه ای بیان می کنم:

حاکم اسلامی اگر ببیند در محیط اسلامی گروهی کار خلاف انجام می دهند، نمی تواند بی تفاوت باشد چون در این صورت به وظیفه خود عمل نکرده است، اگر دید کسی شراب می خورد، زنا می کند، نمی تواند

بگویند من اینها را بخشیدم، این بی تفاوتی ها در اسلام نیست، حاکم باید دقیقاً مراقب باشد که چه کسی خلاف می کند، حدود الهی را در مورد او جاری سازد، هیچ گاه نمی شود به حاکم اسلامی سفارش کنیم هر کسی هر لغزشی دارد نادیده بگیرد.

ولی در اینجا می بینیم امیرمؤمنان علیه السلام به مالک سفارش می کند که مردم را ببخش، نباید تصور شود که معنای این سخن این است که حدود الهی را جاری نکن، نسبت به حرام و حلال خدا بی تفاوت باش رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیرمؤمنان علیه السلام این گونه عمل نمی کردند، بنابراین من فکر می کنم این جملات هم دنباله همان مطلبی است که گذشت، یعنی قبل از اسلام کسانی که حاکم می شدند بر اساس مخالفت های شخصی و خصوصی که با کسی داشتند بسیار حساسیت نشان می دادند، گاهی کسی را به خاطر کوچک ترین مخالفتی که با یک سلطان کرده بود، می کشتند یا چشمش را از کاسه در می آوردند. زبانش را می بریدند، من فکر می کنم این سفارش امیرمؤمنان علیه السلام برای مقابله با آن طرز فکرها و برخوردهاست، یعنی حاکم اسلامی اگرچه حدود الهی را جاری می کند و نسبت به آن سهل گیر نیست اما نسبت به برخورد مردم با شخص خودش، باید اهل عفو و گذشت و احسان باشد، گاهی از مردم خطایی سر می زند، مردم دستورات او را به خاطر عذرهایی، پیش آمدهایی، بیماری هایی انجام نمی دهند، یا عمداً یا سهواً کار خلافی انجام می دهند، حاکم باید آنها را مورد عفو خود قرار دهد ولی حتماً

این کارهای خلاف، به صورتی نیست که در اسلام برای آن حدّ تعیین شده باشد، بلکه مخالفت با دستورات شخصی حاکم است در این صورت حاکم باید اهل عفو و بخشش و چشم پوشی باشد، همان گونه که از خدای متعال انتظار عفو و بخشش دارد.

از این کلمات حضرت استفاده می شود که گرایش حکومت اسلامی به لطف و محبت و چشم پوشی و بخشش است.

«فإنّك فوقهم، و والی الامر علیک فوقک، و الله فوق من و لاک»

یعنی اگرچه تو در رأس حکومت قرار گرفته ای ولی آن کسی که تو را والی قرار داده از تو بالاتر است و خدای متعال از آن کسی که تو را والی قرار داده بالاتر است، و همانطوری که ما از خدای متعال انتظار گذشتن از لغزش های خود داریم، حتی از کارهای خلافی که عمداً انجام داده ایم، باید نسبت به مردم همین گونه باشیم.

«و قد استکفاک امرهم»

خداوند، به سامان رساندن امور مردم را به تو واگذار کرده است.

از تو خواسته شده است که کارهای مردم را انجام دهی و به آنان خدمت کنی، مشکلات مردم را برطرف کنی، حاکم باید این گونه فکر کند که من به حکومت رسیدم تا مشکلات مردم را برطرف کنم.

عهد نامه

ص: ۱۸۰

«وَابْتَلَاكَ بِهِمْ. وَلَا تَنْصِبَنَّ نَفْسَكَ لِحَزْبِ اللَّهِ فَإِنَّهُ لَا يَدُ لَكَ بِنِقْمَتِهِ، وَلَا غِنَىٰ بِكَ عَنْ عَفْوِهِ وَرَحْمَتِهِ»؛

خداوند مردم را وسیله امتحان تو قرار داد. هرگز خود را در مقام نبرد با خدا قرار مده چرا که تو تاب کیفر او را نداری و از عفو و رحمت او بی نیاز نیستی.

پاسخ به چند سؤال در زمینه امتحان

به مناسبت این جمله بحثی را راجع به امتحان مطرح می‌کنم:

در بحث امتحان چند سؤال مطرح است.

سؤال اول: آیا امتحان کردن با علم خدای متعال سازگار است یا نه؟ و هدف پروردگار از امتحان چیست؟

سؤال دوم: خداوند متعال چه کسانی را امتحان می‌کند؟

سؤال سوم: خدای متعال به چه وسیله ای مردم را امتحان می‌کند؟

ص: ۱۸۱

سؤال چهارم: چرا قرآن مجید و انبیا و اولیا این قدر مسأله امتحان را یادآوری می کنند؟

اما سؤال اول: آیا امتحان کردن با علم خدای متعال سازگار است یا نه؟ و هدف پروردگار از امتحان چیست؟

اهداف امتحان

پاسخ: امتحان می تواند چند هدف داشته باشد:

هدف اول

یکی از اهداف امتحان برطرف شدن جهل امتحان کننده است، اما با توجه به اینکه ما خدا را عالم علی الاطلاق می دانیم و این مطلب با قرآن و روایات به اثبات رسیده است، دیگر نمی توانیم بگوییم خدای متعال چیزی را نمی داند، امتحان می کند تا بداند، این گونه امتحان در مورد خداوند متعال معنا ندارد، چرا که او همه چیز را می داند، در روایات هم ائمه علیهم السلام هنگامی که از امتحان الهی سخن گفته اند این مطلب را تذکر داده اند که امتحان خداوند به این جهت نیست که جهل خود را برطرف کند.

امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه می فرماید:

«لا- أنه جهل ما أخفوه من مصون اسرارهم و مكنون ضمائرهم ولكن ليلوهم أيهم احسن عملاً فيكون الثواب جزاء و العقاب بواء»؛(۱)

ص: ۱۸۲

(خداوند بندگان خود را آزمایش می کند) نه آنکه بر اسرار پوشیده آنها آگاه نیست و بر آنچه در سینه های خود نهفته اند بی خبر است، بلکه خواست تا آنان را آزمایش کند، عمل کدامیک نیکوتر است، تا پاداش برابر کار نیک و کیفر، مکافات کار بد باشد.

یعنی چنین نیست که خدای متعال از اسرار بشر، همان اسراری که مخفی کرده اند آگاه نباشد اما با اینکه عالم و آگاه است امتحان می کند.

هدف دوم

گاهی هدف از امتحان این است که امتحان شونده به وضع خود آگاه شود اگرچه امتحان کننده از وضع او آگاه است، مثلاً یک معلم گاهی نمی داند که آیا دانش آموز درس خوانده یا نه، امتحان می کند تا بداند، اما گاهی با اینکه می داند دانش آموز درس نخوانده ولی امتحان می کند که خود او متوجه شود، یعنی امتحان به آگاهی امتحان کننده چیزی اضافه نمی کند، بلکه به امتحان شونده مطلبی را می فهماند، این هدف از امتحان در مورد خداوند متعال هم معنا دارد، یعنی خدای متعال بندگان را امتحان می کند تا به آنان ثابت کند که بنده خوبی نیستند، در راه مستقیم حرکت نمی کنند.

هدف سوم

گاهی هدف از امتحان این است که امتحان شونده بداند چه شایستگی هایی دارد، مثلاً دانش آموزی را در نظر بگیرید که استعداد فراوانی دارد ولی خود او از استعدادش آگاهی ندارد، می تواند از این

استعداد بهره‌های فراوانی ببرد اما خودش توجه ندارد استاد او را امتحان می‌کند تا به او بفهماند که انسان پر استعدادی است و باید از آن بهره‌گیرد، در اینجا هم با امتحان، جهل امتحان‌شونده برطرف می‌شود نه امتحان‌کننده.

هدف چهارم

گاهی هدف از امتحان، آگاهی دیگران است نه امتحان‌کننده و نه امتحان‌شونده، مثلاً در جامعه، برای یک نفر ارزش بسیاری قایل می‌شویم اگر بحث مدیریت مطرح می‌شود، می‌گوییم او مدیر شایسته‌ای است او باید مدیر باشد، اما دیگران سخن ما را نمی‌پذیرند و می‌گویند او بر دیگران امتیازی ندارد، ما آن شخص را امتحان می‌کنیم با اینکه هم خودمان به لیاقت او آگاهیم و هم خودش می‌داند، ولی هدف ما از امتحان این است که دیگران متوجه شوند، در اینجا نه به علم امتحان‌کننده چیزی اضافه می‌شود و نه امتحان‌شونده.

این هدف در مورد خدای متعال معنا دارد، یعنی خداوند کسی را در معرض امتحان قرار دهد تا لیاقت و یا بی‌لیاقتی او برای دیگران روشن کند.

هدف پنجم

گاهی امتحان برای تمرین و تکامل است، شخصی را مورد امتحان قرار می‌دهیم تا رشد پیدا کند، مثلاً دانش‌آموزی مورد امتحان قرار می‌گیرد با اینکه هم معلم از وضعیت او آگاه است هم دیگران و هم خود

دانش آموز، همه می دانند که او درسخوان است، همه می دانند که او استعداد دارد، ولی باید کاری کرد که روز به روز استعدادش شکوفاتر شود، این امتحان نه برای برطرف کردن جهل امتحان شونده است و نه امتحان کننده و نه دیگران بلکه برای تکامل و رشد کسی است که مورد امتحان قرار می گیرد.

هدف ششم

یکی از اهداف امتحان در این عبارت نهج البلاغه آمده است:

«ولکن لتظهر الافعال التي بها يستحق الثواب والعقاب»؛^(۱)

خداوند بندگانش را آزمایش می کند تا کارهایی که استحقاق پاداش یا کیفر دارد آشکار گردد.

یعنی اگر از ما سؤال کنند چرا خدا امتحان می کند؟ باید بگوییم اگر خدای متعال مردم را امتحان نکند، ثواب و عقاب معنا ندارد، ثواب و عقاب فرع امتحان است تا امتحان نباشد ثواب تحقق پیدا نمی کند، چون خدای متعال بنا ندارد به کسی بدون اینکه عمل صالحی انجام دهد ثواب و یا بدون اینکه عمل زشتی انجام دهد عقاب کند.

خدای متعال به نیت عقاب نمی کند به ضمایر انسان ها که هنوز آشکار نشده عقاب نمی کند باید امتحان شوند. در حقیقت امتحان، عبارت دیگر تکلیف است، تکلیف همان امتحان است تا تکلیف نباشد تا امتحان نکنند ثواب و عقاب معنا پیدا نمی کند.

ص: ۱۸۵

هدف از خلقت

هدف از خلقت

بحث در اهداف امتحان بود، در اینجا بحث را از بُعد دیگری ادامه می دهیم.

هنگامی که ما به کتاب های اعتقادی یا فلسفی مراجعه می کنیم همه می گویند، هدف از خلقت انسان تکامل است یعنی خدای متعال انسان را آفرید تا به کمال برسد، در آیات و روایات تعبیرات گوناگونی در مورد هدف از خلقت آمده است که به آنها اشاره می کنم:

۱ - عبادت

۲ - شناخت

۳ - بهره برداری از رحمت الهی

۴ - آزمایش

۵ - تکامل

ص: ۱۸۶

۱ - عبادت

در قرآن کریم آمده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»؛^(۱)

من جنّ و انس را نیافریدم جز برای اینکه عبادتم کنند.

اگر «لیعبدون» را این گونه معنا کنیم که تا بنده ما شوند یعنی به مقام بندگی برسند، در این صورت بالاترین کمال برای انسان بندگی است، هنگامی که از پیامبر خداصلی الله علیه و آله سخن به میان می آید ابتدا مقام عبودیتش مطرح می شود، می گوئیم: «اشهد انّ محمداً عبده و رسوله».

۲ - شناخت

امام حسین علیه السلام می فرماید:

«أَمَا خَلَقَهُمْ لِيَعْرِفُونَهُ»؛^(۲)

خدای متعال بندگان را آفرید تا او را بشناسند.

عارف شدن بالله و شناخت او، بالاترین کمال است، عبادت هم به یک معنا وسیله عرفان و شناخت و دنباله عرفان است، انسان خدا را می شناسد، بنابراین او را عبادت می کند و عبادت می کند تا خدا شناسی اش بیشتر شود، اینها در یکدیگر اثر دارند، انسان هر چه خدا را بیشتر بشناسد، بیشتر عبادت می کند و هرچه بیشتر عبادت کند، بیشتر او را می شناسد.

در روایت آمده است که خدای متعال می فرماید:

ص: ۱۸۷

۱- ۱۲۴. سوره ذاریات، آیه ۵۶.

۲- ۱۲۵. بحار الأنوار، ۷۴/۴۰۲.

«خلقت الخلق لكي أعرف»؛(۱)

مخلوقات را آفریدم تا شناخته شوم.

اصولاً هدف خلقت این است که مردم خدای متعال را بشناسند، این اهداف، همه همان کمال را می گویند همان حرفی که عرفا هم، گذشته از آیات و روایات می گویند، یعنی خلقت انسان برای کمال است.

۳- بهره برداری از رحمت الهی

در قرآن مجید می خوانیم: «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ»؛(۲)

یعنی هدف از آفرینش انسان این است که مشمول رحمت الهی شود.

اگر خدای متعال انسان را آفرید تا مورد لطف و رحمت او شود همان رحمت موجب کمال او می شود، این تعبیر با هم هماهنگ است، هم «إِلَّا لِيُعْطِيَهُمُ الْغِنَىٰ» هم «لكي أعرف» و هم «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ»، همه با هم هماهنگند که هدف از آفرینش تکامل است.

۴- آزمایش

در قرآن کریم می خوانیم: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»؛(۳)

خداوند مرگ و زندگی را آفرید تا شما را بیازماید که کدامیک از شما بهتر عمل می کنید.

یعنی هدف آفرینش امتحان است.

ص: ۱۸۸

۱- ۱۲۶. بحار الأنوار، ۸۴/۱۹۹.

۲- ۱۲۷. سوره هود، آیه ۱۱۹.

۳- ۱۲۸. سوره ملک، آیه ۳.

توضیح

اگر خلقت برای عبادت است برای شناخت است برای بهره بردن از رحمت الهی است همه اینها موجب تکامل است پس اگر گفته می شود هدف از خلقت امتحان است، این امتحان هم باید مانند آن اهداف، وسیله تکامل باشد، یعنی این بیان تعبیر دیگری از آنهاست.

بنابراین اگر سؤال شود فلسفه امتحان چیست؟

در پاسخ می گوئیم هدف تکامل است، اصولاً خدای متعال انسان را امتحان می کند تا به کمال برسد، شاهد این سخن قرآن است، آنجا که می فرماید:

«وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا»؛^(۱)

هنگامی که خداوند ابراهیم را با وسایل گوناگونی آزمود، و او به خوبی از عهده این آزمایش ها برآمد خداوند به او فرمود: من تو را امام و پیشوای مردم قرار دادم.

ابتدا بحث امتحان مطرح است، امتحان های سخت و دشوار، و پیروزی در همین امتحان هاست که ابراهیم را به مقام امامت می رساند، امامت در این آیه از نبوت بالاتر است.

و یا در آیه دیگر می خوانیم:

«وَلَتَبْلُوَنَكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ

ص: ۱۸۹

وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ * الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ * أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ». (۱)

از این آیه شما چگونه برداشت می کنید؟ آیا منظور از این آیه این است که وقتی مصیبت به ما رسید فقط لفظاً بگوییم «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» یا نه این «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» گفتن و لو لفظش هم خیلی خوب است ولی حاکی از یک واقعیتی است در وجود ما، یعنی به جایی رسیده ایم که وقتی مصیبت می بینیم با تمام جان می گوییم «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»؟ خود این کمال، در اثر همین ابتلائات است یعنی ابتلاء به ترس، گرسنگی، نقص مال، نقص جان، نقص ثمرات (فرزند و غیر فرزند) ولی به دنبالش می فرماید: «وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ» این امتحانات پیش می آید آنگاه به مقام صبر می رسیم.

بنابراین هدف از امتحان همان تکامل است.

البته امتحان در مواردی ما را به کمال نمی رساند این مطلب در سایر عبادات هم هست، مگر ما برای عبادت خلق نشده ایم، ولی بعضی بندگی نمی کنند، مگر برای عرفان الهی خلق نشده ایم، برخی خداشناس نمی شوند، این نقص از خود انسان هاست؛ خدای متعال زمینه را به صورتی فراهم کرده که ما عارف بالله شویم، مشمول رحمت خدا شویم، به مقام بندگی و عبودیت برسیم از این ابتلائات همانند

ص: ۱۹۰

ابراهیم علیه السلام به نفع خودمان استفاده کنیم اگر استفاده نکردیم، این نقص از طرف ماست، این اشکال به امتحان نیست اشکال به خلقت نیست. خلقت برای کمال است و عمومی بودن امتحان هم برای همین است عمومی بودن تکلیف برای همین است. بعثت انبیا برای همه است چون خدای متعال می خواهد همه به کمال برسند و هر کسی نمی رسد نقص از ناحیه خود اوست.

انسان نباید خودش را فریب دهد، گول بزند هر کسی به دیروز خود به ماه گذشته خود به سال گذشته خود مراجعه کند، ببیند آیا نمی تواند بهتر از گذشته عمل کند؟

اگر دقت کنید معلوم می شود همه می توانیم بهتر از گذشته باشیم اما خودمان نخواسته ایم، القائات و تسویلات شیطانی اجازه نمی دهد که از فرصت ها استفاده کنیم.

گاهی بعضی ها خودشان را این گونه قانع می کنند که اگر ما اصلاح نشدیم چون بنا نبوده است؟ چرا بنا نبوده؟ هر نقصی که هست از طرف ماست، بنابراین خلقت برای تکامل است، امتحان هم که برای همه پیش می آید، برای تکامل است و اگر در یک جا به ضرر ما تمام می شود، این ما هستیم که از این وسیله استفاده نکرده ایم.

سؤال دوم: چه بندگانی را خدای متعال امتحان می کند؟

روایات پاسخ این سؤال را چنین می دهد که خدای متعال همه افراد

را امتحان می کند، یعنی هر کسی که مکلف است در معرض امتحان خواهد بود، اگر کسی تصور کند که امتحان برای او نیست اشتباه می کند، امتحان عمومی است.

امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«لا يقولن احدكم اللهم انى اعوذ بك من الفتنه لانه ليس احد الا و هو مشتمل على فتنه ولكن من استعاذ فليستعد من مضلات الفتن»؛

کسی از شما نگوید خدایا از امتحان به تو پناه می برم؛ زیرا هیچ کس نیست جز اینکه امتحانی در بردارد لیکن اگر کسی بخواهد در این باره پناه ببرد باید از فتنه های گمراه کننده پناه ببرد.

«ان الله سبحانه يقول «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ» (۱) و معنی ذلك انه يختبرهم بالأموال و الأولاد»؛

خدای متعال می فرماید: «بدانید اموال و اولاد شما وسیله آزمایش است»، معنای این آیه این است که خداوند با مال و فرزندان، مردم را مورد آزمایش قرار می دهد.

«ليتبين الساخط لرزقه و الراضى بقسمه و ان كان سبحانه أعلم بهم من أنفسهم»؛ (۲)

خداوند مردم را آزمایش می کند تا آن کسی که از روزی خود ناخشنود و آنکه خرسند است شناخته شود، اگرچه خداوند به احوالاتشان از خودشان آگاه تر است.

ص: ۱۹۲

۱- ۱۳۱. سوره انفال، آیه ۲۸.

۲- ۱۳۲. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۹۳.

بنابراین یک امتحان عمومی است که در روایت آمده است:

«لَا بَدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَنْ يَمْتَحِنُوا وَيَمِزُوا وَيَغْرَبُوا وَيَسْتَخْرِجُوا مِنْ غُرَبَالِ خَلْقٍ كَثِيرٍ»؛^(۱)

مردم حتماً باید امتحان شوند، باید از هم تمییز داده شوند، باید غربال شوند و گروه بسیاری از غربال خارج شوند.

این یک سنت است هر کسی در هر شأنی از شئون باشد امتحان برایش خواهد بود.

از امام کاظم علیه السلام نقل شده که حضرت این آیه را تلاوت کردند که «أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يَتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ»؛^(۲)

آیا مردم گمان کردند همین که بگویند ایمان آوردم... به حال خود رها می شوند و آزمایش نخواهند شد؟ آنگاه حضرت به یکی از کسانی که در محضرش بود فرمود: «ما الفتنة؟»؛ یعنی منظور از فتنه در این آیه چیست؟ آن شخص به حضرت عرض کرد: «جعلت فداك التي عندنا الفتنة في الدين»؛ ما فکر می کنیم امتحانی که در این آیه مطرح است امتحان مربوط به دین باشد.

حضرت فرمود: «يفتنون كما يفتن الذهب ثم قال يخلصون كما يخلص الذهب»؛^(۳)

آزمایش می شوند همان گونه که طلا در کوره آزمایش می شود

ص: ۱۹۳

۱- ۱۳۳. اصول کافی، ۱/۳۷۰.

۲- ۱۳۴. سوره عنكبوت، آیه ۲.

۳- ۱۳۵. اصول کافی، ۱/۳۷۰؛ بحار الأنوار، ۵/۲۱۹.

و خالص می شوند همان گونه که فشار آتش ناخالصی های طلا را از بین می برد و آن را خالص می کند.

در نهج البلاغه امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«إيها الناس انّ الله قد اعاذكم من أن يجور عليكم و لم يعذكم من أن يبتليكم و قد قال جلّ من قائل «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ»؛(۱)

این مردم! خداوند شما را از اینکه ستمی بر شما روا دارد، پناه و امان داده است، اما از اینکه شما را بیازماید پناه و امان نداده است و گفته است: در این ماجرا (برای صاحبان عقل و اندیشه) آیات و نشانه هایی است و ما مسلماً (همگان را) آزمایش می کنیم.

این سنّت الهی است و هیچ کسی هم استثناء ندارد.

سؤال سوم: وسیله امتحان چیست؟

خدای متعال انسان ها را به چه وسیله ای امتحان می کند؟ در این زمینه به شش مورد از وسایل آزمایش اشاره می کنم:

۱ - مال

امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده:

«يا علي، انّ القوم سيفتنون بعدى بأموالهم»؛(۲)

ای علی! پس از من مردم به مال های خود در آزمایش قرار می گیرند.

ص: ۱۹۴

۱- ۱۳۶. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۳.

۲- ۱۳۷. نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶.

خدای متعال به وسیله همین مالی که در اختیار من و شما قرار می گیرد ما را امتحان می کند.

بعضی ها آنقدر به مال علاقمند می شوند که از امتحان مردود در می آیند.

دو داستان در مورد امتحان با مال

مرحوم آیه الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی مؤسس حوزه علمیه قم یک هم مباحثه ای داشتند که مورد علاقه مرحوم حاج شیخ بود و از نظر علمی در سطح ایشان بود، با هم صمیمی بودند قضا و قدر چنین ایجاب کرده بود که رفیق حاج شیخ در عین اینکه یک ملای باسوادی بود، ثروتمند هم بود، خدای متعال به وسیله مال او را امتحان کرد، داستان بی حجابی پیش آمد در دوران رضاخان، رضاخان آنقدر بی حیا بود که در آن داستان از علمای سرشناس بلاد خواسته بود که شما هم باید در مجلسی که به عنوان بی حجابی برگزار می شود با یک زنی شرکت کنید (حالا یا دخترتان یا همسرتان یا کلفتتان باشد) از جمله به همین آقا که رفیق حاج شیخ بود پیشنهاد شد که باید شما هم در این مجلس شرکت کنید، حالا همراه بردن زن هم که در کار نباشد، شرکت یک عالم، یک روحانی در یک مجلسی که ترویج از فسق و فساد است هیچ توجیهی ندارد. این آقا فکر کرد که اگر این کار را انجام ندهد اموالش به خطر می افتد و در آن جلسه شرکت کرد بعد از این ماجرا

ص: ۱۹۵

حاج شیخ رسماً او را لعن می کرد، آنقدر حاج شیخ ناراحت شده بود که می فرمود: «لعنه الله!»؛ یعنی از رحمت خدا دور باشد یعنی چرا از دنیا نگذشت؟ چرا از مال نگذشت؟ چرا اینقدر برای مال قیمت قایل بود که سر دو راهی که قرار گرفت دین، حجاب و حکم خدا را برای مال فدا کرد.

در نقطه مقابل این حرکت، اقدام و حرکت امام جمعه تهران بود (همان طور که می دانید امام جمعه های سابق معمولاً با دستگاه دولتی در ارتباط بودند یک شخصیت ملی، دولتی داشتند هم در میان مردم بودند و هم دولتی حساب می شدند) رضاخان به امام جمعه تهران هم همین را پیشنهاد کرده بود، کسی را فرستاد پیش امام جمعه تهران که شما هم باید در همان جلسه که به عنوان جشن بی حجابی در تهران برقرار می شود شرکت کنید؛ ایشان هم ثروتی داشت و از رجال ثروتمند تهران به حساب می آمد، وقتی آمدند پیش امام جمعه و گفتند رضاخان اینطور گفته است، گفت از قول من به رضاخان بگویید که من یک ثروتی دارم، یک جانی دارم و یک دین، عاقلم حکم می کند که اگر جانم به خطر افتاد، تمام ثروتم را خرج کنم تا سلامت را حفظ کنم، عاقلم و دینم حکم می کنند که اگر دینم به خطر افتاد ثروتم و جانم را فدای دین کنم، اگر همه ثروتم از بین برود و جانم به خطر بیفتد در این مجلس شرکت نمی کنم رفتند به رضاخان گفتند که امام جمعه اینطور می گوید، رضاخان عقب نشینی کرد، یعنی وقتی دید کسی از یک موضع

دینی صحبت کند گاهی قلدرترین افراد را هم تکان می دهد می گویند رضاخان جا خورد گفت: به تهران کاری نداشته باشید.

این هم یک انسان است، آن هم یک انسان است هر دو با مال امتحان شدند هر دو روحانی بودند هر دو هم از دنیا رفتند.

مرحوم حاج شیخ با اینکه با امام جمعه به خاطر اینکه دولتی بود، ارتباط نداشت و امام جمعه گاه گاهی به قم به زیارت حضرت معصومه علیها السلام می آمد ولی بعد از این کارش، وقتی امام جمعه به قم آمد حاج شیخ قبل از همه افراد به دیدنش رفت همان شبی که وارد قم شده بود قبل از آفتاب حاج شیخ به دیدنش رفته بود.

۲ - امتحان با آنچه حکمش را نمی دانیم

امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه در خطبه قاصعه می فرماید:

«ولكنَّ الله سبحانه يبتلي خلقه ببعض ما يجهلون أصله تمييزاً بالاختبار لهم و نفيّاً للاستكبار عنهم و ابعاداً للخيلاء منهم»؛^(۱)

خداوند مردم را با اموری که آگاهی ندارند آزمایش می کند تا بد و خوب تمیز داده شود و تکبر و خودپسندی را از آنها بزدايد و خود بزرگ بینی را از آنها دور کند.

یعنی خدای متعال انسان ها را به بعضی از چیزهایی که به اصل و ریشه اش علم ندارند، امتحان می کند، یعنی وظایفی برای ما تعیین می کند که وقتی می نشینیم فکر می کنیم، نمی فهمیم که این وظیفه

برای

ص: ۱۹۷

چیست؟ اساسش چیست؟ ولی امتحان می کند که آیا گوش به فرمان پروردگار هستیم یا نه اگر فلسفه امر خدای متعال را نفهمیم عمل می کنیم یا نه؟ یکی از وسایل امتحان احکامی است که خدای متعال دارد و ما فلسفه اش را نمی فهمیم یک سری از احکام است که انسان فلسفه اش را می فهمد، مثلاً می پرسند چرا خدای متعال شراب را حرام کرده؟ دروغ را حرام کرده؟ انسان می تواند فلسفه ای بیان بکند ولی چیزهایی است که وقتی از انسان سؤال می کنند، انسان نمی تواند فلسفه اش را بیان کند.

در این موارد خداوند متعال بندگانش را به چیزهایی که حکمتش را نمی دانند امتحان می کند، مسلمان باید تسلیم امر خدای متعال باشد، یکی از اصحاب امام صادق علیه السلام به آن حضرت عرض کرد: اگر یک انار را از وسط دو نیم کنید و بگویید این نیم آن حلال و این نیم آن حرام است من می پذیرم. (۱)

آیا مشاهده نمی کنید که خداوند سبحان، انسان های پیشین از آدم علیه السلام تا آیندگان جهان را با سنگ هایی در مکه آزمایش کرد که نه زیان می رسانند، نه نفعی دارند، نه می بینند و نه می شنوند، این سنگ ها را خانه محترم خود قرار داد و آن را عامل پایداری مردم گردانید.

یعنی خداوند متعال سنگ هایی را روی هم چیده به نام (بیت الله)

ص: ۱۹۸

۱- ۱۳۹. رجال کشی، «اختیار معرفه الرجال، ۲/۵۱۸» عن ابی عبداللّه بن ابی یعفور قال: قلت لأبی عبداللّه علیه السلام واللّه لو فلقت رمانه بنصفین فقلت هذا حرام و هذا حلال لشهدت أنّ الذی قلت حلال، حلال و أنّ الذی قلت حرام حرام.

و می گوید: باید دور این خانه طواف کنید، انسان هرچه فکر می کند چرا باید مردم از همه عالم به این سرزمین سفر کنند و دور این سنگ ها بگردند، فکرش به جایی نمی رسد، سنگ هایی که به فرموده امیرالمؤمنین علیه السلام نه زبانی می رسانند و نه نفعی دارند.

۳ - تمجید دیگران از انسان

یکی دیگر از چیزهایی که وسیله امتحان است، تعریف کردن مردم از انسان است.

گاهی با تعریف و تمجید دیگران خدای متعال انسان را امتحان می کند امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه می فرماید:

«کم من مستدرج بالاحسان إلیه و مغرور بالشر علیه و مفتون بحسن القول فیه»؛^(۱)

چه بسا کسی که با نعمت های رسیده به دام افتد، و با پرده پوشی گناه فریب خورد و با ستایش شدن آزمایش شود.

مفتون را معمولاً ترجمه می کنند به فریب خورده، یعنی به حسن القول فریب می خورد، اینکه دیگران از او تمجید می کنند گول می خورد این ترجمه، ترجمه خوبی است ولی منظور همان امتحان است یعنی این تعریف و تمجیدی که از ما می شود وسیله امتحان است که با این تعریف و تمجید خودم را از دست می دهم یا نه؟ خودم را گم می کنم یا نه؟

ص: ۱۹۹

۱- ۱۴۰. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۱۱۶؛ امالی شیخ طوسی، مجلس پانزدهم، حدیث ۹۹۲.

اینکه مردم از عیب های من از نقاط ضعف من خبر ندارند، این یکی از نعمت های خدای متعال است که عیب ها را و گناهان را پوشانده در دعا می خوانیم: «و کم من ثناء جمیل لست اهلاً- له نشرته»؛^(۱) بنای خدای متعال این بوده که مردم به هم خوشبین باشند.

۴- آزمایش مستکبرین با مستضعفین

مورد دیگر از موارد امتحان این است که خدای متعال مستکبرین را به مستضعفین امتحان می کند.

امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«ان الله سبحانه یختبر عباده المستکبرین فی انفسهم بأولیاءه المستضعفین فی أعینهم»؛^(۲)

«خداوند سبحان، بندگان متکبر را با دوستان خود که در چشم آنها ناتوانند می آزمایش می کند».

مناسب است در این کلام حضرت به نکته ای در حاشیه اشاره کنم و آن اینکه حضرت می فرماید: «المستکبرین فی انفسهم»؛ یعنی مستکبر واقعاً مستکبر نیست خودش خیال می کند مستکبر است، واقعاً بزرگ نیست خودش اشتباهاً خیال می کند بزرگ است و اولیای خدا واقعاً مستضعف نیستند «فی اعینهم»؛ (اگر ضمیر به مستکبرین برگردد) یعنی اینها در چشم مستکبرین مستضعف هستند.

این یک واقعتی است که اولیای خدا بزرگ هستند اولیاء خدا باید

ص: ۲۰۰

۱- ۱۴۱. دعای کمیل.

۲- ۱۴۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲ (خطبه قاصعه).

تکریم شوند و آنهایی که با خدا سر و کار ندارند آنها ضعیف هستند آنها بچند آنها نیرویی ندارند ولی خیال می کنند که کسی هستند.

کسی که ولی خداست همه عزت برای اوست همه بزرگی و بزرگواری برای اوست.

۵ - سختی ها و فشارها

یکی دیگر از وسیله های امتحان، سختی ها و فشارهاست.

امیرالمؤمنین علیه السلام در مورد انبیا و اولیا می فرماید:

«قد اختبرهم الله بالمخمصه و ابتلاهم بالمجهده و امتحنهم بالمخاوف»؛^(۱)

«خداوند انبیا و اولیا را با گرسنگی آزمود و به سختی و بلا گرفتارشان کرد و با ترس و بیم امتحانشان فرمود».

در این عبارت، هم واژه امتحان آمده، هم واژه ابتلا و هم واژه اختبار خدای متعال انبیا خودش را با گرسنگی با سختی ها با خوف ها آزمایش فرموده، در یک شرایطی انسان گرفتار ظالمی می شود گرفتار حکومت ظلم می شود این حالت ترسی که برای انسان پیش می آید وسیله امتحان است و یا همین که انسان نتواند عائله خودش را اداره کند خانه خودش را اداره کند، خیلی سخت است ولی در همین سختی است که انسان می تواند پرورش پیدا کند یا مردود شود.

ص: ۲۰۱

یکی دیگر از موارد امتحان را از قرآن مجید نقل کنم:

نعمت های معنوی خدای متعال وسیله امتحان است انسان در مادیات خیلی راحت می تواند بگوید خدای متعال این نعمت ها را به ما داده است تا وسیله امتحان باشد، این مال را، این همسر را، این فرزند را، این پدر را، این پست را، این محبوبیت را، این زبان و بیان را، این قلم را، این علم را داده است تا ما را امتحان کند، ولی در معنویات هم می شود گفت که خدای متعال این مقام معنوی را به ما داده تا ما را امتحان کند، ممکن است همین مقامات معنوی برای ما وسیله امتحان باشد.

یک جوانی را در نظر بگیرید که خیلی مراقب خود می باشد، جز تقوا از او چیزی دیده نمی شود کارش به جایی می رسد که گاهی خواب های خیلی خوب می بیند رؤیاهای صادقه می بیند در دل خودش یک روشنی هایی حس می کند مثل اینکه مطالبی به او الهام می شود، همین معنویات ممکن است وسیله امتحان باشد.

آیا از این آیه شریفه این مطلب استفاده نمی شود، «قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ۖ أَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ؟» (۱) یعنی وقتی آن مقام به سلیمان داده می شود آن قدرت به سلیمان داده می شود که می تواند تختی را از یک جایی به جای دیگر منتقل کند خودش می گوید: «هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي»

ص: ۲۰۲

لَيْلُونِي ۚ أَشْكُرُ أُمَّ أَكْفُرُ؟ یعنی این قدرت از فضل و عنایت پروردگار است تا مرا آزمایش کند آیا شاکر خواهم بود یا کفران می کنم؟

کسانی که واقعاً اهل سیر و سلوک هستند اهل مراقبه و مواظبت هستند باید توجه کنند، این از تسویلات شیطان است که یک روز خیال کنند دیگر بیمه شده اند همان معنویات ممکن است خدای ناکرده کسی را بیچاره کند که در تاریخ هم سابقه دارد، انسان اگر به معنویاتی هم رسید حتی اگر به مقام شهود هم رسید باز در خطر است نباید غفلت کند نباید بگوید که کار تمام شد.

من به همین مناسبت به یک روایت اشاره می کنم:

در روایت درباره برخورد اهل ایمان با دوستان خود آمده است: «متوَحَّشاً من أوثق اخوانه»؛^(۱) یعنی مؤمن باید از مطمئن ترین دوستانش در وحشت باشد، مثلاً شما برادر ایمانی و دینی من، یک عمری است شما را امتحان کرده ام جز خوبی، پاکی، صداقت و امانت از شما ندیده ام ولی باز هم باید یک حالت نگرانی در کار باشد، تصور نکن دوست تو به تمام معنی در مسیر است و هیچ گاه گرفتار لغزشی نمی شود پس او هر کاری کرد بگویی من تابعم، نه هرچه بزرگ و بزرگوار باشد، احتمال لغزش دارد، مواظب باش در عین اینکه به او ایمان داری، و ثوق داری، باید مراقب باشی، نکنند شیطان از راه او وارد شده باشد چون به او خیلی اطمینان داری اول او را فریب داده باشد و بعد از راه او تو را بفریبد، با

ص: ۲۰۳

اینکه مورد وثوق است ولی کارش تمام شده نیست، وسط راه است ممکن است لغزش پیدا کند، نباید صد در صد زمام امورت را به دست او بدهی.

بهتر است متن روایت را به طور کامل بخوانم:

در کتاب شریف اصول کافی (۱) روایت مفصّلی از امام صادق علیه السلام است که آن حضرت فرمود:

«طلبه العلم ثلاثه»؛

طالبان علم سه گروهند (به گروهی که مورد بحث ماست اشاره می‌کنم).

«صنّف يطلبه للفقّه و العقل»؛

گروهی از آنان دانش را برای فهمیدن و خرد ورزیدن می‌جویند.

«صاحب الفقه و العقل ذو كآبه و حزن و سهر»؛

گروهی که علم و دانش را برای فهم و عقل طلب می‌کند، محزون و غمگین و شب بیدار است.

«و يعمل و يخشى و جلاً داعياً مشفقاً»؛

به وظایفش عمل می‌کند، اعمال صالح دارد ولی در عین حال می‌ترسد و دعا می‌کند اما همراه با ترس و هراس.

«مقبلاً على شأنه، عارفاً بأهل زمانه»؛

به مسؤولیت‌های خود مشغول است و اهل زمان خود را می‌شناسد.

«مستوحشاً من أوثق إخوانه»؛

ص: ۲۰۴

از مطمئن ترین برادرانش ترسناک است، یعنی به رفیق خاص خود هم اطمینان نمی کند.

این معنای بود که برای این جمله از روایت ذکر کردم اما مرحوم فیض کاشانی در وافی، ملاصدرا در شرح اصول کافی، علامه مجلسی در مرآه العقول و ملا صالح مازندرانی، این چهار بزرگوار این جمله را به این صورت معنی کرده اند که یک طلبه خوب یک دانشجوی خوب یک آدم خوب، آدمی است که خیلی با دیگران معاشرت نمی کند از دیگران وحشت زده است خیلی مأنوس نمی شود خیلی انس نمی گیرد، چرا؟ چون می داند غالباً مردم بد هستند.

این سخن که آدم خوب، در یک شرایطی با مردم مأنوس نمی شود در روایت دیگری هم آمده است از امام صادق علیه السلام نقل شده:

«ان الله تبارك و تعالی اوحى الى نبي من انبياء بنى اسرائيل ان احببت ان تلقانى فى حظيره القدس فكن فى الدنيا وحيداً غريباً مهموماً محزوناً مستوحشاً من الناس»؛^(۱)

این بزرگواران چنین برداشت کرده اند که «مستوحشاً من اوثق اخوانه» به معنای «مستوحشاً من الناس» است، یعنی یک مؤمن در یک محیطی که غالباً مردم متدین نیستند، غالباً اهل تقوا نیستند خیلی نباید انس بگیرد اما آیا همین طور است؟ آن جمله هم این معنا را دارد؟ یعنی

ص: ۲۰۵

«مستوحشاً من الناس» با «مستوحشاً من اوثق اخوانه» یک معنی دارد؟ این چهار بزرگ فرموده اند یک معنی دارد.

ولی من فکر می‌کنم «مستوحشاً من اوثق اخوانه» غیر از «مستوحشاً من الناس» است برای آن معنایی که من ذکر کردم یک روایت هماهنگ با آن در کافی از امام صادق علیه السلام نقل شده است:

«لا تتقن باخیک کل الثقه فان صرعه الاسترسال لن تستقال»؛^(۱)

و ثوق کامل به برادرت نداشته باش چون زمین خوردن از ناحیه اطمینان به دیگران جبران نمی‌شود.

بنده عرضم این است که «مستوحشاً من اوثق اخوانه» به این معنا است که «لا تتقن باخیک کل الثقه» ولی آن بزرگوارها فرموده اند مفادش این است که چون محیط، محیط بدی است، مؤمن با مردم مأنوس نمی‌شود.

البته از طرف دیگر کلمه «استیحاش» تقریباً در مقابل استیناس است یعنی یک قدری با حرف آن بزرگوارها مناسب تر است.

سؤال چهارم: چرا خدای متعال و انبیا و اولیا، مکرر یادآوری می‌کنند که ما امتحان خواهیم شد؟

پاسخ این سؤال روشن است در کتاب های کلام گفته اند:

ص: ۲۰۶

لطف بر خدای متعال لازم است لطف یعنی خداوند متعال آنچه که انسان ها را به طاعت نزدیک و از گناه دور می کند به عنوان لطف انجام می دهد فرستادن پیغمبر، لطف است، تعیین امام، لطف است، کتاب لطف است، سخنانی که انبیا و اولیا می زنند لطف است، خود مسأله امتحان هم لطف است، چون امتحان وسیله تکامل انسان هاست، این یادآوری که امتحان می شوید از مصادیق لطف است اگر به کارمندی که در اداره ای مشغول کار است، شاگردی که در یک تجارتخانه مشغول خدمت است نگویند ما تو را امتحان می کنیم ولی امتحانش کنند بهتر است؟ یا اینکه به او بگویند ما امتحانت می کنیم؟ کدام در موفقیت او مؤثرتر است؟ کسی که نداند امتحانش می کنند و امتحانش کنند خیلی مراقب نیست ولی اگر به او گفتند، از خود مواظبت می کند.

اگر به دانش آموزانی که دو ماه، سه ماه، شش ماه درس خوانده اند یک روز بدون اطلاع قبلی اعلام کنند که امروز باید همه امتحان بدهند این به موفقیت نزدیک تر است یا اینکه از دو ماه قبل خبر دهند؟

اینکه خدای متعال، انبیا و اولیا، این همه تذکر می دهند از مصادیق لطف است، این تذکرات برای این است که ما همیشه مواظب باشیم.

مرحوم آیه الله بهشتی در معنا و تفسیر آیه «إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» فرموده بودند:

کسی که بر صراط مستقیم نیست از خدای متعال می خواهد که خدایا مرا به صراط مستقیم برسان ولی ما که مسلمان هستیم ما که شیعه هستیم کدام صراط مستقیم را از خدای متعال می خواهیم؟ مگر شیعه بودن صراط مستقیم نیست؟ چرا به خدای متعال عرض کنیم که خدایا ما را به صراط مستقیم هدایت کن؟

در روایت اینطور توضیح داده شده که یعنی خدایا ما را که در صراط مستقیم هستیم بر صراط مستقیم ثابت مدار: «ثبتنا علی الصراط المستقیم» (۱).

ایشان در عین اینکه این معنی را قبول داشت می فرمود: یک حرف دیگری هم می شود گفت و آن اینکه من که مسلمان و شیعه

ص: ۲۰۷

هستم، بر صراط مستقیم هستیم، ولی صبح تا شب بارها و بارها سر دو راهی ها قرار می گیریم که یک راه صراط مستقیم است و یکی انحراف، در خانه، در مغازه در کلاس، «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» یعنی خدایا سر این دو راهی ها ما را هدایت کن، دست ما را بگیر و ما را از انحراف حفظ کن این حرف بسیار خوبی است؛ زیرا صراط مستقیم در عین اینکه اسلام و تشیع است مسائل فرعی، جنبی و جزئی هم صراط مستقیم و انحراف از صراط مستقیم دارد آن وقت این امتحان ها که صبح تا غروب برای انسان پیش می آید و از طرفی هم به انسان می گویند دائماً امتحان می شوی و هر دو راهی که پیش می آید امتحان است این تذکرات باعث می شود که انسان بیشتر توجه داشته باشد و بسیار جدی تر و با توجه

بیشتر به خدای متعال عرض کند: «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»؛ خدایا مرا در سر دو راهی ها هدایت کن تا از انحراف مصون و در صراط مستقیم بمانم.

واژه های امتحان در آیات و روایات

در ارتباط با امتحان در آیات و روایات پنج واژه آمده است:

۱ - ابتلاء «ب، ل، ی» کلمات بلاء، ابتلاء و مبتلی.

۲ - اختبار «خبر، اختبر».

۳ - فتنه «افتنان، مفتون شدن».

۴ - امتحان که از همه معروف تر است.

۵ - تمحیص.

تمام این واژه ها در روایات و بعضی از آنها در آیات قرآن آمده است.

هنگامی که ما به ریشه این واژه ها مراجعه کنیم، می بینیم می توان از آن در بحث خودمان استفاده کنیم، مثلاً در لغت در ماده تمحیص گفته اند:

مَحَصَّ الذَّهَبَ: خَلَّصَهُ مِمَّا يَشُوْبُهُ مِنَ الْغَشِّ؛

طلا را تمحیص کرد یعنی طلا را خالص کرد، از آنچه مخلوط دارد جدا کرد، اگرچه یک بُعد خالص کردن طلا این است که طلای بدلی را از طلای اصلی جدا کنند، و یکی از آثار امتحان هم همین است، در امتحان معلوم می شود که ما بدلی هستیم یا اصلی اما خالص کردن طلا

ص: ۲۰۹

همان کمال اوست یعنی جدا کردن ناخالصی ها، در مورد انسان هم، هدف از تمحیص و امتحان این است که ما خالص شویم و رشد کنیم، واژه «تمحیص» در یکی از بیانات سید الشهداء علیه السلام آمده است آنجا که آن حضرت می فرماید:

«الناس عبید الدنیا و الدین لعق علی السنتم یحوظونه ما درت به معاشهم فإذا مَحَصُوا بالبلاء قَلَّ الدَّيَانُونَ»؛^(۱)

مردم بنده دنیا هستند، دنیا پرستند و دین بر زبانشان جاری است و دین تا آنجا ورد زبان آنان است که زندگی و معاش آنان اداره شود اما وقتی بلا و مصیبت و حادثه ای پیش می آید و مورد امتحان قرار می گیرد، دینداران واقعی کم خواهند بود.

همین طور در ماده «فتنه» در لغت آمده است:

فتنه الصائغ الذهب اذا بته بالبوتقه لیتبین الجید من الرّدی؛

می گویند زرگر طلا را فتنه کرد هنگامی که این اصطلاح را به کار می برند که زرگر طلا را در کوره می گذارد تا ناخالصی های آن مشخص گردد، خوب و بدش روشن شود تا حقیقت آن معلوم گردد.

ص: ۲۱۰

«أَنْصِفِ اللَّهَ وَ أَنْصِفِ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ، وَمِنْ خَاصِّهِ أَهْلِكَ، وَمَنْ لَمْ يَكْ فِيهِ هَوَى مِنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّكَ إِلَّا تَفْعَلْ تَظْلِمُ! وَمَنْ ظَلَمَ عِبَادَ اللَّهِ كَانَ اللَّهُ خَصِمَهُ دُونَ عِبَادِهِ، وَمَنْ خَاصِمَهُ اللَّهُ أَذْخَصَ حُجَّتَهُ، وَ كَانَ لِلَّهِ حَزْبًا حَتَّى يَنْزِعَ أَوْ يُتُوبَ. وَ لَيْسَ شَيْءٌ أَدْعَى إِلَى تَغْيِيرِ نِعْمَةِ اللَّهِ وَ تَعْجِيلِ نِقْمَتِهِ مِنْ إِقَامِهِ عَلَى ظُلْمٍ، فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ دَعْوَةَ الْمُضْطَّهِدِينَ، وَ هُوَ لِلظَّالِمِينَ بِالْمِرْصَادِ»؛

نسبت به خداوند و نسبت به مردم از جانب خود و از جانب افراد خاص خاندانت و از جانب رعایایی که به آنها علاقمندی، انصاف به خرج ده! که اگر چنین نکنی ستم نموده ای! و کسی که به بندگان خدا ستم کند، خداوند پیش از بندگانش دشمن او خواهد بود و کسی که خداوند دشمن او باشد دلیلش را باطل می سازد و او در حال جنگ با خداست تا دست از ظلم بردارد یا توبه کند.

(و بدان) هیچ چیزی در تغییر نعمت های خدا و تعجیل انتقام

و کيفرش، از اصرار بر ستم سريع تر و زودرس تر نيست، چرا که خداوند دعا و خواسته مظلومان را مي شنود و در کمين ستمگران است.

امير المؤمنين عليه السلام به مالک سفارش مي کند نسبت به خدا منصف باش، نسبت به مردم منصف باش.

بي انصافي هايي که انسان انجام مي دهد چه نسبت به مردم چه نسبت به خدای متعال، يا به خاطر خودش مي باشد يا به خاطر فرزندان و خويشاوندان و اهل خود، يا به خاطر کسانی که آنها را دوست دارد، يعني اگر من نسبت به شما بي انصافي مي کنم فکر مي کنم اين کاري که انجام مي دهم به نفع من يا به نفع زن و به يا خويشاوندانم يا دوستانم مي باشد.

امير مؤمنان عليه السلام مي فرمايد: نسبت به خدا منصف باش، نسبت به بندگان منصف باش هم از ناحيه خودت هم از ناحيه بستگان و هم از ناحيه کسانی که به آنها علاقه داري يعني علاقه تو به کسی نبايد موجب بي انصافي تو بشود علاقه تو به بستگان نبايد موجب بي انصافي تو شود.

منظور از انصاف به خدای متعال، همان اطاعت امر و نهي خدای متعال است. هر کسی امر و نهي خدای متعال را رعايت کند، نسبت به خدا منصفانه عمل کرده اما اگر به خاطر خودش يا بستگانش يا کسانی که به آنها علاقه دارد به امر و نهي خدای متعال بي اعتنايي کرد نسبت به خدای متعال بي انصافي کرده است.

آیا عدالت، قسط و انصاف مرادفند؟

در اینجا مناسب است این بحث را مطرح کنم که آیا واژه‌هایی که تصور می‌شود مرادف با هم هستند مانند عدل، قسط، انصاف اینها واقعاً یکی هستند؟ انصاف همان عدالت است، عدالت و انصاف همان قسط است؟ یا اینها با همدیگر فرق دارند؟

بعضی از علما و ادبا ادعا می‌کنند که اصلاً در لغت عرب الفاظ مترادف نداریم، اگر این ادعا قبول نباشد که ظاهراً هم قبول نیست، ولی باید این را بپذیریم که در خیلی موارد که ما خیال می‌کنیم الفاظ مترادفند در واقع مترادف نیستند، خصوصیتی در این واژه است که در آن واژه نیست و همین طور بعضی از بزرگان ادب فرق بین واژه‌ها را بیان کرده‌اند و ادعایشان هم این بوده که ما در لغت عرب مترادف نداریم و در این زمینه کتابی نوشته‌اند، ثعالبی در کتاب «سرالادب» مثلاً اگر بیست لفظ برای اسب نقل می‌کند توضیح می‌دهد که هر کدام به اسبی با یک خصوصیت گفته می‌شود، حالا اگر این حرف به طور کلی مورد قبول نباشد ولی در بسیاری از واژه‌ها خصوصیتی است که از هم متمایز می‌شوند اما ما خیال می‌کنیم اینها با هم مترادفند از این جمله است: انصاف، عدل و قسط.

ریشه قسط همان سهم است اینکه ما باید مقسط باشیم یعنی باید سهم دیگران را هم در نظر داشته باشیم. معنای اقساط همین است یعنی قسط دیگران را فراموش نکنیم در معاشرت یک سهمی من دارم یک

سهمی شما، یک کسی که برای چند نفر درس می گوید یک سهمی او دارد یک سهمی شاگردان، زن و شوهر، هر کدام یک سهم دارند حاکم و رعیت هر کدام یک سهمی دارند، شاید اصلاً ریشه قسط این باشد یعنی قسط هر کسی، سهم هر کسی باید محفوظ باشد.

انصاف هم شاید همین طور باشد انصاف از ماده نصف است یعنی یکی من یکی تو، اینکه من شما را اصلاً به حساب نیاورم، بگویم من هستم و خودم و بستگانم و کسانی که به آنها علاقه دارم و شما هیچ، این بی انصافی است یعنی آن نصفی که مربوط به شماست نادیده گرفته ام آنجا می گفتیم یک سهمی شما دارید یک سهمی من، اینجا هم می گوئیم یک نصفی شما دارید یک نصفی من با مراجعاتی که به کتب لغت داشتم تصور می کنم که انصاف دایره اش از قسط و عدل کوچک تر است یعنی ممکن است کارهایی ناعدالتی نباشد ولی بی انصافی باشد ممکن است یک نفر عادل اصطلاحی و شرعی باشد اما بی انصافی هم داشته باشد اگر ما عدالت را اینطور معنا کنیم که گناه نکنیم، وظایف و مسئولیت هایمان را انجام بدهیم، فقط به گناه و مسئولیت و وظیفه نظر داشته باشیم در این صورت انصاف دایره اش ضیق تر است یعنی کارهایی انجام می شود که گناه نیست ولی انصاف هم نیست.

در این زمینه به چند روایت اشاره می کنم قبل از اینکه روایات را بخوانم مقدمه کوتاهی عرض می کنم:

بعضی از مسائل در روایات به طور مکرر و با بیان های مختلف نقل

شده وقتی انسان اینها را مطالعه می کند می فهمد که ائمه علیهم السلام به این مطلب خیلی اهمیت می دادند این اهمیت باعث شده که چند بار با بیان های مختلف فرموده اند.

این روایت که نقل می کنم از آنهاست چون با سندها مختلف به بیان های مختلف از چند امام نقل شده در یکی از نقل ها امام صادق علیه السلام فرموده است:

«سید الاعمال ثلاثه: انصاف الناس من نفسک حتی لا ترضی بشی ء الا رضیت لهم مثله و مواساتک الاخ فی المال و ذکر الله علی کل حال لیس سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله فقط ولكن اذا ورد عليك شی ء امر الله عزوجل به اخذت به اذا ورد عليك شی ء نهی الله عزوجل عنه ترکته»؛^(۱)

سید اعمال سه چیز است: اول انصاف، دوم مواسات با برادر دینی در مال، سوم همیشه یاد خدا بودن و منظور فقط ذکر لفظی نیست «اگرچه ذکر لفظی هم ذکر است»، بلکه وقتی از طرف خدای متعال امری آمده است یاد خدا باشی و آن امر را عمل کنی و اگر نهی آمده است ترک کنی.

به نظر می رسد اینکه این سه مورد در این حدیث در کنار هم قرار گرفته شاهدهی است بر اینکه انصاف هم مثل آن دو مورد دیگر است یعنی همان گونه که «ذکر الله علی کل حال» اینکه مؤمن همیشه یاد خدا باشد، مقامی است برای او، اگرچه این کار جزء واجبات نیست، و یا

ص: ۲۱۵

«مواساه الاخ فی المال» مواسات با برادران دینی واجب نیست (مواسات یعنی اینکه دیگران را در زندگی خود سهیم کنیم یا به گفته بعضی، دیگران را بر خود مقدم بدانیم)، بلکه یکی از مقامات مؤمن است یکی از فضایلی است که مؤمن می تواند به دست آورد نه اینکه بر او واجب باشد، به نظر می رسد از اینکه این سه مورد در کنار هم ذکر شده است «ذکر الله علی کلّ حال، مواسات، و انصاف» شاهدهی است بر اینکه انصاف هم مطلبی است مانند آن دو، هر کسی نمی تواند به این مقام برسد، اینکه امیرمؤمنان علیه السلام به مالک می گوید با انصاف باشد، یک مطلب عادی نیست.

و در حدیث دیگری می خوانیم:

«فیما اوصی به النبی صلی الله علیه وآله علیاً: یا علی ثلاث لا تطبقها هذه الامه، المواساه للأخ فی ماله و انصاف الناس من نفسه و ذکر الله علی کلّ حال»؛^(۱)

از جمله وصایایی که پیامبر خداصلی الله علیه وآله به امیرمؤمنان علیه السلام فرموده است این کلمات است که: سه صفت است که انجام آن، کار افراد عادی و معمولی نیست، یعنی مقام و فضیلتی است که رسیدن به آن، شرایط روحی خاصی را طلب می کند، آن سه صفت مواساه با مردم، انصاف و همیشه به یاد خدا بودن است.

در بیان دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم:

«الا اخبرک بأشدّ ما فرض الله علی خلقه»؛

ص: ۲۱۶

آیا تو را آگاه کنم به شدیدترین چیزی که خدای متعال بر مردم واجب کرده است.

قال: نعم، قال: «ان اشد ما فرض الله على خلقه انصافك الناس من نفسك و مواساتك اخاك المسلم في مالك و ذكر الله كثيراً
اما انى لا اعنى سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و ان كان منه لكن ذكر الله عما احل و ما حرم»؛(۱)

شدیدترین چیزی که خدا بر مردم واجب کرده سه چیز است انصاف با مردم، مواسات در مال با برادر مسلمان، و یاد خدا در هر حال.

احتمالاً انصاف عمیق تر و ارزنده تر و بالاتر از عدالت و قسط است.

داستانی در رابطه با انصاف

در اینجا مناسب است داستانی در رابطه با انصاف و آثار آن در زندگی عرض کنم:

یکی از علمای بزرگ به این فکر افتاد که خدمت امام زمان علیه السلام برسد و در این راه کوشش هایی کرد، عباداتی انجام داد، مقدماتی فراهم کرد، به او خبر دادند که اگر می خواهی خدمت امام زمان علیه السلام برسی آن حضرت در فلان روز، در مغازه فلان کاسب، حضور دارند می توانی آنجا خدمت امام علیه السلام برسی، این عالم بزرگ به آن مغازه می رود و حضرت را زیارت می کند پس از مدت کوتاهی امام علیه السلام از آن مغازه

ص: ۲۱۷

بیرون می رود از آن کاسب سؤال می کند این آقا چه کسی بود؟ آن کاسب می گوید سیدی بزرگوار، گاهی به ما سر می زند و اینجا خدمتشان می رسیم و عرض ادب می کنیم، این عالم به این فکر افتاد ببیند این کاسب از چه راهی چنین توفیقی به دست آورده است که به جای اینکه او به دنبال امام زمان علیه السلام برود امام زمان علیه السلام به سراغ او می آید این خیلی مهم است که امام زمان علیه السلام آنقدر به یک کاسب علاقه داشته باشد که گاه به او سر بزند، می گوید: من در زندگی او دقیق شدم، دیدم نه یک کار خاصی دارد، نه یک وردی دارد، نه یک دعای مخصوصی دارد، نه یک زیارت مخصوصی می خواند، چیز خاصی ندیدم، دیدم یک آدم معمولی است ولی در این خلال که با او رفت و آمد داشتم متوجه شدم در کسب و کارش آدم منصفی است.

اگر بتوانیم در خانه منصف باشیم در رفت و آمدهایمان منصف باشیم در معاشرت های خود منصف باشیم کاسب های ما تاجرهای ما منصف باشند، آن وقت است که مورد لطف امام زمان علیه السلام و ائمه اطهار علیهم السلام قرار می گیریم.

«فإنَّكَ أَلَّا تَفْعَلُ تَظْلَمُ وَ مِنْ ظَلَمِ عِبَادِ اللَّهِ كَانَ اللَّهُ خَصْمَهُ دُونَ عِبَادِهِ»؛

اگر انصاف را رعایت نکنی ستم کرده ای و کسی که به بندگان خدا ستم روا دارد، گذشته از مردم خداوند نیز خصم اوست.

در این قسمت امیرمؤمنان علیه السلام این مطلب را یادآوری می کنند که:

کسی که به بندگان خدا ظلم می کند تصور نکند، تنها بندگان خدا

چون مظلوم واقع شده اند دشمن او هستند بلکه خدای متعال هم دشمن اوست، این بیان حضرت شدت زشتی ظلم را می‌رساند.

«و من خاصمه الله أذحض حجته»؛

و هر کسی که خدا با او دشمن شود حجت او را باطل می‌کند، عذری و حجّتی نخواهد داشت یعنی ظالم هیچ حرفی برای گفتن ندارد، هیچ دلیلی ندارد که ارائه کند، بلکه به تمام معنا برای او اتمام حجت شده است و او باید در مقابل ظلمی که انجام داده کیفر شود.

«و کان لله حرباً حتی ینزع أو یتوب»؛

چنین انسانی در حال جنگ با خدای متعال است، این عبارات بسیار شدید و غلیظ است، ظلم به بندگان خدا را جنگ با خدا معرفی می‌کند، مگر اینکه ظالم دست از ظلم بردارد و توبه کند.

البته باید توجه داشت وقتی سخن از ظلم و ظالم می‌شود، تنها مصداق آن کسانی نیستند که به حکومت و سلطنت رسیده اند، ولایت و قدرتی در اختیار دارند، بلکه ممکن است هر انسانی مصداق آن باشد، گاهی در زندگی شخصی انسان‌ها پیش می‌آید، در محیطی که انسان قدرت دارد و طرف مقابل او ضعیف است.

در محیط خانه، برای بسیاری از مردان و زنان پیش می‌آید، گاهی زن قوی است و مرد ضعیف و زن ظلم می‌کند و گاهی به عکس، مرد در خود قدرتی می‌بیند و زن کسی را ندارد، مخصوصاً اگر ضعیف، یار و یاور و حامی نداشته باشد این ظلم شدیدتر می‌شود و کیفر آن هم سخت‌تر می‌گردد.

امام حسین علیه السلام در آخرین ساعات زندگی به فرزندش امام سجاد علیه السلام فرمود:

«ایاک و ظلم من لایجد علیک ناصرأ الا الله»؛^(۱)

پرهیز از ظلم به کسی که یآوری جز خدا ندارد.

در یکی از مجلات خانمی به مناسبتی شرح حال خود را نوشته بود که من هیچ کسی را ندارم، نه پدر، نه مادر، نه برادر، در محل زندگی ام هیچ خویشاوندی ندارم. اگر شوهر به من ظلم کند، یآوری جز خدای متعال ندارم، به کجا بروم؟ به چه کسی پناه ببرم؟ اگر در خانه در فشار و سختی قرار گیرم به کجا بروم؟ این همان مظلومی است که «لایجد علیک ناصرأ الا الله»؛ امام علیه السلام به ما می فرماید از این گونه ظلم بر حذر باشید، یا در محیط کار کسی که قدرتی پیدا می کند و می تواند دیگران را اذیت کند، و از کار بیکار کند، آنها هم نمی توانند به جایی شکایت کنند، کسی خریدار حرف آنان نیست، هیچ یآوری جز خدا ندارند.

از این گونه ظلم ها باید پرهیز کرد که ریشه انسان را قطع می کند، اگر کسی تصور کند در زندگی به دیگران ظلم کرده و آثارش را ندیده است، اشتباه می کند گاهی آثاری که بر اعمال انسان مترتب می شود آثار فیزیکی و خارجی و جسمی نیست گاهی ظلم روحيات دینی انسان را از بین می برد، اعتقادات و ایمان انسان ضعیف می شود.

ص: ۲۲۰

«لیس شیء ادعی إلى تغییر نعمه الله و تعجیل نعمته من إقامة علی ظلم»؛

هیچ چیز مانند به پا داشتن ظلم، نعمت خدا را دگرگون و کیفر او را نزدیک نمی کند، یعنی ظلم است که نعمت های الهی را سلب می کند، ظلم است که انسان را خانه خراب می کند، ظلم است که اساس زندگی انسان را متزلزل می کند.

«فإن الله سمیع دعوه المضطهدین»؛

خدای متعال دعای ستمدیدگان را می شنود، شنیدن دو معنا دارد.

گاهی می گوییم شما سخن مرا شنیدید یعنی به گوش شما رسید اگرچه ترتیب اثر ندهید و گاهی سخن مرا می شنوید و ترتیب اثر می دهید مثلاً گاهی انسان به دختر و پسرش نصیحت می کند، می گوید این نصیحت را بشنو یعنی ترتیب اثر بده، این هم یک معنا برای شنیدن است اینکه گفته می شود خدای متعال دعای مظلومین را می شنوند یعنی ترتیب اثر می دهد.

«و هو للظالمین بالمرصاد»؛

خدای متعال در کمین ستمگران است.

ص: ۲۲۱

«وَلْيَكُنْ أَحَبَّ الْأُمُورِ إِلَيْكَ أَوْسَطُهَا فِي الْحَقِّ، وَأَعْمَقُهَا فِي الْعَدْلِ، وَأَجْمَعُهَا لِرِضَى الرَّعِيَةِ، فَإِنَّ سِيْخَطَ الْعَامَّةِ يَجْحِفُ بِرِضَى الْخَاصَّةِ، وَإِنَّ سِيْخَطَ الْخَاصَّةِ يَغْتَفِرُ مَعَ رِضَى الْعَامَّةِ. وَلَيْسَ أَحَدٌ مِنَ الرَّعِيَةِ أَثْقَلَ عَلَى الْوَالِيِّ مَوْؤَنَهُ فِي الرَّخَاءِ، وَأَقْلَلُ مَعُونَهُ لَهُ فِي الْبَلَاءِ، وَ أَكْرَهَ لِلْإِنصَافِ، وَأَسْأَلَ بِاللِّحَافِ، وَأَقْلَلُ شُكْرًا عِنْدَ الْإِعْطَاءِ، وَأَبْطَأُ عُذْرًا عِنْدَ الْمَنْعِ، وَأَضْعَفُ صَبْرًا عِنْدَ مُلِمَاتِ الدَّهْرِ مِنْ أَهْلِ الْخَاصَّةِ. وَإِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ، وَجَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ، وَالْعُدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ، الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ؛ فَلْيَكُنْ صِغُوكَ لَهُمْ، وَمَيْلُكَ مَعَهُمْ»؛

باید محبوب ترین کارها نزد تو اموری باشند که با حقّ و عدالت موافق تر و با رضایت عامّه مردم هماهنگ تر است، چرا که خشم عموم مردم، خشنودی خواص را بی اثر می سازد، اما ناخشنودی خاصان با رضایت عموم، جبران پذیر است.

(این را نیز بدان که) احدی از رعایا از نظر هزینه زندگی در حالت صلح و آسایش، بر والی سنگین تر و به هنگام بروز مشکلات در اعانت

و همکاری کمتر و در اجرای انصاف ناراحت تر و به هنگام درخواست و به هنگام درخواست و سؤال پر اصرارتر و پس از عطا و بخشش کم سپاس تر و به هنگام منع خواسته ها دیر عذر پذیرتر و در ساعات رویارویی با مشکلات کم استقامت تر از «گروه خواص» نخواهند بود، ولی پایه دین و جمعیت مسلمانان و ذخیره دفاع از دشمنان تنها «عموم ملت» هستند، بنابراین باید گوش تو به آنها و میلت با آنان باشد.

اکثریت و اقلیت مردم

اشاره

در این فراز امیرمؤمنان علیه السلام به مالک اشتر می فرماید: مردمی که رعیت تو هستند دو گروهند:

۱ - اقلیت که خواص به حساب می آیند.

۲ - اکثریت که عامه مردم هستند.

یک جمعیت صد هزار نفری را در نظر بگیرید، در این صد هزار نفر پنجاه نفر، صد نفر، هزار نفر پیدا می شوند که خرجشان از دیگران جداست به اینها می گویند خواص، و نود و نه هزار نفر عامه مردم را تشکیل می دهند.

یک مصداق خواص هم اطرافیان خود حاکم هستند، افراد مقتدری که قدرتشان وابسته به قدرت حاکم است و جزء شخصیت های یک شهر به حساب می آیند.

یک مصداق خواص هم ثروتمندان است، کسانی که ثروت کلانی

دارند و خرجشان از دیگران جداست. وضع عامه مردم به این صورت است که مثلاً یک خانه پنجاه متری، صد متری، دوست متری دارند، یک مغازه دارند، شغلی و سرمایه ای در حد معمول دارند، ولی در کنار این جمعیت، آن پنجاه نفر، صد نفر، هزار نفر خواص ثروت بسیاری دارند، مثلاً در زمان ما، دو میلیارد، سه میلیارد، پنج میلیارد، ثروت دارند.

سخن امیرمؤمنان علیه السلام به مالک این است که در جامعه ای که در یک طرف خواص زندگی می کنند چه از حیث قدرت، چه ثروت و در طرف دیگر عامه مردم زندگی می کنند توجه تو باید به عامه مردم باشد، برنامه هایت عامه مردم را راضی کند، اگرچه آن قشر خاص ناراضی باشند.

و این یک واقعیتی است که اگر حاکم بخواهد حکومتش حکومت دینی و خدا پسند باشد حتماً باید جانب عامه مردم را مراعات کند، یعنی سیاستگذاری ها، برنامه ریزی ها، آیین نامه ها به صورتی باشد که عامه مردم از او راضی باشند، نارضایتی آن گروه خواص به او لطمه ای نمی زند، ولی اگر به عکس عمل کرد، سیاست ها و برنامه هایش فقط همان گروه خاص را راضی کند ثروتمندها، ثروتمندتر شوند، آنها که شخصیتی دارند با شخصیت تر شوند آنها که قدرتی دارند، قدرتمندتر شوند، ولی عامه مردم روز به روز در سختی و فشار بیشتر قرار گیرند، چنین حکومتی نمی تواند ادامه پیدا کند و اگر تداوم هم داشته باشد، نمی شود گفت این حکومت، دینی و اسلامی است.

«ولیکن احبّ الامور الیک اوسطها(۱) فی الحق»؛

محبوب ترین کارها نزد تو باید کارهایی باشند که به حقّ نزدیک تر است.

«و أعمّها فی العدل و اجمعها لرضی الرعیه»؛

باید محبوب ترین کارها به سوی تو کارهایی باشد که در عدالت فراگیرتر و رضایت مردم را بیشتر شامل شود، یعنی همان گونه که گفته شد در یک جمعیت صد هزار نفری برنامه ها به صورتی نباشد که هزار نفر راضی و نود و نه هزار نفر ناراضی باشند، بلکه برنامه ها به صورتی باشد که همه راضی باشند، اگر بنای نارضایتی است، آن هزار نفر ناراضی باشند، مانعی ندارد.

البته معنای این کلام امام علیه السلام این نیست که به کسانی که قدرتی دارند، ثروتی دارند ظلم شود، بحث ظلم مطرح نیست، بلکه بحث راضی بود و ناراضی بودن است، سیاست گذاری ها باید به صورتی باشد که وقتی اعلام می شود اگر صد نفر می شنود نود و نه نفر خوشحال شوند اگر چه یک نفر ناراحت شود، چرا؟ دلیل آن را امیرمؤمنان علیه السلام در جمله بعد بیان می فرماید:

«فإنّ سخط العامه یجحف برضی الخاصّه»؛

زیرا ناراحتی عامه مردم خشنودی خواص را بی اثر می گرداند و از میان می برد.

ص: ۲۲۵

۱- ۱۵۵. کلمه اوسطها فی الحق را علامه مجلسی «نزدیک تر به حقّ» معنا کرده است، ترجمه خوبی است اما اینکه چگونه با ریشه لغت قابل تطبیق است باید بررسی کرد.

«و انّ سخط الخاصّه يغتفر مع رضی العامه»؛

و ناخشنودی خواص در حالی که عامّه مردم راضی باشند زیان و اثری ندارد.

وقتی عامّه مردم راضی باشند، نارضایتی چند نفر چه اثری دارد؟

البته اگر امکان داشته باشد که برنامه ها رضایت همه را به دست آورد خوب است، اما در بسیاری از شرایط ممکن نیست، یا باید جهت گیری برنامه ها به صورتی باشد که ثروتمندها ثروتمندتر شوند، قدرتمندها قدرت بیشتری پیدا کنند و کم کم در اساس حکومت نفوذ و دخالت کنند و یا به صورتی باشد که عامّه مردم را راضی نگه دارد.

حاکم اسلامی باید با برنامه ریزی صحیح تمام برنامه هایش را طبق احکام الهی پیش ببرد، مطابق آیات و روایات، حلال و حرام، و نود و نه هزار نفر از جمعیت صد هزار نفری را راضی نگه دارد اگرچه هزار نفر ناراضی شوند.

هفت ویژگی قشر خواص

امیرمؤمنان علیه السلام در این قسمت ویژگی هایی از این هزار نفر و از آن نود و نه هزار نفر بیان می کند، خصوصیات خواص مردم و عامّه آنان.

خصوصیاتی در آن گروه خاص است که باعث می شود تا حاکم در بند رضایت آنها نباشد و ویژگی هایی در آن گروه عامّه وجود دارد که باعث می شود تا حاکم بیشتر برای رضایت آنها، زندگی و رفاه آنان تلاش کند از این قرار است:

۱ - و ليس احد من الرعيه اثقل على الوالى...

روزی که وضع حکومت از نظر اقتصادی خوب باشد، سختی و گرفتاری نباشد، آن جمعیتی که بیشتر از همه برای دولت خرج می تراشند و از بیت المال به نفع خود استفاده می کنند همان قشر خاص است.

مثلاً در یک شهر، یک راه های اصلی وجود دارد که عامه مردم از آن استفاده می کنند، اما گاهی راه هایی مطرح می شود و مخارجی برای آن در نظر گرفته می شود که تنها ده نفر، یا سی نفر یا پنجاه نفر از آن سود می برند، چون عامه مردم یا از وسیله نقلیه بی بهره اند و یا اگر وسیله نقلیه در اختیار دارند، چنین توقعی ندارند که تمام راه تا در خانه آنها تا خانه - ییلاقی و قشلاقی - آنها از امکانات لازم بهره مند باشد.

۲ - و أقلّ معونه له فى البلاء

روزی که برای حکومت گرفتاری پیش بیاید گروه خاص کمترین کمک و یاری را دارند، ما در این چند سال بارها شاهد بوده ایم، وقتی مصیبتی پیش می آید، کمترین کمک را همان قشر خاص می کنند، مثلاً گرفتار سیل یا زلزله شدید مشاهده کردیم که چه کسانی کمک می کردند یا در ایام عید در جشن نیکوکاری یا هفته کمک به مستمندان شما آمار بگیرید ببینید چه کسانی هستند که کمک می کنند، همین حقوق بگیرها و همین کسبه ضعیف هستند که یاری می کنند.

یک حقوق بگیر اگر تمام حقوق او در ماه پنجاه هزار تومان باشد،

ص: ۲۲۷

دو هزار تومان کمک می کند، اما کسی که درآمد او در ماه ده میلیون تومان است چقدر باید کمک کند؟ او یا اصلاً کمک نمی کند یا بسیار کم.

البته این مطلب کلیت ندارد ولی غالباً اینطور است.

بنابراین به فرموده حضرت، آن گروه خاص روزی که وضع حکومت خوب باشد، بیشترین هزینه را بر دولت تحمیل می کنند و روز گرفتاری و مصیبت کمترین یاری و کمک را انجام می دهند، در روز خوبی، باری سنگین تر از بار آنها بر دوش دولت، و در روز سختی کمکی کمتر از آنها برای دولت نیست.

۳- و آکره للانصاف

اگر دولتی بخواهد منصفانه عمل کند، آن قشری که بیش از همه از انصاف ناراضی است همان قشر خاص است.

مثلاً- در بحث مالیات اگر به تناسب درآمد، مالیات گرفته شود عامه مردم حاضر به پرداخت آن هستند البته امروز با افراد فراوانی برخورد می کنیم که در مورد آنها تناسب درآمد با مالیاتشان رعایت نمی شود اگر مردم از مالیات در مواردی ناراضی هستند چون گاهی مالیات هایی بی حساب معین می شود و آما اگر واقعاً حسابرسی باشد همان کاسب ضعیف هم اگر به تناسب درآمدش برای او مالیات معین کنند، حاضر به پرداخت است. اما آیا صاحبان ثروت های کلان حاضرند مالیات خود را بپردازند؟ نه، آنها حاضر نیستند که منصفانه عمل کنند اما عامه مردم از اینکه با آنها منصفانه رفتار شود راضی هستند.

ص: ۲۲۸

چهارمین ویژگی گروه خواص این است که بیش از همه در مورد خواسته هایشان اصرار می کنند، در حالی که عامه مردم هم از دولت خواسته هایی دارند ولی گاه گاهی تقاضای خود را می گویند، مثلاً در زمان ما عامه جمعیت گاهی در راهپیمایی ها در قطعنامه ها، خواسته های رفاهی خود را می گویند ولی اصرار نمی ورزند، اما گروه خاص، هم خواسته آنها از دولت بیشتر است و هم بر خواسته خود بسیار اصرار می کنند، و اگر عامه مردم که با سختی زندگی می کنند گاهی گله می کنند، این گله ها را هم از آن قشر خاص یاد می گیرند.

۵ - و اقل شکرًا عند الاعطاء

ویژگی پنجم قشر خاص این است که وقتی هم به آنها عطایی می شود، سپاسشان از همه کمتر است گویا همیشه خود را طلبکار می دانند در حالی که وقتی به عامه مردم کمکی می شود، سپاسگذاری می کنند با اینکه بیت المال، مال آنهاست و از مال خودشان به آنها داده می شود اما سپاسگذارند.

۶ - و ابطأ عذراً عند المنع

ویژگی ششم: اگر شرایطی پیش بیاید که امکان کمک به آنها نباشد و از آنها عذرخواهی شود، به این زودی عذرپذیر نیستند، اما این عامه مردمند که عذرخواهی مسئولین را خیلی خوب می پذیرند و قانع می شوند.

وقتی به آنها گفته می شود که مسئولین حکومت قصد خیر دارند، قصد دارند روز به روز مملکت به پیش برود، اما مشکلات فراوان است، کسی قصد خیانت ندارد، عامه مردم قانع می شوند، اما آن گروه خاص قانع نمی شوند.

۷- و اضعف صبراً عند ملّات الدهر من اهل الخاصه

ویژگی هفتم: صبر گروه خاص در حوادثی که پیش می آید از همه کمتر است، امّا عامه جمعیت صبر می کنند، اگر مشکلاتی در پیش است، اگر رفتاری هایی برای حکومت پیش می آید عامه مردم تحمل می کنند.

با توجه به این هفت ویژگی گروه خاص که در سختی ها بارشان از همه بیشتر، در رفتاری ها یاری شان کمتر، از برخورد منصفانه کراهتشان بیشتر، اصرارشان از همه فزون تر، سپاسشان کمتر، پذیرش عذرشان از همه کندتر و صبرشان از همه کمتر، با همه این اوصاف، اگر برنامه ریزی دولت به صورتی باشد که اینها ناراضی باشند و عامه مردم راضی چه ضرری دارد.

سه ویژگی عامه مردم

«و انما عماد الدین، و جماع المسلمین، و العده للاعداء، العامه من الامه»

۱- عماد الدین

این اکثریت مردمند که پشتوانه دین هستند، خیمه دین به پشتوانه

ص: ۲۳۰

اکثریت مردم پابرجا است، آنچه دین به وسیله آن قائم است عامه مردمند، آن گروه خاص چه دلی برای دین می سوزانند؟

۲ - جماع المسلمین

آنچه موجب انبوهی مسلمین است عامه مردمند.

۳ - و العده للاعداء

جمعیتی که در روز جنگ و نبرد می توانند در مقابل دشمن صف آرایی و عرض اندام کنند همین عامه مردمند، اگر روز فداکاری با جان است، روز فداکاری با مال است، روز صبر بر گرفتاری است، روز طرفداری از حکومت است، در همه این ایام این عامه مردمند که آماده هرگونه فداکاری هستند.

«فلیکن صغوک لهم، و میلک معهم»

حال که آن گروه خاص آن هفت ویژگی و عامه مردم این سه ویژگی را دارند، باید محبت تو برای عامه مردم باشد، تمایل تو به طرف عامه مردم باشد نه به طرف آن قشر خاص (باز تکرار می کنم، بحث ظلم به گروه خاص نیست، بلکه منظور این است که حاکم به این فکر نباشد که ثروتمندان از ثروت بیشتری و قدرتمندان از قدرت بیشتری برخوردار شوند).

مرحوم ابن میثم در شرح نهج البلاغه در ویژگی های هفت گانه خواص توضیحاتی داده اند.

در ذیل جمله «أثقل علی الوالی مؤونه فی الرخاء»؛ خواص در روز

ص: ۲۳۱

راحتی بارشان از همه سنگین تر است، می فرماید: خواص جامعه، زندگی گسترده با حواشی فراوان دارند که اگر دولت بخواهد این زندگی را اداره کند باید مخارج زیادی را متحمل شود ولی سایر مردم زندگی عادی و متوسطی دارند و هزینه چندان بر دولت تحمیل نمی کنند.

و در جمله «و أقل معونه فی البلاء»؛ در گرفتاری کمک کمتری می کنند، فرموده است: مگر در موارد استثنایی، سلیمان هم ثروت داشت، در اولیاء خدا هم کسانی بودند که ثروت داشتند، ولی معمولاً هر چه ثروت زیادتر می شود، علاقه به آن هم بیشتر می شود، و چون علاقه آنها به مال بیشتر از عامه مردم است، روز گرفتاری کمک کمتری می کنند معمولاً هر کسی مال کمتری دارد علاقه او هم کمتر و هر چه ثروت زیادتر می شود علاقه زیادتر است و چون علاقه خواص به مال بیشتر است کمک آنها هم کمتر است.

و در جمله «و أسأل بالاحاف»؛ گروه خاص اصرارشان بیشتر است، می فرماید: سرّ آن این است که اینها چون قدرت دارند فکر می کنند که والی از اینها حساب می برد، اینکه با والی محکم سخن می گویند و اصرار می کنند، چون می گویند اقتصاد در دست ماست، ما هستیم که می توانیم وضع اقتصادی را بالا ببریم، یا پایین بیاوریم، به همین جهت با جرأت بیشتری خواسته های خود را مطرح می کنند و بر آن اصرار می ورزند.

و در جمله «و اقل شکراً»؛ سپاسشان کمتر است، می فرماید: چون گروه خاص خود را سزاوار خدمت می دانند، می گویند دولت تابع ماست، باید به ما خدمت کند.

اینها حکومت را محتاج خود می دانند و دولت را از خودشان ترسناک می دانند، می گویند دولت از ما می ترسد و برای ما حساب باز می کند، بنابراین چه سپاسی؟ چه شکری؟

و در جمله «ابطأ عذراً عند المنع»؛ گروه خاص در عذر پذیری از همه کندترند، می فرماید: چون آنها خود را واقعاً طلبکار می دانند هرچه از آنها عذرخواهی شود، نمی پذیرند.

و در جمله «اضعف صبراً»؛ صبرشان کمتر است، می فرماید: چون به زندگی مرفّه عادت کرده اند در هنگامه حوادث نمی توانند صبر و تحمل کنند.

بنابراین همان گونه که در شرح ابن میثم آمده است، امیرمؤمنان علیه السلام در این فرازها با بیان صغری و کبری منطقی نتیجه گیری می کند که ویژگی های خواص و عوام چیست؟ عقل و دین ایجاب می کند که حاکم به فکر عامه مردم باشد نه فقط خواص جامعه.

«وَلَيْكُنْ أَبْعَدَ رَعِيَّتِكَ مِنْكَ، وَ أَشْنَأَهُمْ عِنْدَكَ، أَطْلُبُهُمْ لِمَعَائِبِ النَّاسِ؛ فَإِنَّ فِي النَّاسِ عُيُوبًا، الْوَالِي أَحَقُّ مَنْ سَتَرَهَا، فَلَا تَكْشِفَنَّ عَمَّا غَابَ عَنْكَ مِنْهَا، فَإِنَّمَا عَلَيْكَ تَطْهِيرُ مَا ظَهَرَ لَكَ، وَاللَّهُ يَحْكُمُ عَلَى مَا غَابَ عَنْكَ، فَاسْتُرِ الْعَوْرَةَ مَا اسْتِطَعْتَ يَسْتُرِ اللَّهُ مِنْكَ مِمَّا تُحِبُّ سِتْرَهُ مِنْ رَعِيَّتِكَ. أَطْلِقْ عَنِ النَّاسِ عُقْمَدَهُ كُلَّ حَقْمِدٍ، وَاقْطَعْ عَنْكَ سَبَبَ كُلِّ وَتْرٍ، وَنَغَابَ عَنْ كُلِّ مِمَّا لَا يَضِيحُ لَكَ، وَلَا تَعْجَلَنَّ إِلَى تَصْدِيقِ سَاعٍ، فَإِنَّ السَّاعِيَ غَاشٌّ، وَإِنْ تَشَبَّهَ بِالنَّاصِحِينَ»؛

باید آنها که نسبت به رعیت عیبجو ترند از تو دورتر و نزد تو مبعوض تر باشند؛ زیرا مردم عیوبی دارند که والی در ستر و پوشاندن آن عیوب از همه سزوارتر است. درصدد مباحث که عیب پنهانی آنها را به دست آوری، بلکه وظیفه تو آن است که آنچه برای ظاهر گشته، اصلاح کنی، و آنچه از تو مخفی است، خدا درباره آن حکم می کند.

بنابراین تا آنجا که توانایی داری عیوب مردم را پنهان ساز، تا خداوند عیوبی را که دوست داری برای مردم فاش نشود، مستور دارد.

(با برخورد خوب) عقده آنها را که کینه دارند بگشا و اسباب هر دشمنی و عداوت را از خود قطع کن و از آنچه برایت روشن نیست تغافل نما. به تصدیق سخن چنان تعجیل مکن؛ زیرا آنان گرچه در لباس ناصحین جلوه گر شوند، خیانت می کنند.

در این قسمت امیرمؤمنان علیه السلام به مالک می فرماید: کسانی که به دنبال عیوب مردم هستند، از عیوب آنان تجسس و تفحص می کنند تا متوجه عیوب آنان شوند، چنین انسان هایی باید دورترین مردم از تو باشند و بیشتر از همه اینها را دشمن بداری نباید چنین افرادی نزد تو موقعیتی داشته باشند، نباید از نزدیکان تو حساب شوند و مورد علاقه تو باشند.

«فإنَّ في الناس عيوباً، الوالی أحقَّ من سترها»؛

مردم نقاط ضعفی دارند که والی از همه سزاوارتر است به اینکه آن نقطه ضعف ها را پوشاند.

«فلا تكشفنَّ عما غابت عنك منها»؛

هرگز عیوبی که مخفی است، نقاط ضعفی که مخفی است آشکار مکن، اگر پوشیده است بگذار پوشیده باشد.

شاید عنایت امیرمؤمنان علیه السلام به این مطلب است که مردم در جامعه اسلامی یک زندگی عمومی دارند و یک زندگی خصوصی، در زندگی عمومی هر کسی صبح از خانه بیرون می آید، یا مشغول کسب و تجارتي است، یا در اداره ای مشغول خدمت است و یا به شغل های

دیگر، هر کسی به کاری مشغول است و با همدیگر ارتباطاتی دارند، اگر کسی در این ارتباطات کار خلاف روشنی انجام دهد، این یک حساب دیگری دارد.

اما از طرف دیگر هر کسی یک زندگی خصوصی و شخصی دارد که اگر ما تجسس کنیم ممکن است نقاط ضعفی پیدا کنیم، در این قسمت ما هیچ وظیفه ای نداریم بلکه همین تجسس ما برای به دست آوردن نقاط ضعف مخفی دیگران، کار خلافی است و سلامت و امنیت جامعه را از بین می برد.

پاسخ به یک سؤال

این جمله را به این جهت عرض کردم که گاهی وقتی این عبارت و مانند آن خواننده می شود، شاید برای بعضی این سؤال مطرح شود که مسأله امر به معروف و نهی از منکر چه می شود؟ مسأله تعزیر و تنبیه توسط حاکم اسلامی چه می شود؟ حاکم اسلامی باید خلاف کارها را تنبیه کند اگر به والی بگوییم عیب همه را پوشان پس چگونه متخلفین را تنبیه کند؟ آیا والی باید به صورتی وانمود کند که من خلاف را ندیده ام؟

پاسخ این سؤال روشن است؛ زیرا اگر کسی خلافی مرتکب شد ما باید به او تذکر بدهیم، امر به معروف و نهی از منکر کنیم، اما لازمه تذکر این نیست که عیب او را افشا کنیم، عیب او را به دیگران بگوییم و آبرویش را ببریم.

و امّا مسأله تنبیه و تعزیر توسط حاکم آن هم مربوط به خلاف کاری های ظاهری است مربوط به کسی است که در ملاء عام خلاف می کند و همه را می بینند.

امّا در زندگی خصوصی مردم، نه حکومت ها باید دخالت کنند و نه مردم. البته اگر احتمال بدهیم در خانه ای علیه اسلام توطئه می شود یا بانندی که موجب فسادند مشغول فعالیت هستند این هم حساب جدایی دارد، امّا اگر توطئه ای در کار نیست، باند فساد در کار نیست بلکه آنچه مطرح است امور عادی و روزمره مردم است که ممکن است مرتکب گناه هم بشوند، کسی حقّ تجسس ندارد.

به طور کلی وقتی ما روایات را مورد مطالعه قرار می دهیم، در مورد عیوب انسان در سه مرحله سخن گفته شده است.

مرحله اول: اینکه انسان باید به فکر عیوب خود و اصلاح آن باشد.

و مرحله دوم: اینکه اگر دیگران عیب او را تذکر دادند، استقبال کند.

و مرحله سوم: اینکه هرگز به دنبال عیوب دیگران نباشد.

در اینجا چند روایت را که به هر کدام از این سه مرحله اشاره دارد، ذکر می کنم.

و امّا در مرحله اول: روایات به ما آموزش می دهند که به فکر چاره جویی در مورد عیوب خود باشیم.

در روایتی امام علیه السلام می فرماید:

ص: ۲۳۷

«إذا اراد الله عزوجل بعبد خيراً بصّره بعيوب نفسه»؛^(۱)

هنگامی که خداوند خیر و خوبی بنده اش را اراده کند او را به عیوب خود آگاه می کند.

اصولاً خیر انسان در آگاهی به عیوب خویشتن است، همان گونه که اگر کسی بیماری جسمی داشته باشد اما متوجه بیماری خود نباشد، بیماری او را از درون از بین می برد در حالی که او متوجه نیست، در بیماری های روحی و معنوی هم همین طور است اگر بداند که بیمار است به فکر معالجه می افتد.

امیر مؤمنان علیه السلام در وصیت به امام مجتبی علیه السلام می فرماید:

«ای بنی من ابصر عیب نفسه شغل عن عیب غیره»؛^(۲)

پسرم کسی که عیب خود را ببیند به همان مشغول می شود و دیگر فرصت پرداختن به عیوب دیگران پیدا نمی کند، کسانی متوجه عیوب دیگران هستند که توجهی به عیوب خود ندارند، گاهی می گوئیم آنقدر گرفتاری دارم که به گرفتاری کسی نمی رسم، عیوب انسان نیز همین طور است که اگر انسان بفهمد چه عیوبی دارد فرصت تجسس در عیب دیگران نخواهد داشت.

در نهج البلاغه امیر مؤمنان علیه السلام می فرماید:

«من نظر فی عیب نفسه اشتغل عن عیب غیره»؛^(۳)

ص: ۲۳۸

۱- ۱۵۶. بحار الأنوار، ۷۷/۸۰.

۲- ۱۵۷. مستدرک سفینه البحار، ماده عیب، ۷/۵۰۱.

۳- ۱۵۸. نهج البلاغه، کلمات قصار، شماره ۳۴۹.

کسی که در عیب خود بنگرد از عیبجویی دیگران باز می ماند.

و باز در نهج البلاغه می فرماید:

«یا ایها الناس طوبی لمن شغله عیبه عن عیوب الناس»؛^(۱)

ای مردم خوشا به حال کسی که عیب های خودش او را از عیب های دیگران باز دارد.

بنابراین در مرحله اول، انسان باید همیشه به فکر ارزیابی خود باشد، مثل اینکه این روزها بعضی خود را چکاپ می کنند، یعنی همین که احتمال می دهد اختلالی در بدن او وجود داشته باشد، آزمایش و بررسی می کند، در مسائل معنوی هم باید همین گونه عمل کنیم باید خودمان را ارزیابی کنیم اگر عیبی داریم اصلاح کنیم.

و اما در مرحله دوم: باید علاوه بر اینکه عیوب خود را بررسی می کنیم اگر دیگران هم عیب ما را تذکر دادند باید استقبال کنیم، امام صادق علیه السلام می فرماید:

«احبّ اخوانی إلی من أهدی عیوبی إلی»؛^(۲)

بهترین دوستان من کسانی هستند که عیوب مرا به من یادآوری کنند و این هدیه ای است از سوی آنان به من.

باید از هر کسی که عیب ما را به ما می گوید، بپذیریم، اگر دوست است که با خلوص و اخلاص می گوید و اگر دشمن است اگرچه بر اساس دشمنی می گوید اما باید از این فرصت استفاده کنیم اگرچه او از

ص: ۲۳۹

۱- ۱۵۹. نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶.

۲- ۱۶۰. مستدرک سفینه البحار، ۷/۵۰۱، ماده عیب.

روی اخلاص نگفته و قصد اذیت و آزار دارد ولی این فرصتی است که پیش آمده و باید استفاده کرد.

خلاصه اینکه: آنچه از ما خواسته شده این است که اولاً در فکر عیوب خود باشیم، و ثانیاً اگر کسی عیب های ما را گفت چه دوست و چه دشمن استقبال کنیم و از فرصت استفاده کنیم، همان گونه که اگر از بیماری خود بی خبر بودیم و کسی به ما خبر داد از او استقبال می کنیم مثلاً کسی به ما گفت رنگ چهره شما از بیماری شما خبر می دهد از آن استقبال می کنیم و به فکر معالجه خواهیم بود همین طور در بیماری های روحی و معنوی.

اما از این دو مرحله که بگذریم، به شدت از اینکه ما به فکر عیب دیگران باشیم جلوگیری شده است امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید:

«تتبع العیوب من اقبح العیوب»؛^(۱)

دنبال عیب دیگران بودن از زشت ترین عیب هاست.

امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید:

«الاشرار یتبعون مساوی ء الناس و یترکون محاسنهم کما یتبع الذباب المواضع المفاصله من الجسد و یترک الصّحیح»؛^(۲)

انسان های شرور، بدی های مردم را دنبال می کنند ولی به خوبی های آنان کاری ندارند همان گونه که مگس به دنبال محل آلوده بدن است، اگر

ص: ۲۴۰

۱- ۱۶۱. بحار الأنوار، ۷۴/۲۸۲.

۲- ۱۶۲. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۲۰/۲۶۹؛ مستدرک سفینه البحار، ص ۵۰۳.

همه بدن شما سالم باشد و تنها یک جا زخم باشد یک جا آلوده باشد، مگس می گردد و همانجا را پیدا می کند و روی آن می نشیند.

بنابراین نباید دنبال عیوب دیگران باشیم، حال اگر دنبال کردیم و مرتکب این خلاف شدیم و از عیوب دیگران مطلع شدیم، یا شرایطی پیش آمد که از عیوب دیگران باخبر شدیم، در این صورت وظیفه ما چیست؟

در اینجا وظیفه ما پوشاندن عیب دیگران است، امیرمؤمنان علیه السلام در نهج البلاغه می فرماید:

«أَمَّا ذِكْرُ مَوْضِعِ سِتْرِ اللَّهِ عَلَيْهِ مِنْ ذُنُوبِهِ مِمَّا هُوَ أَعْظَمُ مِنَ الذَّنْبِ الَّذِي عَابَهُ بِهِ وَ كَيْفَ يَذُمَّهُ بِذَنْبٍ قَدْ رَكِبَ مِثْلَهُ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ رَكِبَ ذَلِكَ الذَّنْبَ بَعِينَهُ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ فِيمَا سِوَاهِ مِمَّا هُوَ أَعْظَمُ مِنْهُ»؛^(۱)

کسی که به ذکر عیب برادرش می پردازد آیا موردی را به یاد نمی آورد که خداوند گناه او را نهان داشته؟ آن هم گناهی که از گناهی که بر برادرش عیب گرفته، بزرگ تر بوده است؟ و چگونه برادر خود را بر گناهی نکوهش می کند که خود مانند آن را مرتکب شده است؟ و اگر عین آن گناه را مرتکب نشده در ارتکاب گناه دیگری بزرگ تر از آن گناه، خدا را معصیت کرده است.

در روایتی آمده است:

«لو تكاشفتم ما تدافتم»؛^(۲)

ص: ۲۴۱

۱- ۱۶۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۴۰.

۲- ۱۶۴. بحار الأنوار، ۷۷/۳۸۳.

اگر مردم یکدیگر را خوب بشناسند و از عیوب یکدیگر پی ببرند حاضر نبودند همدیگر را دفن کنند، این خدای متعال است که عیب ها را پوشانده، ما هم باید عیب دیگران را بپوشانیم.

باز در کلمات قصار حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است:

«أكبر العيب ان تعيب ما فيك مثله»؛^(۱)

بزرگ ترین عیب این است که از دیگران عیبی بگیری که همان عیب در تو وجود دارد.

در اینجا شاید مایه تعجب باشد چطور می شود انسان خصوصیتی را که خودش دارد در دیگران به عنوان یک عیب بداند، در کتاب های اخلاق سرّ این مطلب را بیان کرده اند، گفته اند چون انسان خودش را خیلی دوست دارد هر کار بدی که از خودش صادر شود آن را خوب می بیند اما اگر از دیگران صادر شود بد می داند، زیاد اتفاق می افتد که در دیگری همان عیبی وجود دارد که در خود انسان هم وجود دارد امّا در عین حال به او ایراد می گیرد و از خود غافل است مثلاً شخصی در خانه بدرفتاری می کند من هم بدرفتاری می کنم اما به او ایراد می گیرم ولی کار خودم را خوب می دانم شخصی نسبت به پدر و مادر بی توجه است من هم بی توجهم، اما تنها به او ایراد می گیرم.

پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله می فرماید:

«كفى بالمرء عيباً أن ينظر من الناس الى ما يعمى عنه من نفسه»؛^(۲)

ص: ۲۴۲

۱- ۱۶۵. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۳۵۳.

۲- ۱۶۶. بحار الأنوار، ۷۵/۴۵.

کافی است برای انسان از جهت عیب، اینکه نگاه کند به مردم به چیزی که نسبت به همان چیز در خودش کور است، یعنی همان عیبی را که دیگران دارند، خود او هم دارد ولی عیب مردم را می بیند و نسبت به عیب خود گویا کور است.

مطلب دیگر اینکه ائمه معصومین علیهم السلام از ما خواسته اند که اگر از گناه و عیب دیگری مطلع شدیم، اولاً آن را بپوشانیم و ثانیاً برای او از پروردگار متعال طلب آمرزش کنیم، اگر چنین نکردیم بلکه آن گناه و عیب را افشا کردیم مثل این است که همان گناه را انجام داده باشیم.

امام صادق علیه السلام می فرماید:

«من اطلع من مؤمن علی ذنب أو سیئه فافشی ذلك علیه و لم یکتّمها و لم یستغفر الله له کان عند الله کعاملها»؛^(۱)

کسی که از گناه مؤمنی مطلع گردد پس آن را افشا کند و بر او بپوشاند و از خدای متعال برای او طلب مغفرت ننماید، در نزد پروردگار همچون کسی است که آن گناه را مرتکب شده است.

یعنی کسی که مرتکب آن گناه شده است چه عقوبت و عذابی دارد؟ آن کسی هم که گناه را افشا کرده است همان عذاب و عقوبت را خواهد داشت، در روایت می خوانیم:

«نهی النبی صلی الله علیه وآله عن النمیمه و الاستماع الیها»؛^(۲)

پیامبر خدا صلی الله علیه وآله از سخن چینی و گوش دادن به آن نهی فرموده است.

ص: ۲۴۳

۱- ۱۶۷. بحار الأنوار، ۷۵/۲۱۶.

۲- ۱۶۸. بحار الأنوار، ۷۵/۲۶۴.

در موارد متعددی، کسی که مرتکب گناه می شود با کسی که گناه را می شنود شریک است، مانند غیبت که:

«السامع شریک المغتاب»؛^(۱) شنونده غیبت شریک گوینده است.

گفتن عیوب دیگران هم در بعضی موارد مصداق غیبت است، پس نباید عیب مردم را پی گیری کنیم، نباید برای دیگران بازگو کنیم و نباید از دیگران بشنویم، و اگر کسی پی گیری و بازگو کرد نباید به آن ترتیب اثر بدهیم.

فرمایش امیر مؤمنان علیه السلام به مالک هم همین است که:

«ولیکن أبعده رعیتک منک و اشناهم عندک، اطلبهم لمعائب الناس»؛

کسانی که بیشتر دنبال عیب مردمند باید از تو دورتر باشند و تو نسبت به آنان دشمن تر باشی.

«فإنّ فی الناس عیوباً، الوالی احقّ من سترها»؛

زیرا مردم عیوبی دارند، نقاط ضعفی دارند که اگرچه همه باید نقاط ضعف و عیوب یکدیگر را پوشانند و این وظیفه هر مؤمنی است اما والی که در حکم پدر جمعیت می باشد به پوشاندن عیوب مردم سزاوارتر است.

«فلا تکشفنّ عما غاب عنک منها»؛

به دنبال کشف عیوبی که از تو مخفی است مباش.

«فإنّما علیک تطهیر ما ظهر لک و اللّٰه یحکم علی ما غاب عنک»؛

ص: ۲۴۴

آنچه وظیفه توست پاک کردن عیوبی است که بر تو آشکار گردیده است، و درباره آنچه پنهان است خداوند حکم می کند، یعنی همان گونه که قبلاً بیان شد، در جامعه کارهای خلافی به صورت علنی انجام می شود که همه می بینند، همه می فهمند، در این گونه موارد حاکم باید متخلفین را تنبیه کند و الا حدود الهی تعطیل می شود احترام احکام الهی از بین می رود اما به دنبال کشف گناه کسی که تظاهر نمی کند، از تو غایب و مخفی است نباش، آنچه تو نمی بینی حسابش با خدای متعال است، او خود می داند و بنده خود.

«فاستر العوره ما استطعت»؛

تا آنجایی که می توانی نقاط ضعف دیگران را بپوشان، اگر چنین کردی...

«یستر الله منک ما تُحبّ ستره من رعیتک»؛

خداوند آنچه که پوشانیدن آن را از رعیت خود، دوست داری می پوشاند یعنی عیوبی که دوست داری از دید رعیت مخفی بماند، خداوند متعال می پوشاند.

«اطلق عن الناس عقده کلّ حقد»؛

این عبارت را به دو صورت ترجمه کرده اند:

یکی: حقد و کینه ای در حاکم نباشد و دوم: حقد و کینه ای در میان مردم نباشد.

۱- اگر حقد و کینه ای نسبت به کسی داری، آن را کنار بگذار از کسی کینه ای به دل نداشته باش.

ص: ۲۴۵

۲- اگر در مردمی که تو بر آنها حاکمی، حقد و کینه‌هایی وجود دارد کاری کن که آن کینه‌ها از بین برود و آن عقده‌ها باز شود.

«واقطع عنك سبب كل وتر»؛

(وتر به معنای عداوت و دشمنی است).

قطع کن از خودت سبب هر دشمنی را یعنی تمام عواملی که می‌تواند ایجاد دشمنی کند تمام آن اسباب و عللی را که می‌تواند برای تو دشمن ساز باشد، قطع کن و در مقابل، اسباب محبت و دوستی را ایجاد کن، یعنی باید برنامه‌های حاکم اسلامی به صورتی باشد که ایجاد محبت کند.

«و تغافل عن كل ما لا يضح لك»؛

از آنچه برای تو روشن نیست و به اثبات نرسیده است تغافل کن و نادیده بگیر.

البته در این دستور امام علیه السلام فرق است بین زندگی شخصی و حکومتی افراد، گاهی از زندگی شخصی کسی بد می‌گویند و گاهی از زندگی اجتماعی و مسؤولیت حکومتی او، این روایات و امثال آن مربوط به زندگی شخصی است، اما اگر کسی را حاکم منطقه‌ای کردند و از دایره حکومتی او خیانتی می‌گویند (نه از زندگی شخصی) معنای سخن امام علیه السلام این نیست که در این موارد هم تغافل کن، بی‌اعتنایی کن، نشنیده بگیر، فرق است بین کسی که حاکم منطقه‌ای شده است و در زندگی شخصی او نقاط ضعفی پیدا شود یا در محیط کار و مسؤولیت او در این صورت حاکم باید ترتیب اثر بدهد و ارزیابی و بررسی کند.

«و لا تعجلنّ الی تصدیق ساع»؛

در تصدیق سخن چین تعجیل مکن.

«فإنّ الساعی غاشّ و إن تشبه بالناصحین»؛

زیرا سخن چین هر چند خود را به لباس خیرخواهان جلوه دهد آدم ناخالصی است، کسی که علیه دیگری سعایت می کند، تلاش می کند دیگری را از مسؤلیتی که دارد پایین بیاورد همین سعایت نشان می دهد که انسان خالصی نیست و الا اگر انسان خیرخواه و ناصحی بود دست به سعایت نمی زد، اینکه امام علیه السلام می فرماید: «و لا تعجلنّ» در تصدیق سعایت کننده تعجیل مکن، شاید منظور این باشد که تحقیق کن، بررسی کن، و پس از بررسی و تحقیق ترتیب اثر بده.

ص: ۲۴۷

«وَلَا تُدْخِلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ بَخِيلًا- يَعِيدُكَ عَنِ الْفَضْلِ، وَيَعِدُّكَ الْفَقْرَ، وَلَا جَبَانًا يَضْعِفُكَ عَنِ الْأُمُورِ، وَلَا حَرِيصًا يَزِينُ لَكَ الشَّرَّ بِالْجَوْرِ، فَإِنَّ الْبُخْلَ وَالْجُبْنَ وَالْحِرْصَ غَرَائِزُ شَتَّى يَجْمَعُهَا سُوءُ الظَّنِّ بِاللَّهِ».

بخیل را در مشورت خود دخالت مده؛ زیرا که تو را از احسان منصرف و از تهیدستی و فقر می ترساند و نیز با افراد ترسو مشورت مکن؛ زیرا در کارها روحیه ات را تضعیف می نمایند، همچنین حریص را به مشورت مگیر، که حرص را به ستمگری در نظرت زینت می دهد. (همه آنچه درباره این افراد گفتم) به خاطر این است که بخل و ترس و حرص، غرایز و تمایلات متعددی هستند که جامع آنها سوء ظنّ به خدای بزرگ است.

در این قسمت از عهدنامه امیرمؤمنان علیه السلام دو مطلب است:

ص: ۲۴۸

۱ - مسأله مشورت(۱) و اینکه با چه کسانی باید مشورت کرد.

۲ - ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی ایمان و کفر است.

یعنی خصلت های خوب به ایمان و کمال آن و خصلت های بد به بی ایمانی و ضعف آن بر می گردد.

اما در مورد مشورت چند نکته است:

دو نکته پیرامون مشورت

۱ - نکته اول

گمان نمی کنم روایاتی که از رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام در مورد مشورت به ما رسیده است، تعبیدی باشد، یعنی وقتی ما روایات باب مشورت را می خوانیم آیا به ذهن می آید که رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام می خواستند یک مطلب تعبیدی را بیان کنند یا نه؟ این همان مطلب عقلایی است و چون رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام عقل اول، عقل کل و اکمل عقولند به این مسأله ارشاد کرده اند؟ انسان وقتی دقت می کند متوجه می شود که مشورت تعبیدی نیست و نباید مشورت را با استخاره و یا قرعه خلط کرد، اگر این مطلب مورد قبول باشد در نتیجه در هر جا که می گویند با کسی که دارای این خصوصیات است، مشورت کن و با کسی که دارای آن خصوصیات دیگر است، مشورت نکن، تأکید

ص: ۲۴۹

---

۱ - ۱۷۰. حریری در کتاب خود «دره الغواص فی اوهام الخواص» که اغلاط خواص را یادآور می شود گفته است: «مشورت غلط است و صحیح مشوره بر وزن مثوبه است».

بر روی این خصوصیات و صفات هم تعبدی نیست مثلاً می گویند با عالم مشورت کن با جاهل مشورت نکن، در این مورد دلیل آن بسیار روشن است چون انسان وقتی در مسأله ای تردید دارد باید با کسی مشورت کند که او آگاه و دانا باشد، اگر با ناآگاه و جاهل مشورت کند چه سودی دارد؟

یا در مسائل دینی اگر می گویند با کسی مشورت کن که باتقوا باشد، خدا ترس باشد، معلوم است که اگر با کسی مشورت کنیم که غیر متدین است ممکن است او سخنی بگوید که به دین ما لطمه وارد کند، یا اگر در همین عهدنامه حضرت می فرماید: با بخیل، با ترسو، با حریص مشورت نکن حضرت دلیل آن را بیان فرموده است.

همین طور روایاتی که می گوید با زن ها مشورت نکنید، تعبدی نیست بلکه حتماً دلیل و ملاک دارد، امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید:

«ایاک و مشاوره النساء الا من جرّبت بکمال عقل»؛^(۱)

از مشورت با زنان پرهیز مگر در مواردی که کمال عقل آنها را تجربه کرده اید.

بنابراین اگر اسلام می گوید با زن مشورت نکن به این معنا نیست که زن بودن خصوصیتی داشته باشد یعنی بگوییم مشورت کردن با مرد و مشورت نکردن با زن یک دستور دینی است.

همین کلام امیرمؤمنان علیه السلام به تمام سؤال ها در این زمینه پاسخ

ص: ۲۵۰

می دهد، امام علیه السلام می فرماید با زن ها مشورت نکنید مگر در موردی که تجربه کرده اید و کمال عقل او را به دست آورده اید، بنابراین موارد مختلف فرق می کند، ممکن است زمان های مختلف متفاوت باشد، در زمانی زن ها به دنبال تحصیل کمال باشند و مصداق «الّا من جرّبت بکمال عقل» قرار گیرند و فکر نمی کنم این مطلب صحیح باشد که بگوییم به طور کلی نظر اسلام این است که با زن نباید مشورت کرد و همه جا باید با نظر مشورتی آنان مخالفت کرد، شاهد عرض من همان کلام امیرمؤمنان علیه السلام است.

۲ - نکته دوم

معمولاً هدف از مشاوره به دست آوردن نظریه صحیح یا نظریه بهتر و یا بهترین نظریه هاست مثلاً رهبر یک امت در مورد یکی از مسائل مهم کشور نظریه و طرح خاصی دارد ولی احتمال می دهد که اگر از صاحب نظران و متخصصین و یا از عموم ملت و یا نمایندگان آنان نظرخواهی کند نظریه بهتر و جامع تری ارائه داده خواهد شد، پس به این منظور با آنان به مشاوره می نشیند که از نقاط ضعف احتمالی نظریه خود آگاه و نظریه و طرح بهتر یا بهترین نظریه و طرح را به دست آورد.

واضح است که این گونه مشورت در مورد رسول خدا صلی الله علیه وآله و امامان معصوم علیهم السلام معنی ندارد؛ زیرا آنان در اثر کمال عقل و علم و درایت و ارتباط با وحی و ماوراء این عالم و تأیید الهی و عصمت و مصونیت از خطا و اشتباه، همواره بهترین نظریه ها و طرح ها را در همه امور در

اختیار دارند و هیچ گاه نیازی به استفاده از فکر و نظریه و علم دیگران نخواهند داشت.

از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که فرمود:

«أَمَا إِنَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَغَنِيَانُ عَنْهَا...»؛^(۱)

آگاه باشید خدا و رسول او از مشاوره و مشورت با مردم بی نیازند...

و نیز امیرمؤمنان علی علیه السلام در آنجا که ابن عباس نظریه خود را درباره مطلبی به آن حضرت گفت و نظرش با نظر آن گرامی موافق نبود فرمود:

«عَلَيْكَ أَنْ تَشِيرَ عَلَيَّ فَإِذَا خَالَفْتِكَ فَاطْعَنِي»؛^(۲)

و یا به این عبارت فرمود:

«لَكَ أَنْ تَشِيرَ عَلَيَّ وَأَنْ تُرَى فَاِنْ عَصَيْتَكَ فَاطْعَنِي»؛^(۳)

تو نظر خود را بگو اما اگر من با نظر تو موافق نبودم تو موظفی که از نظر من پیروی کنی.

و نیز هنگامی که طلحه و زبیر به علی علیه السلام اعتراض کردند که چرا با ما مشورت نمی کنی حضرت در پاسخ آنان فرمود:

«لَا وَقَعَ حَكْمٌ جَهْلِيَّةٌ فَاسْتَشِيرَ كَمَا وَ اخْوَانِي الْمُسْلِمِينَ وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْغَبْ عَنْكُمْ وَ لَا عَنْ غَيْرِكُمْ...»؛^(۴)

ص: ۲۵۲

۱- ۱۷۲. تفسیر درالمنثور، ۲/۹۰.

۲- ۱۷۳. وسائل الشیعه، ۸/۴۲۸.

۳- ۱۷۴. نهج البلاغه، کلمات قصار، کلمه ۳۳۲، نظر ابن عباس این بود که امام علی علیه السلام در آغاز کار به طلحه و زبیر و معاویه حکومت بصره و کوفه و شام را بدهد تا کارشکنی نکنند و پس از استقرار و سر و سامان پیدا کردن حکومت امام، آنان را برکنار زد. امیرمؤمنان علی علیه السلام فرمود: به خدا پناه می برم از اینکه دین خود را به وسیله دنیای دیگران فاسد کنم.

۴- ۱۷۵. نهج البلاغه، خطبه ۲۰۵.

حکمی که به آن جاهل باشم پیش نیامده است تا در مورد آن با شما و سایر برادران دینی مشورت کنم و اگر چنین موردی پیش می‌آمد از مشاوره با شما و دیگران روگردان نبودم.

بنابراین از اینکه رسول خدا و امامان علیهم السلام به مشاوره با مردم مأمور شده و با آنان مشورت می‌کردند نباید چنین نتیجه بگیریم که آنها در برخی امور علم و آگاهی کامل نداشته و می‌خواستند از فکر و علم و تخصص و آگاهی دیگران استفاده کنند.

و اصولاً باید بدانیم که مشورت کردن همیشه دلیل بر ناآگاهی مشورت‌کننده نیست؛ زیرا در بسیاری از موارد، مشورت به منظورهایی غیر از کسب آگاهی بیشتر و یا به دست آوردن نظریه بهتر، انجام می‌شود یعنی با اینکه مشورت‌کننده علم و آگاهی کامل نسبت به یک مسأله دارد و نظریه اش صد در صد مطابق با واقع است در عین حال همان مسأله را با دیگران در میان می‌گذارد و با آنان به مشاوره می‌پردازد. بدیهی است در این صورت هدف از مشورت کسب آگاهی نیست بلکه هدف یا هدف‌های دیگری در کار است.

مشورت رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام به چه منظور انجام می‌شود؟

می‌شود؟

مشورت رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام با امت برای جلوگیری از اشتباه خود و استفاده از آراء امت نیست؛ زیرا آنان معصوم

ص: ۲۵۳

از خطا و لغزش هستند و از علم گسترده الهی بهره مند می باشند، بلکه مشاوره آنان با امت به منظورهای زیر است:

۱ - مشاوره برای شخصیت دادن به امت

مشاوره رسول خدا صلی الله علیه و آله با امت می تواند برای شخصیت دادن به آنها باشد تا نپندارند که آن حضرت به آنان اعتنائی ندارد و برای رأی و نظریه ایشان ارزشی قایل نیست بلکه برعکس دریابند که آن گرامی برای ایشان حساسی باز کرده و شخصیت و احترامی قایل است.

و عیناً این مطلب درباره اداره کنندگان مملکت که معصوم نباشند نیز صادق است، یعنی می توانند در مشورت های خود با مردم علاوه بر استفاده از نظریه های آنان، این هدف را نیز داشته باشند که به مردم شخصیت دهند تا در نتیجه مردم به دولت خود علاقمند شده و در همکاری با او بیشتر بکوشند.

۲ - مشورت برای آزمایش

از فواید و آثار محافل شور و مشورت این است که کم کم صاحب نظران دقیق و متخصصین حقیقی از سایر افرادی که از دقت نظر و تخصص و اصابت رأی بهره ای ندارند یا کمتر دارند، شناخته می شوند و نیز افراد خیرخواه و دلسوز و مؤمن و همچنین افراد فرصت طلب و ماجراجو و منافق شناخته و معرفی می گردند.

بنابراین احتمال دارد که گاهی مشاوره رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام به این منظور باشد که خیرخواهان و مسلمانان واقعی از

منافقین و مدعیان دروغین جدا گشته و صاحب نظران از افراد عادی و کوتاه فکر باز شناخته شوند.

امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«استشر اعدائک تعرف من رأیهم مقدار عداوتهم و مواقع مقاصدهم»؛^(۱)

با دشمنان مشورت کن تا از این راه میزان دشمنی آنان و اهدافشان را به دست آوری.

۳ - مشورت برای رشد فکری مردم

مشاوره رهبر ملت و اداره کنندگان مملکت با مردم موجب می شود که مردم نیز فکر خود را به کار بیندازند و همه با هم در جستجوی حقیقت و بهترین راه و رأی باشند.

توضیح اینکه: در عین حال که رسول خدا صلی الله علیه و آله به رأی و نظریه امت نیازی ندارند ولی باز موظف است که با آنان مشورت کند تا آنان هم، فکر خود را به کار بیندازند و در نتیجه رشد فکری پیدا کرده و خمود و جامد بار نیایند.

۴ - مشاوره برای استفاده از تأیید مردم

رسول خدا صلی الله علیه و آله با اینکه می داند نظر او صد در صد صحیح است باز مشورت می کند تا دیگران هم همان نظر صحیح را تأیید کنند و کاری که انجام می گیرد مورد اتفاق و تأیید همه افراد باشد.

و واضح است که اگر مردم کاری را مورد تأیید خود بدانند خیلی

ص: ۲۵۵

بیشتر و بهتر در انجام آن کوشش می کنند تا کاری که به آنها دستور داده شده و یا به عبارت دیگر تحمیل گردد و در مورد آن از خودشان نظرخواهی نشود.

۵ - مشورت برای آگاه شدن مشورت شوندگان

ممکن است گاهی نظر مردم با نظر رسول خدا صلی الله علیه و آله مخالف باشد در این صورت آن حضرت با اینکه به صحت نظر خود صد در صد یقین دارد ولی چون می داند مخالفت مردم با او از روی غرض ورزی نیست و فقط به خاطر این است که مطلب را درست تشخیص نداده اند از این رو با آنان به مشورت می نشیند تا در ضمن بررسی نظریه ها، خودشان به صحیح بودن نظر آن حضرت آگاه و به اشتباه خود پی ببرند و اختلاف برطرف شود.

۶ - مشورت برای اینکه بدانند حکومت او استبدادی نیست

مشاوره رسول خدا صلی الله علیه و آله که اولین شخصیت علمی، مذهبی، روحانی، کشوری و لشکری حکومت اسلامی است، می تواند بهترین دلیل بر استبدادی نبودن حکومت او باشد.

بنابراین اگرچه رسول خدا صلی الله علیه و آله به آراء امت نیازی ندارد اما در عین حال باید با آنان مشاوره کند تا از این راه استبدادی نبودن حکومت اسلامی را به دنیا اعلام نماید و نیز مردم نتوانند او را به استبداد متهم سازند و نیز پذیرش برنامه های او بر ایشان سنگین نباشد.

۷ - مشاوره برای اینکه در صورت شکست انتقاد بی جا نکنند

تصمیم‌هایی که یک رهبر (گرچه معصوم باشد) می‌گیرد ممکن است در عین اینکه به صلاح و مصلحت امت و کشور باشد با شکست ظاهری مواجه گردد در این گونه موارد اگر از خود مردم نظرخواهی شده باشد پس از شکست، زبان به انتقاد باز نمی‌کنند بلکه آن را توجیه می‌نمایند؛ زیرا که خودشان هم به آن تصمیم و طرح رأی موافق داده‌اند.

اما اگر بدون نظرخواهی از آنان، انجام شده باشد پس از شکست شروع به یک سلسله انتقادات و اعتراض‌ها و تضعیف رهبری و دولت می‌کنند و از این راه مشکلاتی را به بار می‌آورند.

۸ - مشاوره برای اینکه معلوم شود خلق خدا نزد خدا احترام دارند

ممکن است خدای متعال برای این به رسول بزرگوارش صلی الله علیه و آله دستور مشورت و مشاوره با امت داده باشد که معلوم گردد بندگان خدا نزد او محترمند و تا این حد شایستگی دارند که می‌توانند مورد مشاوره پیامبر خود قرار گیرند.

بنابراین رهبران و اداره‌کنندگان کشور و نیز همه کسانی که در رأس کاری قرار می‌گیرند باید بدانند خلق خدا نزد خدا محترمند و باید به آنان عنایت کامل داشته باشند و به تعبیر دیگر خلق خدا را اصل، و خود را خادم آنان بدانند نه اینکه آنان را مانند کودکانی نیازمند به قیم و سرپرست و خود را سرپرست و فرمانده بی‌چون و چرای آنان فرض کنند.

۹- مشورت برای اینکه مردم بدانند نظرخواهی از دیگران عیب و عار نیست

ممکن است برخی از مردم و یا کسانی که مسئولیت اداره کشور را به عهده دارند فکر کنند که مشورت کردن و نظرخواهی از مردم دلیل بر جهل و ناآگاهی است و اظهار جهل و ناآگاهی برای انسان نقص است.

ولی هنگامی که ببینند رسول خدا صلی الله علیه و آله اولین شخصیت علمی و روحانی، کشوری و لشکری اسلام با اّمت به مشورت می پردازد، می فهمند که مشاوره کردن نقص و ننگ نیست بلکه از کارهای بسیار پسندیده و نیک است.

و نیز آنان که در اثر تکبر و خودبینی مشورت کردن را کسر شأن خویش می بینند خود را چنین قانع می کنند که ما از پیامبر خدا بالاتر نیستیم او مشورت می کرد ما هم باید مشورت کنیم و خواه ناخواه به آن تن می دهند.

۱۰ - مشورت رسول خدا صلی الله علیه و آله برای این است که اّمت به او تأسی کنند

رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور داشت با اّمت مشاوره کند و می کرد تا برای همه مسلمانان و به خصوص رهبران و اداره کنندگان کشورها سرمشق باشد.

یعنی هنگامی که ببینند رسول خدا صلی الله علیه و آله با آن همه عقل و درایت و عدم نیاز به آراء دیگران باز با اصحابش مشورت می کند می فهمند که هیچکس از مشاوره بی نیاز نیست و در نتیجه میان همه مسلمانان به ویژه رهبران کشور، مشورت و مشاوره در امور رسم می شود.

بنابراین مشاوره رسول خدا صلی الله علیه وآله و امامان معصوم علیهم السلام می تواند به منظور یکی از هدف های ده گانه یاد شده و مانند آن باشد نه برای جلوگیری از اشتباه خویش و یا استفاده از آراء مردم و رفع ناآگاهی خویش؛ زیرا آنان از خطا و اشتباه معصوم و مصون هستند و به همه چیز آگاهی کامل دارند. (۱)

ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است

ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است ۱

تمام یا بسیاری از خصلت های خوب و بد، ریشه های ایمانی و کفری دارند و در کتاب های اخلاق گفته اند:

هدف از اخلاق خوب سه چیز می تواند باشد:

۱ - اخلاق برای دنیا.

۲ - اخلاق برای اخلاق.

۳ - اخلاق برای خدا.

و اما توضیح این سه هدف در اخلاق:

۱ - اخلاق برای دنیا

بعضی دنبال اخلاق و یک سلسله خلق های نیک هستند ولی هدفشان از تحصیل اخلاق دنیاست مثلاً یک پزشک با بیماران خود با اخلاق پسندیده برخورد می کند برای اینکه می بیند اگر خوش اخلاق باشد

ص: ۲۵۹

۱- ۱۷۷. برای توضیح بیشتر رجوع کنید به کتاب «شوری در قرآن و حدیث» تألیف آیه الله استادی.

افراد بیشتری به او مراجعه می کنند و درآمد بیشتری خواهد داشت یا وقتی به یک کاسب می گوییم چگونه است که شما این قدر با مشتریان خود با اخلاق خوب برخورد می کنی؟ می گویند: این خوش اخلاقی برای دنیاست برای اینکه از این راه به دنیای بهتری برسیم.

۲ - اخلاق برای اخلاق

کسانی هستند که می گویند ما به دنبال اخلاق خوب هستیم؛ زیرا اخلاق خوب را خوب می دانیم، اخلاق خوب را دوست می داریم نه برای کسب دنیا بلکه اخلاق را برای اخلاق تحصیل می کنیم.

۳ - اخلاق برای خدا

در کتاب های اخلاق گفته اند آنچه در دین مطرح است همین اخلاق برای خداست، اخلاق از ریشه ایمان یعنی اگر در دین راستگویی مطرح است، امانت مطرح است، منظور آن راستگویی و امانت است که ریشه آن ایمان به خدا باشد، در دین، تمام خصال خوبی که مطرح است به ریشه ایمان بر می گردد، از ما خواسته شده است که این خصلت ها و صفات خوب را برای خدا تحصیل کنیم، اگر اخلاق خوب داریم، اگر راستگو هستیم اگر امین هستیم برای خدا باشد.

در بسیاری از روایات ایمان را منشأ قرار می دهند و برای آن شعبه هایی بیان می کنند، هر کدام از این شعبه ها باز شاخه هایی دارد که تمام این صفات و خصلت های خوب جزء همان شاخه ها و شعبه های ایمان است یعنی هرچه ایمان کامل تر شود، اخلاق کامل تر می شود

و هرچه ایمان ناتمام و ناقص باشد، حکایت از ناتمامی ایمان می کند.

از روایاتی که این مطلب را بیان می کند همین کلام امیرمؤمنان علیه السلام در عهدنامه است که:

«و لا تُدخلنَّ فی مشورتک بخيلاً يعدلُ بك عن الفضل و يعدك الفقر»؛

با بخیل مشورت مکن؛ زیرا همیشه تو را به فقر وعده می دهد و از کمک به مردم باز می دارد، چون خود او بخیل است نمی گذارد دیگران هم به مردم کمک کنند.

«و لا جباناً يضعفك عن الامور»؛

با آدم ترسو مشورت مکن؛ زیرا تو را در کارها تضعیف می کند، در کارهایی که باید مقاومت و ایستادگی کنی و شجاعت نشان دهی تو را از انجام وظیفه باز می دارد.

«و لا حريصاً يزین لك الشرَّ بالجور»؛

با حریص مشورت مکن؛ زیرا او حرص و دنیاداری با ظلم و ستم را برای تو تزئین می کند.

شاهد مطلبی که عرض شد این قسمت از کلام امام علیه السلام است.

«فانَّ البخل و الجبن و الحرص غرائز شتى يجمعها سوء الظنَّ بالله»؛

بخل و ترس و حرص سه صفت و سه خصلت از خصلت های بد انسانی است. در عین حال که این صفات هر کدام غریزه ای جداگانه هستند بخل یک صفت است، ترس صفت دیگر و حرص صفت سومی است و لکن جامع هر سه صفت، بدگمانی به خدای متعال است، هیچ

کسی نیست که بخیل باشد اما به خدا سوء ظن نداشته باشد هیچ کس نیست که حریص باشد اما منشأ حرص او سوء ظن به خدا نباشد؛ زیرا منشأ حرص سوء ظن به خداست، منشأ ترس سوء ظن به خداست اگر کسی به خدای متعال حسن ظن داشته باشد، امید به خدای متعال داشته باشد خدا را قادر بداند مال دنیا را اصل نداند چرا حرص و بخل داشته باشد؟ کسی که بخل می ورزد و به مال دنیا حریص است و در راه خدا انفاق نمی کند معلوم می شود مال دنیا را اصل می داند، معلوم می شود خدا در زندگی او نقشی ندارد، او در حقیقت می خواهد بگوید اگر این مال از دست من برود بیچاره می شوم پس خدا هیچ.

این مطلب مسلم است که ایمان منشأ همه صفات خوب و کمال، و بی ایمانی یا ضعف ایمان منشأ صفات بد است، در این زمینه به کتب روایی از جمله کتاب شریف اصول کافی (کتاب ایمان و کفر) مراجعه نمایید.

عدالت امیرمؤمنان علیه السلام موضوع این جلسه عدالت امیرالمؤمنین علیه السلام است، در آغاز مقدمه ای را تقدیم می کنم

در کتاب های اخلاق تذکر داده اند که مظلوم باید مواظب باشد که ظالم نشود، چون معمولاً کسانی که در آغاز مظلومند در ادامه ظالم می شوند، مثلاً کارفرمایی به کارگران خود ظلم می کند، روزی که کارگران در مقام دفع ظلم بر می آیند چندین برابر به او ظلم می کنند، لذا در کتاب های اخلاق گفته اند مراقب باشید هنگامی که در مقام دفع ظلم بر می آید ظالم نباشید.

خلاصه اینکه بسیاری از کسانی که در ابتداء مظلوم واقع شده اند در ادامه ستمگر می شوند.

امیرالمؤمنین علیه السلام در حالی که اوّل مظلوم عالم بود روزی هم که به خلافت رسید اوّل عادل بود، و این یک مورد استثنایی در تاریخ است

ص: ۲۶۳

که کسی که از همه بیشتر مورد ستم قرار گرفته است از همه عادل تر باشد.

راجع به عدالت امیرالمؤمنین علیه السلام مطالب فراوانی در تاریخ نقل شده است که به چند نمونه از آن اشاره می‌کنم.

البته باید توجه داشت اینکه معمولاً در بیان عدالت آن حضرت به امور مالی و عدالت در تقسیم بیت المال مثال زده می‌شود، به این جهت است که امیرالمؤمنین علیه السلام در دوران خلافت خود گرفتار رقیبی شده بود که با همان بیت المال علیه امیرالمؤمنین علیه السلام قدم بر می‌داشت، نقشه می‌کشید و توطئه می‌کرد، امیرالمؤمنین علیه السلام در چنین شرایطی عدالت نسبت به بیت المال را نشان داده است، در حالی که چنین گرفتاری در دوران رسول خدا صلی الله علیه و آله و خلیفه اول، دوم و سوم نبود. حاکمی در مقابل پیامبر صلی الله علیه و آله یا خلفا نبود که از بیت المال علیه آنان استفاده کند.

حتی کسانی که خیرخواه جامعه اسلامی و آن حضرت بودند، پیشنهادشان این بود که امروز چون شما گرفتار رقیبی مثل معاویه هستید باید مقداری همانند او از بیت المال استفاده کنید.

ولی حضرت به هیچ وجه نمی‌پذیرفت، به عنوان نمونه هنگامی که امیرالمؤمنین علیه السلام با مالک اشتر از فرار مردم به سوی معاویه شکوه و درد دل می‌کند مالک در پاسخ می‌گوید:

«انت تأخذهم بالعدل و تعمل فیهم بالحق و تنصف الوضیع من الشریف، فلیس للشریف عندك فضل منزله علی الوضیع... و رأوا صنائع معاویه عند

اهل الغناء و الشرف... فإن تبذل المال يا اميرالمؤمنين تمل اليك اعناق الرجال»؛

شما با مردم با عدالت رفتار می کنید و در مورد آنان حق را اجرا می کنید، حقوق کسانی را که در اجتماع در طبقه پایین قرار گرفته اند از کسانی که در طبقه بالا قرار گرفته اند، می گیرید، برای کسانی که در جامعه موقعیتی دارند فضیلتی نسبت به کسانی که از موقعیتی برخوردار نیستند در نظر نمی گیرید، از طرفی مردم برخوردارهای معاویه را با ثروتمندان و کسانی که در جامعه دارای موقعیت هستند، می بینند، ای امیرالمؤمنین اگر بذل و بخشش داشته باشی مردم به سوی تو تمایل پیدا می کنند.

«فقال على عليه السلام: أما ما ذكرت من عملنا و سیرتنا بالعدل فإنّ الله عزّوجلّ يقول: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» (۱) و انا من أن اكون مقصّراً في ما ذكرت أخوف و أمّا ما ذكرت من أن الحقّ ثقيل عليهم ففارقونا بذلك، فقد علم الله أنّهم لم يفارقونا من جور و لا لجؤوا اذ فارقونا الى عدل و لم يلتمسوا الاّ دنيا زائله عنهم كان قد فارقوها و ليسألنّ يوم القيامة للدنيا ارداوا ام لله عملوا»؛ (۲)

امیرالمؤمنین علیه السلام در پاسخ مالک اشتر فرمود: اما اینکه گفتی سیره ما رفتار با عدالت است خدای متعال فرموده است: «کسی که عمل صالحی انجام دهد، سودش برای خود اوست و هر کس بدی کند، به خویشتن

ص: ۲۶۵

۱- ۱۷۸. سوره فصلت، آیه ۴۶.

۲- ۱۷۹. شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۹۷.

بدی کرده است، و پروردگارت هرگز به بندگان ستم نمی کند». و من بیشتر نگران هستم که در رفتار عادلانه کوتاهی کرده باشم، و اما اینکه گفتم، حق طلبی من بر مردم سنگین و گران است و به همین جهت از ما جدا شده اند، خدا می داند که آنها به خاطر ظلم و جور از ما جدا نشده اند و به عدلی پناه نبرده اند بلکه به خاطر دنیاطلبی شان از ما جدا شدند، دنیایی که روزی از آنها جدا می شود و فردای قیامت از آنها سؤال خواهد شد که آیا به خاطر دنیا چنین عمل کردند یا برای رضای خدا؟

«و اما ما ذکرت من بذل الاموال و اصطناع الرّجال فانه لا یسعنا ان نوفی احداً من الفیء اکثر من حقّه و قد قال اللّٰه سبحانه و قوله الحق «کم من فئه قلیله غلبت فئه کثیره بإذن اللّٰه واللّٰه مع الصّٰبرین» (۱) و قد بعث اللّٰه محمداً صلی اللّٰه علیه وآله وحده و کثره بعد القله و اعزّ فئته بعد الذله و ان یرد اللّٰه ان یولینا هذا الامر یدلّل لنا صعبه و یسهّل لنا حزنه»؛ (۲)

و اما اینکه می گویی من هم مثل دیگران بذل و بخشش داشته باشم (به این و آن پول بدهم و با پول آنان را اطراف خود نگه دارم) این کار در توان من نیست و این حق را ندارم که به احدی بیش از حقّ خودش عطا کنم، خدای متعال می فرماید: «چه بسیار گروه کوچکی که به فرمان خدا، بر گروه عظیمی پیروز شدند و خداوند با صابران است» پیامبر خدا صلی اللّٰه علیه وآله هم روزی که مبعوث شد تنها بود، خداوند یاران فراوانی به او داد و آنان

ص: ۲۶۶

۱- ۱۸۰. سوره بقره، آیه ۲۴۹.

۲- ۱۸۱. شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۹۷.

را عزیز کرد، اگر خدای متعال اراده کرده است و مقدر باشد که من حاکم باشم سختی ها را بر ما آسان خواهد فرمود.

«و أنا قابل من رأيك ما كان لله رضى و انت من آمن اصحابى و اوثقهم فى نفسى و انصحهم و اراهم عندي»؛^(۱)

حضرت در پایان به مالک می فرماید: از سخنان تو آنچه مورد رضای خدا باشد می پذیریم، تو از مطمئن ترین و موثق ترین و خیرخواه ترین یاران من می باشی، یعنی اگرچه به تو اعتماد و وثوق دارم ولی سخنانی را می پذیرم که مورد رضای خدای متعال باشد، اما این پیشنهاد تو مورد رضای الهی نیست. ببینید درحالی که امیرالمؤمنین علیه السلام می خواهد به عدالت رفتار کند اما یارانی مثل مالک می خواهند بگویند این مقدار عدالت لازم نیست.

نمونه های دیگری از پیشنهادات یاران امیرالمؤمنین علیه السلام به آن حضرت نظیر آنچه از مالک ذکر شد در تاریخ آمده است به یک مورد دیگر توجه کنید:

«ان طائفه من اصحاب على عليه السلام مشوا اليه فقالوا يا اميرالمؤمنين اعط هذه الاموال و فضل هؤلاء الاشراف من العرب و قريش على الموالى و العجم و من تخاف خلافة من الناس و فراره»؛^(۲)

گروهی از اصحاب حضرت علی علیه السلام به خدمت امام رسیدند

ص: ۲۶۷

۱- ۱۸۲. الغارات، ۱/۷۵، تألیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، متوفای ۲۸۳؛ بحار الأنوار، ۴۱/۱۳۴؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۲/۱۹۷.

۲- ۱۸۳. الغارات، ۱/۷۵؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۲/۲۰۳.

و عرض کردند از اموال بیت المال بذل و بخشش کن و اشراف عرب و قریش را بر بردگان و غیر عرب برتری ده و همچنین کسانی که می ترسی با تو مخالفت و از تو فرار کنند.

اینها چون می دیدند معاویه همین کار را انجام می دهد، با پول همه را جمع کرده است، از روی خیرخواهی به امام چنین پیشنهادی می دادند.

«فقال عليه السلام أتأمروني أن اطلب النصر بالجور و الله لا أفعل ما طلعت شمس و ما لاح في السماء نجم»؛^(۱)

حضرت در پاسخ آنان می فرمود: آیا به من می گوئید با ظلم و ستم برای خود یار و یاور طلب کنم؟ به خدا سوگند هرگز این کار را نمی کنم.

پس از بیعت مردم با امیرالمؤمنین علیه السلام، ابن عباس از راه مصلحت اندیشی گفت: طلحه را به ولایت بصره، زبیر را به ولایت کوفه و معاویه را در ولایت شام باقی بگذار تا کارها بر تو استقرار یابد، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: به خدا پناه می برم از اینکه دین خود را به وسیله دنیای دیگران فاسد کنم.

«لك ان تشير على و أرى فإن عصيتك قاطعني»؛^(۲)

آنچه وظیفه تو است این است که نظر و فکرت را (در کارها) به من بگویی، من هم می اندیشم و نظر می دهم پس اگر من چیزی را گفتم که برخلاف نظر تو است تو از رأی و نظر من پیروی کن و فرمان ببر.

ص: ۲۶۸

۱- ۱۸۴. الغارات، ۱/۷۵ و نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶ با کمی تفاوت.

۲- ۱۸۵. نهج البلاغه، کلمات قصار، شماره ۳۲۱.

یکی از دانشمندان اهل سنت می گوید:

«جاء علی لیدخل نظریه الاسلام فی الحکم فی قلوب القاده من جدید ولیطبقها عملياً»؛

امیرالمؤمنین علیه السلام آمد تا از نو نظر اسلام درباره حکومت را در دل رهبران و حاکمان جا بیندازد، یعنی نشان بدهد که حکومت در اسلام یعنی چه، حال چه پیش برود یا نبرد، علی آمده است تا از نو جایگاه حکومت اسلامی را مشخص کند؛ زیرا چنین جایگاهی قبلاً وجود نداشت، قبل از پیامبر صلی الله علیه و آله که حکومت ها حکومت ظلم و جور بود، بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله هم کم کم حکومت ها به همان حکومت های قبل از اسلام بر می گشتند، علی علیه السلام آمد تا نشان دهد حکومت اسلامی به چه معناست.

باز در تاریخ می خوانیم امیرالمؤمنین علیه السلام در دومین روز از خلافت خود ضمن خطبه ای اعلام فرمود:

ألا و انّ کلّ قطعہ أقطعها عثمان أو مال أخذہ من بیت المال المسلمین فهو مردود علیهم فی بیت مالهم و ولو وجدته قد تزوّج به النساء و فرّق فی البلدان لرددته الی حاله فإنّ فی العدل سعه و من ضاق عنه الحق فالجور علیه اضیق»؛^(۱)

تمام زمین هایی که عثمان بی جهت به افراد داده است یا اموالی که از

ص: ۲۶۹

۱- ۱۸۶. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱/۲۶۹؛ بحار الأنوار، ۳۲/۱۶؛ مروج الذهب و فراز آخر کلام امام در نهج البلاغه، خطبه ۱۵ با کمی تفاوت.

بیت المال برداشته است باید به بیت المال بازگردد اگر آن اموال غارت شده را بیابم که کابین زنان شده و در شهرها تقسیم شده است همه را قاطعانه به بیت المال باز می گردانم چرا که عدالت مایه گشایش برای جامعه است و آن کس که حق برای او موجب مضیقه و تنگنا گردد ظلم و ستم برای او سخت تر و تنگ تر است.

در نقل دیگری می خوانیم:

«لما بايعه الناس أمر بكل ما كان في دار عثمان من مال و سلاح و كل ما كان من اموال المسلمين فقبضه»؛

هنگامی که مردم با علی علیه السلام بیعت کردند، حضرت دستور داد تمام اموال و سلاح و آنچه از بیت المال مسلمین در خانه عثمان است جمع آوری کرده و به حضور حضرت آورند.

«و ترك ما كان لعثمان ميراثاً لورثته»؛^(۱)

ریشه بسیاری از خصلت های اخلاقی، ایمان و کفر است ۲

اما آنچه مال شخصی خود عثمان بود برای وارثانش باقی گذاشت.

اینها میزان عمل ماست، نه تندروی و نه کندروی، نه تقدم و نه تأخر یعنی در حالی که اموال مسلمین را به بیت المال بر می گرداند اموال شخصی او را برای وارثانش باقی می گذارد.

یکی دیگر از نمونه های عدالت خواهی حضرت داستان برادرش عقیل است در تاریخ می خوانیم:

«انّ عقیلاً لما سأل عطاءه من بیت المال قال له امیر المؤمنین علیه السلام تقیم

ص: ۲۷۰

الی یوم الجمعة فأقام فلما صلى أمير المؤمنين عليه السلام الجمعة قال لعقيل ما تقول فيمن خان هؤلاء و أعطيك؟»؛

عقيل از امیرالمؤمنین علیه السلام تقاضا کرد عطاء او را از بیت المال پردازد (ظاهر این عبارت این است که چیز اضافه ای هم از حضرت تقاضا نکرده است) ظاهراً عقیل مسافر بود، امام علیه السلام به او فرمود تا روز جمعه در اینجا بمان، روز جمعه هنگامی که امیرالمؤمنین علیه السلام نماز جمعه را اقامه کرد (نماز جمعه همیشه پر جمعیت ترین نمازهاست، جمعیت زیادی از مسلمانان در نماز جمعه شرکت کرده بودند) حضرت به عقیل فرمود: نظرت درباره کسی که به این جمعیت انبوه مردم خیانت کند چیست؟

«قال: بئس الرجل قال عليه السلام: أفأنت تأمرني أن أخون هؤلاء؟»؛^(۱)

عقیل گفت: بد آدمی است، حضرت فرمود: آیا تو به من می گویی که به این جمعیت خیانت کنم؟ این داستان معروف را تا به حال در کتاب ندیده بودم امّا این روزها که مراجعه می کردم ملاحظه کردم در کتاب مناقب مرتضوی (که یک کتاب فارسی است و مربوط به چند قرن قبل است) آمده است:

«كان دخل ليله في بيت المال فكتب قسمه الاموار فورد عليه طلحه و الزبير فاطفاً السراج الذي بين يديه و امر باحضار سراج آخر من بيته فسألاه عن ذلك فقال عليه السلام كان زيته من بيت المال و لا نبغى أن نصاحبكم في ضوئه»؛

ص: ۲۷۱

۱- ۱۸۸. بحار الأنوار، ۴۱/۱۱۴؛ مناقب ابن شهر آشوب، ۲/۱۰۹.

امیرمؤمنان علیه السلام شبی در بیت المال به امور بیت المال رسیدگی می کردند، طلحه و زبیر بر امام علیه السلام وارد شدند حضرت چراغ بیت المال را خاموش کردند و فرمودند: چراغ دیگری از خانه حضرت بیاورند، طلحه و زبیر دلیل این کار را سؤال کردند امام علیه السلام فرمود: روغن آن چراغ از بیت المال بود و صحیح نیست آن را صرف گفتگوی با شما کنم.

همچنین در تاریخ می خوانیم:

«دخل عليه عمرو بن العاص ليله و هو في بيت المال فطفىء السراج و جلس في ضوء القمر»؛^(۱)

شبی حضرت در بیت المال بودند، عمرو عاص بر امام علیه السلام وارد شد حضرت چراغ را خاموش کرده و در نور ماه نشستند.

و باز در تاریخ آمده است: حضرت به طلحه و زبیر فرمودند:

«فوالله ما أنا و أجيري هذا إلا بمنزله واحده و اوما بيده الى الاجير»؛^(۲)

به خدا سوگند من با این اجیر و کارگرم هیچ فرقی ندارم و با دست به آن کارگر اشاره فرمود.

همچنین حضرت در نامه ای به کارگزارانش می نویسد:

«أدقوا أقلامكم و قاربوا بين سطوركم و احذفوا عني فضولكم و اقصدا و قصد المعاني و اياكم و الاكثر فإن أموال المسلمين لا تحتمل الاضرار»؛^(۳)

ص: ۲۷۲

۱- ۱۸۹. بحار الأنوار، ۴۱/۱۱۶؛ مناقب ابن شهر آشوب، ۲/۱۱۰.

۲- ۱۹۰. بحار الأنوار، ۴۱/۱۱۶.

۳- ۱۹۱. بحار الأنوار، ۴۱/۱۰۵؛ خصال شیخ صدوق قدس سره، ۱/۱۴۹.

قلم‌ها را نازک کنید (تا مرگب کمتری مصرف شود) سطرها را نزدیک به هم بنویسید (تا کاغذ کمتری مصرف شود) در مطالبی که می‌نویسید حرف‌های لازم را بنویسید و حرف‌های غیر ضروری را ننویسید، هدف اصلی مطلب و مقصود خود را بنویسید، از زیاده‌نویسی بپرهیزید چرا که نمی‌شود به اموال مسلمین ضرر و زیان وارد کرد.

این دستور امام علیه السلام چه مقدار می‌تواند برای کسانی که با بیت المال سر و کار دارند آموزنده باشد، کسانی که می‌خواهند شیعه امیرالمؤمنین علیه السلام باشند باید ببینند با بیت المال چه می‌کنند.

امروز تنها کسانی که در ادارات دولتی هستند با بیت المال سر و کار ندارند بلکه نوع مردم از بیت المال استفاده می‌کنند، این وسایل عمومی که همه ما از آن استفاده می‌کنیم بیت المال است، متأسفانه نسبت به بیت المال آن‌گونه که باید دلسوزی شود، دلسوزی نمی‌شود.

البته امام علیه السلام فرمود شما نمی‌توانید مثل من عمل کنید ولی باید حرکتان در مسیری باشد که آنان حرکت می‌کنند نه اینکه نقطه مقابل آنان حرکت کنیم.

این عدالت امیرالمؤمنین علیه السلام باعث شده که دانشمندان شیعه، سنی، مسیحی و حتی کسانی که مادی هستند و خدا را قبول ندارند به خود جذب کند.

به گفته (جرج جرداق) نویسنده معروف مسیحی، علی علیه السلام بانگ

عدالت انسانیت است و به همین دلیل نام کتاب خود را «الامام علی صوت العدالة الانسانیة» گذاشته است. این دانشمند مسیحی در کتاب خود از شبلی شمیل دانشمند معروف که مسلمان هم نبوده نقل می کند که:

«انّ علی بن ابی طالب امام بنی الانسان و مقتداهم و لم یر الشرق و الغرب نموذجاً یطابقه ابداً لا فی الغابر و لا فی الحاضر»؛

علی بن ابی طالب امام و پیشوای همه انسان ها است که نه در شرق عالم و نه در غرب عالم نه در گذشته و نه در حال نمونه ای که مطابق او باشد هرگز نیامده است.

و یا جبران خلیل مسیحی می گوید:

«قتل علی فی محراب عبادته لشده عدالته»؛

علی علیه السلام در محراب عبادت به شهادت رسید به خاطر سختگیری او در عدالت.

ابن اثیر که از علمای بزرگ اهل سنت است می گوید:

«زهده و عدله لا یمکن استقصاء ذکرهما»؛^(۱)

نمونه های زهد و عدالت علی علیه السلام را نمی شود شماره کرد.

صاحب استیعاب که از علمای بزرگ اهل سنت در قرن چهارم و پنجم است می گوید:

«کان علی علیه السلام اذا ورد علیه مال لم یبق منه شیئاً الا قسمه و لا یترک فی

ص: ۲۷۴

بيت المال منه الا ما يعجز عن قسمته في يومه ذلك و يقول يا دنيا غري غري و لم يكن يستأثر من الفى ء بشى ء و لا يخص به حميماً و لا قريباً؛

عادت هميشگى اميرالمؤمنين عليه السلام اين بود كه وقتى مالى به او مى رسيد تمام آن را بين مسلمين تقسيم مى كرد و چيزى در بيت المال باقى نماند، مگر آنچه را كه توانايى قسمت آن را در آن روز نداشته باشد و مى فرمود: اى دنيا ديگرى را بفریب، و هيچ امتيازي برای خود و خویشاوندان قايل نبود.

«و لا يخص بالولايات الا اهل الديانات و الامانات»؛

و حکومت بر استان ها را جز به كسانى كه اهل ديندارى و امانت باشند نمى داد.

«و إذا بلغه عن احدهم خيانه كتب اليه «قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ» (۱) «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ» (۲) «وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَمَّا تَعْتَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ * بَقِيَتْ لِلَّهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ» (۳) إذا اتاك كتابى هذا فاحتفظ بما فى يديك من اعمالنا حتى نبعث اليك من يتسلمه منك ثم يرفع طرفه الى السماء و يقول اللهم انك تعلم انى تم امرهم بظلم خلقك و لا بترك حقك»؛ (۴)

و هنگامى كه به حضرت گزارش مى دادند كه يكى از حاكمانش خيانت کرده نامه اى مى نوشت،

ص: ۲۷۵

۱- ۱۹۳. سوره يونس، آيه ۵۷.

۲- ۱۹۴. سوره انعام، آيه ۱۵۲.

۳- ۱۹۵. سوره هود، آيه ۸۵ و ۸۶.

۴- ۱۹۶. جلد سوم استيعاب، چاپ شده در حاشيه (الاصابه)، ص ۴۷.

در ابتدا نامه این آیات قرآن را می نوشت:

«اندرزی از سوی پروردگارتان برای شما آمده است، و حقّ پیمانۀ و وزن را به عدالت ادا کنید و بر اشیاء (و اجناس) مردم عیب نگذارید و از حقّ آنان نگاهید و در زمین به فساد نکوشید، آنچه خداوند برای شما باقی می گذارد برایتان بهتر است اگر ایمان داشته باشید و من پاسدار شما (و مأمور بر اجبارتان به ایمان) نیستم.

بعد اضافه می فرمود که: وقتی این نامه به دست رسید، آنچه در اختیار داری نگهداری کن تا کسی را بفرستم و از تو تحویل بگیرد.

آنگاه چشمان مبارک خود را به طرف آسمان بلند می کرد و می گفت: پروردگارا! تو می دانی که من به اینها دستور ظلم به بندگانت و رها کردن حقّ تو را نداده ام.

ابن ابی الحدید از فضیل بن جعد نقل می کند که:

«آكد الاسباب فی تقاعد العرب عن امیر المؤمنین علیه السلام أمر المال فانه لم یکن یفضل شریفاً علی مشروف، و لا عربیاً علی عجمی و لا یصانع الرؤساء و أمراء القبائل كما یصنع الملوک و لا یستمل احداً الی نفسه و کان معاویه بخلاف ذلك فترك الناس علیاً و التحقوا بمعاویه»؛^(۱)

مهم ترین عاملی که مردم را از علی علیه السلام جدا کرد مسائل مالی بود؛ زیرا آن حضرت هرگز کسانی که از موقعیت اجتماعی برخوردار بودند بر دیگران ترجیح نمی داد و یا عرب را بر عجم برتری نمی داد، برای رؤسای قبایل آن گونه که پادشاهان امتیاز قابل بودند امتیازی قابل نبود،

ص: ۲۷۶

در این اندیشه که برای خود مرید بسازد نبود، در حالی که معاویه در نقطه مقابل عمل می کرد به همین جهت مردم علی علیه السلام را رها کرده و به معاویه پیوستند.

یکی از دانشمندان می گوید:

«حقیق أن يقال إنَّ علياً عليه السلام ليس إمام زمانه فقط بل هو مقتدى الاجيال و القرون و هو التلميذ الأوّل لرسول الله صلى الله عليه وآله و المعلم الثاني للأمم في طول التاريخ»؛

شایسته است گفته شود علی علیه السلام تنها امام مردم زمان خود نبود بلکه او پیشوای همه نسل ها و اولین شاگرد پیامبر صلی الله علیه وآله و دومین معلم امت ها در طول تاریخ است.

اینها عباراتی بود که از دانشمندان سنی یا مسیحی یا مادی بیان کردم، از علمای شیعه مطلبی نیاوردم و همان گونه که در آغاز عرض کردم، جای تأسف است اولین عادل، اولین مظلوم باشد، باید از تاریخ برای زمان خودمان درس بگیریم، بسیاری از مردم در زما

ص: ۲۷۷

ن آن حضرت به خاطر دنیا از علی علیه السلام جدا شدند و به سوی معاویه رفتند، امروز هم امتحان بزرگی برای همه ما وجود دارد که آیا به خاطر مال دنیا از آرمان های مقدس آن حضرت جدا می شویم یا نه؟

ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام

ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام

یکی از مطالبی که از امیرالمؤمنین علیه السلام به طور مکرر نقل شده است، مسأله مظلومیت آن حضرت است.

۱ - از جعفر بن عمرو بن حرث نقل شده که پدرم می گفت:

«انّ علیاً علیه السلام لم یقم مرّه علی المنبر الا قال فی آخر کلامه قبل ان ینزل ما زلت مظلوماً منذ قبض الله نبیه»؛^(۱)

هیچ گاه امیرالمؤمنین علیه السلام به منبر نرفت مگر اینکه در پایان سخنرانی اش فرمود: من از روزی که پیامبر صلی الله علیه وآله از دنیا رحلت فرمود، همیشه مظلوم بودم.

۲ - «بینا علی علیه السلام یخطب إذ قام اعرابی، فصاح وامظلمتاه فاستدناه علی علیه السلام فلما دنا قال له: انما لک مظلومه واحده و انا قد ظلمت عدد المدر و الوبر انا و الله مظلوم ایضاً، هات فلندع علی من ظلمنا»؛^(۲)

ص: ۲۷۸

۱- ۱۹۸. بحار الأنوار، ۲۸/۳۷۳ و ۴۱/۵۱.

۲- ۱۹۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۱۰۶؛ بحار الأنوار، ۲۸/۳۷۳.

در حالی که امیرالمؤمنین علیه السلام مشغول خطبه خواندن بود، شخصی برخواست و فریاد زد و از اینکه مظلوم واقع شده است دادخواهی کرد، حضرت او را به نزد خود طلبید، آنگاه فرمود: به تو یک ظلم شده است اما من به اندازه سنگ ریزه ها مظلوم واقع شده ام، به خدا سوگند من نیز مظلومم، بیا تا با هم بر ظالمانمان نفرین کنیم.

۳ - حضرت در نهج البلاغه می فرماید:

«و لقد اصبحت الامم تخاف ظلم رعاتها و اصبحت اخاف ظلم رعیتی»؛^(۱)

مردم عالم از ستم زمامدارانشان در ترس و وحشتند، اما من از ستمگری پیروان خود وحشت دارم.

۴ - موسی بن جعفر علیه السلام می فرماید:

«خطب امیرالمؤمنین علیه السلام خطبه بالكوفه فلما كان في اخر كلامه قال اني لاولي الناس بالناس و ما زلت مظلوماً منذ قبض رسول الله صلى الله عليه وآله»؛

امیرمؤمنان علیه السلام در کوفه خطبه ای خواندند و در پایان آن فرمودند: من از همه مردم به مردم اولی هستم (یعنی جانشینی پیامبر صلی الله علیه وآله حق من است) و از روزی که پیامبر صلی الله علیه وآله رحلت فرموده اند، همیشه مظلوم بودم.

«فقام اليه اشعث بن قيس فقال يا اميرالمؤمنين لن تخطبنا خطبه منذ قدمت العراق الا و قلت والله اني لاولي الناس بالناس فما زلت مظلوماً منذ قبض رسول الله صلى الله عليه وآله و لما ولي تيم و عدى الا ضربت بسيفك دون ظلامتك»؛

ص: ۲۷۹

در این هنگام اشعث به پا خواست و گفت: یا امیرالمؤمنین از روزی که به کوفه آمده ای هیچ گاه خطبه نخوانده ای مگر اینکه این جمله را فرموده ای، چرا روزی که دیگران حق تو را غصب کردند با شمشیر در مقابل آنان قیام نکردی و حق خود را نگرفتی؟

«فقال له امیرالمؤمنین علیه السلام: یا بن الخماره قد قلت قولاً فاسمع منی و ما منعی الجبن و لا کراهیه الموت و لا منعی ذلک الا عهد أخی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ خبّرنی و قال لی یا اباالحسن انّ الامّہ ستغدر بک و تنقض فیک عهدی و انک منی بمنزله هارون من موسی و انّ الامّہ من بعدی بمنزله هارون و من اتّبعه و السامری و من اتّبعه»؛

امیرالمؤمنین علیه السلام در پاسخ اشعث فرمود: اینکه سکوت کردم نه از روی ترس بود و نه از مرگ واهمه ای داشتم، بلکه به خاطر عهدی بود از رسول خدا صلی الله علیه وآله، رسول خدا صلی الله علیه وآله به من فرموده بود: امت با تو از در مکر وارد می شوند و عهد مرا درباره تو می شکنند، نسبت تو با من نسبت هارون است با موسی و امت بعد از من همانند پیروان هارون و پیروان سامری هستند.

«فقلت یا رسول اللّٰه فما تعهد إلی إذا کان كذلك؟ فقال علیہ السلام ان وجدت اعواناً فبادر الیهم و جاهدهم و ان لم تجد اعواناً کف یدک و احقن دمک حتی تلحق بی مظلوماً»؛^(۱)

ص: ۲۸۰

۱- ۲۰۱. احتجاج طبرسی، ۱/۲۸۰ (احتجاجه فی الاعتذار من قعوده عن قتال...)؛ بحار الأنوار، ۲۸/۱۹۱.

به پیامبر عرض کردم در چنین شرایطی چه سفارشی به من می فرمایید؟ حضرت فرمود: اگر یار و یآوری پیدا کردی در مقابل آنان بایست و با آنان جهاد کن و اگر یآوری نداشتی دست نگهدار و جان خود را حفظ کن تا با همان مظلومیت به من ملحق شوی.

۵ - امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه می فرماید:

«فوالله ما زلت مدفوعاً عن حقی، مستأثراً علی منذ قبض الله نبيه صلى الله عليه وآله حتى يوم الناس هذا»؛^(۱)

به خدا سوگند از زمان وفات پیامبر صلی الله علیه وآله تا امروز همواره از حقم بازداشته شده ام و دیگران را بر من مقدم داشته اند.

مطابق آنچه گذشت امیرالمؤمنین علیه السلام به طور مکرر از مظلومیت خود سخن می گفت...

ابی ذر غفاری هم از امیرالمؤمنین علیه السلام به شیخ مظلوم تعبیر می کرد.

«جاء رجل الى ابي ذر (ره) و هو جالس في المسجد و على عليه السلام يصلي امامه فقال: يا اباذر ألا تحدّثني باحبّ الناس اليك؟ فوالله لقد علمت أنّ احبهم اليك احبهم الى رسول الله صلى الله عليه وآله»؛

در حالی که ابی ذر غفاری در مسجد نشسته بود و امیرالمؤمنین علیه السلام مشغول نماز بود، شخصی به او گفت: محبوب ترین مردم نزد تو چه کسی است؟ به خدا سوگند هر آنکس که محبوب ترین مردم نزد تو باشد محبوب ترین مردم نزد پیامبر صلی الله علیه وآله خواهد بود.

ص: ۲۸۱

«قال أجل و العذی نفسی بیده ان احبهم الی احبهم الی رسول الله صلی الله علیه وآله و هذا هو الشيخ المظلوم المضطهد حقه»؛ (۱)

ابی ذر در پاسخ فرمود: به خدا سوگند محبوب ترین مردم نزد من محبوب ترین آنها نزد پیامبر است و او این شیخ مظلوم است که حق او گرفته شده است.

یعنی ابی ذر مظلومیت آن حضرت را به عنوان یک شعار مطرح می کردند.

امام هادی علیه السلام در زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«السلام علیک یا ولی الله انت اول مظلوم و اول من غصب حقه»؛ (۲)

سلام بر تو ای ولی خدا تو اول مظلومی و اول کسی هستی که حق او را غصب کردند.

ابعاد مظلومیت امیرالمؤمنین علیه السلام

۱ – تنها گذاشتن امیرالمؤمنین علیه السلام

یکی از ابعاد مظلومیت حضرت، تنها گذاشتن ایشان بعد از رسول خدا صلی الله علیه وآله است.

اینکه در روایت می خوانیم:

«ارتدّ الناس بعد رسول الله الّا ثلاثه»؛ (۳)

ص: ۲۸۲

۱- ۲۰۳. بحار الأنوار، ۲۸/۳۷۴.

۲- ۲۰۴. کافی، ۴/۵۶۹؛ تهذیب، ۶/۲۸؛ من لایحضره الفقیه، ۲/۵۸۶.

۳- ۲۰۵. روضه المتقین، ۴/۲۱۸؛ بحار الأنوار، ۳۴/۲۷۴، «ارتدّ الناس بعد النبی الّا ثلاثه».

بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله در بین آن جمعیت تنها سه نفر از امامت علی علیه السلام حمایت کردند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله از سال سوم که آیه انذار(۱) نازل شد تا لحظات آخر عمر مبارک خود بیست سال تمام در مناسبت های مختلف امیرالمؤمنین علیه السلام را به مردم معرفی کرد ولی بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله امیرالمؤمنین علیه السلام تنها می ماند یعنی همه مردم به علی ظلم کردند و فقط سه نفر یا دوازده نفر استثناء شده اند این تنهایی امیرالمؤمنین علیه السلام مسأله بسیار مهمی است. در تاریخ می خوانیم:

«خرج علی علیه السلام یحمل فاطمه علیها السلام بنت رسول الله صلی الله علیه و آله علی دابه لیلاً یدور فی مجالس الانصار تسألهم النصرة»؛

امیرالمؤمنین علیه السلام فاطمه علیها السلام را شبانه بر مرکبی سوار می کرد و به خانه های انصار می برد و از آنها یاری طلب می کرد.

اگر کسی منصف باشد نمی تواند کلیات این حوادث را منکر شود نمی تواند انکار کند که بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله کسی جز فاطمه علیها السلام از علی علیه السلام حمایت نکرد، فاطمه زهرا علیها السلام به خانه انصار می رود و از آنها یاری می خواهد، یعنی آن همه سابقه امیرالمؤمنین علیه السلام، تعریف ها و تمجیدهای رسول خدا صلی الله علیه و آله از امیرالمؤمنین علیه السلام فراموش شده، اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله شش ماه به در خانه فاطمه و علی علیهما السلام می آید و آیه

ص: ۲۸۳

۱- ۲۰۶. وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ، سوره شعراء، آیه ۲۱۴.

تطهیر(۱) را تلاوت می کند همه فراموش شده است و امروز تنها حامی امیرالمؤمنین علیه السلام فاطمه زهرا علیها السلام است.

«فكانوا يقولون يا بنت رسول الله قد مضت بيعتنا لهذا الرجل»؛(۲)

و در پاسخ فاطمه زهرا علیها السلام می گفتند: ما بیعتمان تمام شده است و با این مرد یعنی ابوبکر بیعت کردیم.

و یا در تاریخ می خوانیم:

«اخرجوا علیاً علیه السلام فمضوا به الی ابی بکر فقالوا له بایع فقال إن أنا لم أفعل فمه؟ قالوا إذاً واللّٰه الّٰذی لا إله الا هو نضرب عنقک»؛

امیرالمؤمنین علیه السلام را به مجلس ابی بکر بردند و به حضرت گفتند: بیعت کن، حضرت فرمود: اگر بیعت نکنم چه می شود؟ در پاسخ گفتند تو را می کشیم.

«فقال علیه السلام: اذاً تقتلون عبد الله و اخا رسوله قال اما عبد الله فنعم و اما اخا رسوله فلا»؛(۳)

حضرت فرمود: اگر مرا بکشید بنده ای از بندگان خدا و برادر پیامبر را کشته اید، ابوبکر در پاسخ گفت: اینکه بنده ای از بندگان خدا را کشته ایم صحیح است اما اینکه برادر پیامبر را کشته ایم نه.

ص: ۲۸۴

۱- ۲۰۷. إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً، سوره احزاب، آیه ۳۳.

۲- ۲۰۸. بحار الأنوار، ۲۸/۳۵۵؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۱۴.

۳- ۲۰۹. بحار الأنوار، ۲۸/۲۷۶ و ۳۰۱.

یعنی در حالی که علی علیه السلام نفس پیامبر صلی الله علیه وآله (۱) است و در کمالات تالی تلو آن حضرت است آنچه آن مظلوم واقع می شود که بدون فاصله بعد از وفات رسول خدا صلی الله علیه وآله مسأله کشتن آن حضرت مطرح می شود و در این موقعیت تنها حامی امیرالمؤمنین صلی الله علیه وآله، فاطمه زهرا علیها السلام است.

«حالت بینهم و بینة فاطمه علیها السلام عند باب البيت فضربها قنفذ المعلون بالسوط فماتت حين ماتت و ان فی عضدها مثل الدمليج»؛ (۲)

وقتی می خواستند علی علیه السلام را به مسجد ببرند، فاطمه زهرا علیها السلام بین آن جمعیت و علی علیه السلام حایل شد، آنچه آن حضرت را با تازیانه زدند که تا روز شهادت آثار آن همچون بازوبند در بازوی آن حضرت باقی بود.

در تاریخ آمده است:

«أغرم عمر فی بعض السنین جمیع عمّاله انصاف اموالهم و لم یغرم قنفذاً و قد کان من عمّاله و قال العباس لعلی علیه السلام ماتری منعه من أن یغرم قنفذاً كما أغرم جمیع عمّاله»؛

عمر در یکی از سال ها دستور داد به خاطر مطلبی که شنیده بود تمام کسانی که در استان های مختلف حاکم هستند نیمی از اموال شخصی خود را به بیت المال تحویل دهند، یعنی نصف مالشان را مصادره کرد، فقط این برنامه را در مورد قنفذ اجرا نکرد، عباس از امیرالمؤمنین علیه السلام سؤال کرد به نظر شما چرا قنفذ را استثناء کردند؟

ص: ۲۸۵

۱- ۲۱۰. اشاره به آیه مباحله «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ ابْنَاتِنَا وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهُلُ فَنَجْعَلُ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ»، سوره آل عمران، آیه ۶۱.

۲- ۲۱۱. بحار الأنوار، ۲۸/۲۷۰.

(شاهد در این جمله است) «فَنظَرَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى مَنْ حَوْلَهُ»؛

امیرالمؤمنین علیه السلام مقداری به اطراف نگاه کرد یعنی وقتی می خواهد سخن بگوید وحشت دارد، شرایط به صورتی است که نمی تواند حرف خود را بزند، به اطراف خود نگاه می کند تا غریبه ای نباشد.

«ثم اغرورقت عيناه بالدموع ثم قال شكر له ضربه ضربه فاطمه عليها السلام بالسوط فماتت و في عضدها اثره كأنها الدمليج»؛^(۱)
چشمان مبارک حضرت پر از اشک شد و فرمود اینکه قنفذ را استثناء کردند به خاطر سپاس و قدردانی از او بود در مقابل تازیانه ای که به فاطمه علیها السلام زد.

بنابراین با این صحنه هایی که امیرالمؤمنین علیه السلام می بیند و خون دلی که می خورد هرچه بگوید بیشتر از همه به من ظلم شده است، صحیح است.

اینکه امیرالمؤمنین علیه السلام در شرایطی قرار گیرد که نتواند سخن خود را بگوید اوج مظلومیت حضرت است.

اینکه می گوئیم امیرالمؤمنین علیه السلام اول مظلوم عالم است به این معناست که چنین ظمی با این کیفیت به کسی نشده است، شخصی که به منزله جان پیامبر است، چنین تنها بماند، وقتی می گوئیم آن حضرت بیست و پنج سال خانه نشین شد یعنی بیست و پنج سال به حضرت ظلم شده است.

ص: ۲۸۶

۲ - نشاختن امیرالمؤمنین علیه السلام، هرگز علی علیه السلام را نشاختند

اینکه بعضی تصوّر می کنند بعد از گذشت بیست و پنج سال دورانی فرا رسید که مردم متوجه شدند، اشتباه کردند، متوجه شدند، ظلم کرده اند و می خواستند آن ظلم را برطرف کنند تا آن روز علی را نشناخته بودند و آن روز شناختند، این تصوّر اشتباه است، ما اگر تاریخ را به دقت مورد مطالعه قرار دهیم خواهیم دید این چنین نیست که مردم بعد از بیست و پنج سال فهمیده باشند که بی جهت علی علیه السلام را کنار گذاشتند و علی علیه السلام را همان گونه که پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی کرده است شناخته باشند، هرگز این گونه نیست بلکه پس از آنکه حضرت به حکومت رسید باز هم علی علیه السلام را نشاختند بلکه آن حضرت را مثل دیگر خلفا می دانستند.

یعنی اگر از مردم آن روز سؤال می کردید که امیرالمؤمنین علیه السلام چگونه لیاقت حکومت را پیدا کرد و شما با او به عنوان حاکم اسلامی بیعت کردید؟ آنها در پاسخ مقایسه می کردند با خلیفه اول و دوم یعنی علی علیه السلام را چهارمی آن سه نفر می دانستند نه اینکه علی علیه السلام را آن گونه که پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی کرده قبول داشته باشند، شاهدش اینکه حضرت هرجا می خواست دست به اصلاحی بزند که به اولی یا دومی بر می خورد نمی گذاشتند.

برای نمونه: نافله ماه رمضان در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و ابوبکر و اوایل خلافت عمر فرادی خوانده می شد، عمر امر کرد که به جماعت

بخوانند و گفت این خوب بدعتی است، چنان که در صحاح اهل سنت آمده است (رجوع شود به فصول المهمه) هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام خواست این بدعت را بردارد صدای «واعمره! واعمره!» مردم بلند شد، چنان که در وسائل الشیعه آمده است (کشف اسرار امام خمینی قدس سره ص ۱۶۶) در وسائل الشیعه شیخ حرّ عاملی چنین روایت می کند:

«خطب امیرالمؤمنین علیه السلام... إلى أن قال قد عملت الولاية قبلي أعمالاً - خالفوا رسول الله صلى الله عليه وآله متعمدين لخلافه فاتقين (ناقضين) لعهدده، مغيرين لسنته، و لو حملت الناس على تركها تفرّق عني جندي حتى ابقى وحدي أو قليل من شيعتي، (إلى ان قال) والله لقد أمرت الناس أن لا- يجتمعوا في شهر رمضان إلا في فريضه و اعلمتهم أن اجتماعهم في النوافل بدعه، فتنادى بعض اهل عسكري ممن يقاتل معي: يا اهل الاسلام غيرت سنه عمر!»؛

امیرمؤمنان علیه السلام در ضمن خطبه ای فرمودند: حاکمان قبل از من کارهایی انجام دادند که در آن کارها از روی عمد با رسول خدا صلی الله علیه و آله مخالفت کردند، عهد او را شکستند، سنت او را تغییر دادند و اگر مردم را با اجبار وادار به ترک آن بدعت ها می کردم، لشکریان از اطرافم پراکنده می شدند تا آنجا که تنها می ماندم و یا کمی از شیعیانم با من باقی می ماندند....

به خدا سوگند به مردم دستور دادم که در ماه رمضان جز نمازهای واجب را به جماعت اقامه نکنند و به آنان اعلام داشتم که جماعت در نمازهای مستحبی بدعت است اما گروهی از لشکریان من که در رکاب من جهاد می کنند فریاد برآوردند «ای مسلمانان سنت عمر تغییر یافت».

و در حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام روایت شده است: هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام به کوفه وارد شدند به امام مجتبی علیه السلام فرمودند به مردم اعلام کن که نمازهای مستحبی به جماعت خوانده نمی شود، پس از اعلام امام مجتبی علیه السلام مردم فریاد زدند: «واعمراه! واعمراه»، امیرمؤمنان علیه السلام سؤال فرمودند: این چه صدایی است؟ امام مجتبی علیه السلام گزارش عکس العمل مردم را به حضرت عرضه داشت، امیرمؤمنان علیه السلام فرمود: «قل لهم صلوا»؛ به آنان بگو نماز بگذارند. (۱)

معنای به حکومت رسیدن امیرالمؤمنین علیه السلام این نبود که مردم شیعه شده باشند، به این معنا نبود که مردم آن گونه که ما علی علیه السلام را شناختیم به عنوان امام شناخته باشند اگرچه در آن تاریخ تعداد دوستان و شیعیان حضرت زیاد شده بود، اما همین که آن حضرت را در ردیف دیگران می شمردند بالاترین ظلم به حضرت بود.

حضرت می فرمودند: «كنت في أيام رسول الله صلى الله عليه وآله كجزء من رسول الله ينظر الى الناس كما ينظر الى الكواكب في أفق السماء، ثم غصّ الدهر منّي فقرن بي فلان و فلان، ثم قرنت بخمسه أمثلهم عثمان فقلت و اذفراه ثم لم يرض الدهر لي بذلك حتى اردلني فجعلني نظيراً لابن هند و ابن النابغه»؛ (۲)

من در زمان رسول خدا صلی الله علیه وآله همانند جزء پیامبر بودم مردم آن گونه که

ص: ۲۸۹

۱- ۲۱۳. وسائل الشیعه، کتاب الصلوه، باب عدم جواز الجماعه فی صلاه النوافل فی شهر رمضان و لا فی غیره عدا ما استثنی، حدیث ۴ و ۲؛ روضه کافی، ۸/۵۹؛ بحار الأنوار، ۹۶/۲۰۳ و ۳۸۴؛ تفسیر کنز الدقائق، ۵/۳۴۴؛ احقاق الحق، ۱/۶۱.

۲- ۲۱۴. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۲۰/۳۲۶.

به ستارگان آسمان نگاه می کردند به من نگاه می کردند، سپس روزگار مرا پایین آورد و مرا با اولی و دومی مقارن کرد، سپس با پنج نفری همراه شدم که نمونه آنها عثمان بود (اشاره به حضور حضرت در شورای شش نفری که خلیفه دوم برای انتخاب خلیفه بعد از خود تعیین کرد) روزگار به این مقدار هم راضی نشد تا آنکه مرا در ردیف معاویه و عمروعاص قرار داد.

این عدم شناخت مردم نسبت به امیرالمؤمنین علیه السلام از یک سو و تنهایی آن حضرت از سوی دیگر بزرگ ترین ظلم به آن امام علیه السلام می باشد نمی دانم در میان ائمه علیهم السلام آیا امامی هست که دورانی بر او گذشته باشد که فقط سه نفر از آنها حمایت کنند، آیا امام حسن علیه السلام چنین بوده است؟ آیا امام حسین علیه السلام چنین شرایطی داشته است؟ آیا برای انبیا علیهم السلام چنین شرایطی پیش آمده بود؟ حتی در دوران پنج ساله خلافت حضرت ببینید چه ظلم هایی به حضرت شد، خوارج با علی علیه السلام چه کردند؟ معاویه با علی علیه السلام و یارانش چه کرد؟ عایشه چه کرد؟ و دیگران.

۳ - ظلم از سوی مردم

یکی دیگر از ظلم هایی که به حضرت شد از سوی خود مردم بود، مردمی که علی علیه السلام امام آنان است و آنها باید به امام خود اقتدا کنند ظلم های بسیاری به حضرت کردند، امیرالمؤمنین علیه السلام چقدر از دست این مردم می نالید، در نهج البلاغه گلایه های حضرت از مردم فراوان است که به ده مورد از آن اشاره می شود:

۱ - گاه می فرماید: دوست دارم معاویه ده نفر از شما را بگیرد و یک نفر از یاران خود را به من دهد:

«أما والذي نفسي بيده ليظهرن هؤلاء القوم عليكم، ليس لأنهم أولى بالحق منكم، ولكن لإسراعهم الي باطل صاحبهم و ابطائكم عن حقّي. و لقد اصبحت الامم تخاف ظلم رعاتها، و اصبحت اخاف ظلم رعيتي. استنفرتكم للجهاد فلم تنفروا و أسمعتم فلم تسمعوا و دعوتكم سرّاً و جهراً فلم تستجيبوا، و نصحت لكم فلم تقبلوا، أشهود كغياب و عيب كأرباب أتلو عليكم الحكم فتفرون منها. و أعظكم بالموعظه البالغه فتنفرون عنها، و أحثكم على جهاد أهل البغي فما اتى على آخر القول حتى اراكم متفرقين أيادي سبا ترجعون الي مجالسكم و تتخادعون عن مواعظكم أقومكم غدوه و ترجعون الي عشيه كظهر الحيه، عجز المقوم و اعضل المقوم»؛

آگاه باشید سوگند به خدایی که جانم در دست قدرت اوست، که اینها (معاویه و اطرافیانش) سرانجام بر شما پیروز می شوند. اما نه اینکه آنها در حقّ از شما پیشی دارند، بلکه برای آنکه آنها در راه باطلی که زمامدارشان می رود سریع و کوشایند در حالی که شما در برابر حقّ من کند و سست هستید.

ملت های جهان همواره از ظلم زمامدارانشان در وحشتند در حالی که من از ظلم پیروانم می ترسم، شما را برای جهاد با دشمن برانگیختم اما نرفتید، به گوش شما خواندم، اما نشنیدید، در آشکار و نهان از شما دعوت کردم، اجابت نمودید، اندرزان دادم، قبول نکردید.

مگر شما حاضران، غایبید (که سخنانم را نمی شنوید) و یا بردگانید در قیافه مالکان، فرمان خدا را بر شما می خوانم از آن فرار می کنید...

و به اندرزهای رسا شما را موعظه می کنم به پراکندگی می گرایید، به مبارزه با سرکشان ترغیبتان می کنم، هنوز سخنانم به آخر نرسیده می بینم همچون (قوم سبا) پراکنده می شوید و به جلسات خود باز می گردید و در لباس اندرز یکدیگر را فریب می دهید تا اثر موعظه مرا از بین ببرید.

صبحگاهان شما را مستقیم می سازم و شامگاهان به همان حالت کجی نخست باز می گردید! همانند کمان سخت و محکمی که نه کسی قدرت صاف کردن آن را دارد و نه خودش قابلیت صاف شدن را!

«ایها الشاهده أبدانهم، الغائبه عقولهم، المختلفه اهواءهم المبتلى بهم أمراؤهم، صاحبکم یطیع اللّٰه و انتم تعصونه. و صاحب اهل الشام یعصى اللّٰه و هم یطیعونه لوددت و اللّٰه ان معاویه صارفنی بکم صرف الدینار بالدرهم فأخذ منی عشره منکم و اعطانی رجلاً منهم. یا اهل الکوفه منیت بکم بثلاث و اثنتین. صمّ ذوو أسمع و بکم ذوو کلام، و عمی ذوو ابصار. لا احرار صدق عند اللقاء و لا- اخوان ثقه عن البلاء. تربت ایدیکم، یا اشباه الابل غاب عنها رعاتها کلّما جمعت من جانب تفرقت من جانب آخر، واللّٰه لکأنتی بکم فیما اخال أن لو حمس الوغی و حمی الضّراب و قد انفرجتم عن ابن ابی طالب انفراج المرأه عن قبلها»؛(۱)

ص: ۲۹۲

ای کسانی که بدن هایتان حاضر است و عقل های شما پنهان، و خواسته هایتان متفاوت، و ای کسانی که زمامدارانتان به شما مبتلا شده اند، رهبر شما خدای را اطاعت می کند و شما با او مخالفت می ورزید، اما زمامدار اهل شام خدا را معصیت می کند و آنها وی را اطاعت می نمایند.

به خدا سوگند دوست دارم معاویه شما را با نفرات خود مبادله کند، همچون مبادله کردن دینار به درهم، ده نفر از شما را بگیرد و یک نفر از آنها را به من بدهد.

ای اهل کوفه! من به سه چیز (که در شما هست) و دو چیز (که در شما نیست) مبتلا شده ام، گوش دارید اما کرید، سخن می گوئید اما گنگید، چشم دارید اما کورید! نه هنگام نبرد، آزاد مردان صادقیید، و نه به هنگام آزمایش، برادران قابل اعتماد، دستتان خاک آلوده باد ای مردم! شما به شتران بی ساربان می مانید که هرگاه از یک سو جمعشان می کنند از طرف دیگر پراکنده می گردند.

به خدا سوگند شما را چنین می بینم که اگر جنگ سخت درگیر شود و آتش آن زبانه کشد از گرد فرزند ابوطالب جدا می شوید همانند جدا شدن زن (هنگام زاییدن) از بچه خویش.

۲ - گاه می فرماید: نفرین بر شما باد که از سرزنش شما خسته شدم.

«اف لکم لقد سئمت عتابکم، ارضیتم بالحیاه الدنیا من الاخره عوضاً؟ و بالذلّ من العزّ خلفاً؟ اذا دعوتکم الی جهاد عدوکم دارت اعینکم، کأنکم من الموت فی غمره و من الذهول فی سکره، یرتج علیکم حواری فتعمهون،

و كأنّ قلوبكم مألوسه فانتم لاتعقلون! ما انتم لی بثقه سجيس اللیالی، و ما انتم برکن یمال بکم، و لا زوافر عزّ یفتقر الیکم»؛

نفرین بر شما از بس شما را سرزنش کردم خسته شدم! آیا زندگی پست دنیا را به جای حیات (سعادت بخش و جاویدان) آخرت پذیرفته اید؟ و در برابر عزّت و سربلندی، بدبختی و ذلّت را برگزیده اید؟ هنگامی که شما را به سوی جهاد با دشمن فرا می خوانم، چشمانتان از ترس بی اختیار در حدقه ها دور می زند، گویی وحشت از مرگ، هوش را از سرتان برده و مانند مستانی از خود بی خود شده اید! سخنان مکّرر من به گوش شما فرو نمی رود (و در پیدا کردن راه صحیح زندگی) سرگردان گشته اید و گویی عقل های شما از دست رفته و چیزی درک نمی کنید! شما هرگز مورد اعتماد من نیستید و هیچ گاه تکیه گاه مطمئنی نمی باشید تا (در برابر دشمنان خونخوار و حيله گر) بتوان بر شما اعتماد کرد و نه یاران قدرتمندی هستید که در نیازها بتوان روی به سوی شما آورد.

«ما انتم الّا کابیل ضلّ رعاتها فکلّما جمعت من جانب انتشرت من آخر لبئس لعمر الله! شعر نار الحرب انتم لا تکادون و لا تکیدون و تنتقص اطرافکم فلا تمتعضون لا ینام عنکم و انتم فی غفله ساهون، غلب و الله المتخاذلون، و ایم الله انّی لا ظنّ بکم أن لو حمس الوغی، و استحرّ الموت، قد انفجرتم عن ابن ابی طالب انفراج الرّأس»؛^(۱)

ص: ۲۹۴

شما به شتران بی ساریان می مانید که هرگاه از یک طرف گردآوری شوند، از سوی دیگر، پراکنده می گردند.

به خدا سوگند! شما وسیله بدی برای افروختن آتش جنگ (ضد دشمنان) هستید. نقشه های شوم و خطرناکی ضد شما کشیده می شود، اما شما طرح و نقشه ای در برابر آن ندارید، و پیوسته اطراف شما کم می شود، (شهرهای اطراف شما را می گیرند و انسان ها را از بین می برند و شما به خشم نمی آید) دیده دشمن (برای ضربه زدن به شما) به خواب نمی رود، در حالی که شما در غفلت و بی خبری به سر می برید.

به خدا سوگند! شکست برای کسانی که دست از یاری هم بردارند حتمی است، به خدا قسم! من گمان نمی کنم، اگر جنگ سختی درگیرد و حرارت و سوزش مرگ به شما نزدیک شود، از فرزند ابوطالب جدا می شوید، مانند جدا شدن سر از بدن، که التیامی در آن نیست.

۳ - گاه آنان را (مرد نما) معرفی می کند و آرزو می کند که آنان را ندیده بود و نشناخته بود و فریاد بر می آورد که مرگتان باد.

«یا اشباه الرجال و لا رجال، حلوم الاطفال، و عقول ربّات الحجال، لوددت أنّی لم أركم و لم أعرفکم معرفه - واللّه - جرّت ندماً، و أعقبت سدماً، قاتلکم اللّه، لقد ملأتم قلبی قیحاً و شحنتم صدری غیظاً و جرّعتمونی نغب التّهمام أنفاساً، و أفسدتم علی رأیی بالعصیان و الخذلان»؛ (۱)

ص: ۲۹۵

ای مرد نمایانی که در حقیقت مرد نیستید آرزوهای شما مانند آرزوهای کودکان است، و عقل و خرد شما مانند عروسان حجله نشین (که جز به زر و زیور و عیش و نوش، به چیزی نمی اندیشند). دوست داشتم که هرگز شما را نمی دیدم و نمی شناختم، همان شناختی که سرانجام به خدا سوگند، پشیمانی بار آورد و خشم آور و غم انگیز بود، خداوند شما را بکشد (و از رحمتش دور سازد) که این همه، خون به دل من کردید، سینه مرا پر از خشم ساختید و کاسه های غم و اندوه را جرعه جرعه به من نوشاندید! با نافرمانی و ترک یاری، نقشه های مرا (برای سرکوبی دشمن) تباه کردید.

۴- و گاه آرزو می کند که خدا بین او و مردم جدایی افکند.

«لوددت أن الله فُزق بيني وبينكم، و الحقني بمن هو أحقّ بي منكم»؛^(۱)

به خدا سوگند دوست داشتم که خدا میان من و شما جدایی اندازد و مرا به کسی که نسبت به من سزاوارتر است ملحق فرماید.

۵- گاه با آنان با خطاب (لا أبا لكم) ای بی اصل ها سخن می گوید.

«منيت بمن لا- يطيع إذا أمرت و لا- يجيب إذا دعوت لا- أبا لكم، ما تنتظرون بنصرکم ربکم؟ أما دين يجمعکم و لا- حميه تحمشمکم؟ أقوم فيکم مستصرخاً و أناديکم متغوّثاً، فلا تسمعون لي قولاً، و لا تطيعون لي أمراً، حتى تكشف الامور عن عواقب المساءه فما يدرک بکم ثار، و لا يبلغ بکم مرام»؛^(۲)

ص: ۲۹۶

۱- ۲۱۸. نهج البلاغه، خطبه ۱۱۶.

۲- ۲۱۹. نهج البلاغه، خطبه ۳۹.

من گرفتار مردمی هستم که هر گاه به آنها فرمان می‌دهم، اطاعت نمی‌کنند و هر زمان که آنان را فرا می‌خوانم اجابت نمی‌کنند، ای بی‌اصل‌ها! برای یاری آیین پروردگارتان منتظر چه هستید؟ آیا دینی ندارید که شما را دور خود جمع کند و با غیرتی که شما را به خشم آورد؟ من در میان شما به پا می‌خیزم و فریاد می‌کشم و دردمندان از شما یاری می‌طلبم، اما نه سخن مرا می‌شنوید و نه از دستورم اطاعت می‌کنید، تا زمانی که عواقب اعمال سوء شما ظاهر شود (و پشیمان گردید در زمانی که کار، گذشته و پشیمانی سودی ندارد) با این حال نه با شما انتقام خون بی‌گناهی گرفته می‌شود و نه با کمک شما هدف مطلوبی به دست می‌آید.

۶ - گاه از بهانه جویی‌های آنان برای حضور در جنگ شکایت می‌کند و خطاب به آنان می‌گوید: (روی شما زشت باد).

«فيا عجباً، عجباً - والله - يميت القلب و يجلب الهم من اجتماع هؤلاء القوم على باطلهم، و تفرقكم عن حَقِّكم، فقبجاً لكم و ترحاً، حين صرتم غرضاً يرمى: يغار عليكم و لا تغيرون و تغزون و لا تغزون، و يعصى الله و ترضون، فإذا أمرتكم بالسير اليهم في ايام الحرّ قلتم، هذه حماره القيظ، أمهلنا يسبح عنا الحرّ، و إذا أمرتكم بالسير اليهم في الشتاء قلتم «هذه صبارّه القرّ، أمهلنا ينسلخ عنا البرد، كلّ هذا فراراً من الحرّ و القرّ، فإذا كنتم من الحرّ و القرّ تفزون فأنتم والله من السيف أفرّ»؛(۱)

ص: ۲۹۷

شگفتا، شگفتا! به خدا سوگند، قلب را می میراند و غم و اندوه را (به روح انسان) سرازیر می کند که آنها (شامیان غارتگر) در مسیر باطل خود، چنین متحدند و شما، در طریق حَقّان، این گونه پراکنده و متفرّق، روی شما زشت باد! و همواره غم و اندوه قرینتان باد! چرا که (آنچنان سستی و پراکندگی به دشمن نشان دادید که) هدف تیرها قرار گرفتید پی در پی به شما حمله می کنند و شما به حمله متقابل دست نمی زنید، با شما می جنگند و شما با آنها پیکار نمی کنید! آشکارا، معصیت خدا می شود و شما (با اعمال نادرستتان) به آن رضایت می دهید! هرگاه، در ایام تابستان فرمان حرکت به سوی دشمن را دادم، گفتید «اکنون، شدت گرماست، اندکی ما را مهلت ده تا سوز گرما فرو نشیند» و اگر در زمستان این دستور را به شما دادم، گفتید: «اکنون هوا فوق العاده سرد است، بگذارید سوز سرما آرام گیرد» ولی همه اینها بهانه هایی است برای فرار از گرما و سرما. جایی که شما از سرما و گرما (این همه وحشت دارید) و فرار می کنید، به خدا سوگند، از شمشیر (دشمن) بیشتر فرار خواهید کرد.

۷- و گاه در مقابل سکوت آنان در دعوت به جهاد می فرماید: آیا لال هستید؟

«ما بالکم؟ أمخرسون أنتم؟»؛

پس از جنگ صفین و نهروان مردم را برای سرکوبی معاویه فراخواند و آنان سکوت کردند فرمود: «شما را چه شده؟ آیا لال هستید؟»

ص: ۲۹۸

«انه لا غناء في كثره عددكم مع قلّه اجتماع قلوبكم»؛^(۱)

فراوانی تعداد شما سودی ندارد تا زمانی که دل های شما پراکنده است.

۸- و گاه آنان را در فرار از جنگ به گله ای از سوسمار تشبیه می کند:

«و کأنتی انظر الیکم تشکون کشیش الضباب لا تأخذون حقاً و لا تمنعون ضیماً»؛^(۲)

گویی شما را در برخی از حمله ها، در حال فرار، ناله کنان چون گله ای از سوسمار می نگرم که نه حقی را باز پس می گیرید و نه ستمی را باز می دارید.

۹- و گاه می فرماید: آیا منتظر رهبری به غیر از من هستید؟

«ایها الناس انی قد بثت لکم المواعظ الّتی وعظ الانبیاء بها أمهم و أدیت الیکم ما أدّت الاوصیاء الی من بعدهم و أدبتکم بسوطی هذا فلم تستقیموا و حدوتکم بالزّواجر فلم تستوسقوا لله انتم أنتوقعون اماماً غیری یطأ بکم الطریق و یرشدکم السبیل؟»؛^(۳)

ای مردم، من پند و اندرزهایی که پیامبران در امت های خود داشتند در میان شما نشر دادم، و آنچه را که جانشینان پیامبران برای مردم بیان کردند برای شما بیان نمودم، شما را با نصایح خود که همچون تازیانه بر تنتان فرود می آمد، ادب کردم اما به راه راست نرفتید و با هشدارهای

ص: ۲۹۹

۱- ۲۲۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۱۹.

۲- ۲۲۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۲۳.

۳- ۲۲۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۸۲.

فراوان شما را خواندم ولی جمع نشدید، شما را به خدا آیا در انتظار امام دیگری جز من هستید، که راه را برایتان هموار سازد و شما را به حق راهنمایی کند؟

۱۰- و گاه خطاب به آنان می فرماید: ننگ و نفرین بر شما باد که قابل اعتماد نیستید.

«ما أنتم بوثیقه یعلق بها ولا- زوافر عزّ یعتصم الیها لبئس حشاش نار الحرب انتم أفّ لكم لقد لقیمت منکم برحاً فلا أحرار عند النداء و لا اخوان ثقہ عند النجاء»؛(۱)

شما نه وسیله ای هستید که بتوان به آن اعتماد کرد و نه یاوران عزیزی هستید که بتوان به دامن آنها چنگ زد، شما بد نیروهایی در افروختن آتش جنگ هستید، نفرین بر شما چقدر از دست شما ناراحتی کشیدم.

یک روز آشکارا با آواز بلند شما را به جنگ می خوانم و روز دیگر آهسته در گوش شما زمزمه دارم، نه در آن وقت که فریاد می زنم، شما آزادمرد می باشید و نه در هنگام سر به گوشی برادران قابل اعتمادی(۲) هستید.

شما می توانید با مراجعه به کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام موارد دیگر از گلایه های آن حضرت از مردم زمان خود را ملاحظه کنید. بنابراین علی علیه السلام گرفتار مردمی بود که به آن حضرت ظلم می کردند، امروز هم

ص: ۳۰۰

۱- ۲۲۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۲۵.

۲- ۲۲۵. در این فرازها غالباً از ترجمه آیه اللّٰه العظمی مکارم شیرازی اقتباس گردیده است.

به علی علیه السلام ظلم می کنند امروز هم به شیعیان امیرالمؤمنین علیه السلام ظلم می کنند، امروز هم در جهان اسلام علی علیه السلام را نشناختند، اینکه تاریخ گذشته گفته می شود، تفسیر و تحلیل می شود هدف این است که برای وضع فعلی ما سازنده باشد.

اگرچه امروز روز وحدت است، روزی است که همه باید در مقابل دشمن بایستند، همه مسلمین در مقابل جبهه کفر بایستند ولی وحدت به این معنا نیست که حقایق بیان نشود، امام خمینی قدس سره که بیشتر از همه منادی وحدت بود در فراز حساس وصیت نامه خود حدیث ثقلین (۱) و مسأله تشیع و اهل بیت علیهم السلام را مطرح کردند تا به ما بفهماند مطرح کردن حقایق منافاتی با مسأله وحدت ندارد اگر این حقایق بازگو نشود ظلم به امیرالمؤمنین علیه السلام ادامه پیدا می کند، ما انتظار داریم این حقایق در دانشگاه های ممالک اسلامی بازگو شود تا نسل جوان و نسل تحصیل کرده با حقایق آشنا شود و بپذیرد و ما شاهد روزی باشیم که امیرالمؤمنین علیه السلام به جایگاه خود برگردد، امروز بسیاری از مسلمان ها در مورد علی علیه السلام این گونه فکر می کنند که علی علیه السلام چهارمی آن سه نفر است، علی علیه السلام را قرین آنها می دانند، باید تا آنجا که می توانیم مخصوصاً حوزه های علمیه حقایق را بیان کنند تا ظلم به امیرالمؤمنین علیه السلام کم شود و از بین برود.

ص: ۳۰۱

۱- ۲۲۶. انی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّٰه و عترتی اهل بیتی ما إن تمسکتکم بهما لن تضلّوا ابدًا، الغدیر، ۱/۱۷۶.

باید به کسانی که امیرالمؤمنین علیه السلام را با دیگران مقایسه می کنند بگوییم: بیاید سخنان آن حضرت را با حرف هایی که دیگران زده اند مقایسه کنید. آیا قابل قیاس است؟ آیا امیرالمؤمنین علیه السلام جز با پیامبر صلی الله علیه وآله قابل قیاس است؟

۴ - کتمان فضایل آن حضرت

یکی دیگر از ابعاد مظلومیت آن حضرت کتمان فضایل و مناقب آن امام علیه السلام است، دشمنان او از روی کینه و عداوت، مقامات و کرامات بسیار او را مخفی می کردند.

ابن ابی الحدید می نویسد:

«فقد علمت أنه استولى بنو أمية على سلطان الإسلام في شرق الارض و غربها و اجتهدوا بكل حيلة في اطفاء نوره و التحريض عليه، و وضع المعايير و المثالب له، و لعنوه على جميع المنابر و توعدوا مادحيه، بل حبسوه و قتلوه، و منعوا من روايه حديث يتضمن له فضيله او يرفع له ذكراً، حتى حظروا ان يسمي احد باسمه»؛^(۱)

بنی امیه سلطنت را در شرق و غرب جهان اسلام به دست گرفتند و با تمام توان خود در خاموش کردن نور علی علیه السلام تلاش کردند، دست به تحریف حقایق زدند و روایات دروغ در نکوهش آن حضرت ساختند، در منبرها او را مورد لعن قرار دادند و ستایشگران او را تهدید کردند، به زندان انداختند و کشتند، از انتشار روایاتی که شامل فضیلت

ص: ۳۰۲

۱- ۲۲۷. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱/۱۷.

آن حضرت بود یا او را با عظمت و رفعت یاد می کرد جلوگیری نمودند، حتی از نامگذاری فرزندان به نام علی علیه السلام ممانعت کردند.

همچنین او می نویسد:

«کتب معاویه الی عماله: ان برئت الذمه ممن روی شیئاً من فضل ابی تراب و اهل بیده»؛^(۱)

معاویه به همه استانداران و فرمانداران خود بخشنامه کرد که کسانی که در فضیلت (ابی تراب) و خاندان او حدیثی روایت کنند در امان نیستند.

کار به جایی رسید که حتی کسی جرأت نمی کرد در مسائل دینی، حدیثی از آن امام علیه السلام روایت کند.

ابوجعفر اسکافی می گوید:

«ان بنی امیه منعوا من اظهار فضائل علی علیه السلام و عاقبوا علی ذلك الراوی له حتی ان الرجل اذا روی عنه حدیثاً لا يتعلق بفضله بل بشرائع الدین لا يتجاسر علی ذکر اسمه فيقول عن ابی زینب»؛^(۲)

بنی امیه از بیان فضایل امیرمؤمنان علیه السلام جلوگیری می کردند و راویان حدیث در فضیلت آن حضرت را مورد مؤاخذه قرار می دادند تا جایی که حتی اگر کسی حدیثی از امیرمؤمنان علیه السلام نقل می کرد که در مورد مسائل و احکام شرعی بود و نه در فضیلت آن حضرت، جرأت نمی کرد نام او را ببرد بلکه با کنایه می گفت: از (ابی زینب) حدیث می کنم.

ص: ۳۰۳

۱- ۲۲۸. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۴.

۲- ۲۲۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۷۳.

نه تنها از گفتن فضایل امیرمؤمنان علیه السلام جلوگیری کردند بلکه ناجوانمردانه گاهی آنچه در فضیلت آن حضرت بود به دشمنان او و آنچه در مذمت دیگران بود به آن حضرت نسبت می دادند، در تاریخ می خوانیم:

«أَنَّ مَعَاوِيَةَ بَدَلَ لِسَمْرَةَ بَنِ جَنْدَبٍ مِائَةَ أَلْفِ دِرْهَمٍ حَتَّى يَرُوي أَنَّ هَذِهِ آيَةَ نَزَلَتْ فِي عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْجَبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ * وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يَحِبُّ الْفُسَادَ» (۱) و أَنَّ الْآيَةَ الثَّانِيَةَ فِي ابْنِ مَلْجَمٍ، وَ هِيَ قَوْلُهُ تَعَالَى «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» (۲) فَلَمْ يَقْبَلْ، فَبَدَلَ لَهُ مِائَةَ أَلْفِ دِرْهَمٍ فَلَمْ يَقْبَلْ، فَبَدَلَ لَهُ ثَلَاثِمِائَةَ أَلْفِ دِرْهَمٍ فَلَمْ يَقْبَلْ، فَبَدَلَ لَهُ أَرْبَعَةَ أَلْفِ دِرْهَمٍ فَقَبِلَ، وَ رُوي ذَلِكَ»؛ (۳)

معاویه یکصد هزار درهم به سمره بن جندب داد تا او روایت کند آیه ای از قرآن که در شأن منافقین نازل شده، (۴) در شأن علی بن ابی طالب نازل شده است و آیه ای که در شأن آن حضرت (در شبی که در بستر پیامبر صلی الله علیه و آله خوابید در داستان ليله المبيت) نازل شده، (۵) در شأن ابن ملجم نازل شده است، سمره بن جندب نپذیرفت تا معاویه پادشاه او را به چهارصد هزار درهم رساند، او پذیرفت و چنین روایتی را جعل کرد.

ص: ۳۰۴

۱- ۲۳۰. سوره بقره، آیه ۲۰۴ و ۲۰۵.

۲- ۲۳۱. سوره بقره، آیه ۲۰۷.

۳- ۲۳۲. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۷۳.

۴- ۲۳۳. رجوع کنید به تفسیر مجمع البیان ذیل آیات.

۵- ۲۳۴. همان.

کار دشمنی با امیرمؤمنان علیه السلام به اینجا ختم نشد، معاویه قدمی بالاتر گذاشت و به استانداران خود نوشت: «به کسانی که مناقب و فضایل عثمان را نقل می کنند احترام کنید و آنچه در این زمینه می گویند و نام و نشان آنان را برای من بنویسید» (۱).

بخشنامه معاویه زمینه ای فراهم کرد تا بازار جعل حدیث در فضیلت عثمان چنان رواج گیرد که معاویه نیز از انتشار این همه فضیلت دروغین ناراحت شد و مجدداً بخشنامه کرد که دیگر نقل فضایل عثمان کافی است و از این پس در فضیلت خلیفه اول و دوم حدیث کنند و اگر کسی در فضیلت ابی تراب حدیثی نقل کرد بلافاصله مشابه آن را درباره دیگران جعل کنند (۲).

۵ - لعن حضرت

دشمنی با امیرمؤمنان علیه السلام به کتمان فضایل از طرفی و نسبت دادن فضایل آن حضرت به دیگران و جعل فضیلت برای آنان از طرف دیگر،

ص: ۳۰۵

۱- ۲۳۵. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۴: «کتب معاویه الی عماله: ان انظروا من قبلکم من شیعه عثمان و محبیه و اهل ولایتہ، و الذین یروون فضائلہ و مناقبہ، فادنوا مجالسہم و قربوہم و اکرموہم و اکتبوا لی بکل ما یروی کل رجل منہم، و اسمہ و اسم ایہ و عشیرتہ».

۲- ۲۳۶. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۴: «ففعلو ذلک، حتی اکثروا فی فضائل عثمان و مناقبہ... ثم کتب الی عمالہ ان الحدیث فی عثمان قد کثر و فشا فی کل مصر و فی کل وجہ و ناحیہ، فإذا جاءکم کتابی هذا فادعوا الناس الی الروایہ فی فضائل الصحابہ و الخلفاء الاولین، و لا تترکوا خبراً یرویہ احد من المسلمین فی ابی تراب الا و تأتونی بمناقض له فی الصحابہ، فإن هذا احب الی و اقر لعینی، و ادحض لحجہ ابی تراب و شیعتہ و اشد الیہم من مناقب عثمان و فضلہ».

پایان نپذیرفت بلکه باز هم قدمی بالاتر گذاشته و آن حضرت را در خطبه ها، در نمازها، در سراسر کشور اسلامی لعن می کردند، تاریخ در این زمینه گزارش های تأسّف آوری می دهد.

علامه امینی قدس سره از معجم البلدان حموی نقل می کند که:

«لعن علی بن ابی طالب (رضی الله عنه) علی منابر الشرق و الغرب»؛^(۱)

علی بن ابی طالب در همه منابر شرق و غرب کشور اسلامی مورد لعن قرار گرفت.

همچنین آن علامه بزرگوار از کتب اهل سنت نقل می کند:

«أنه كان في أيام بني أمية أكثر من سبعين ألف منبر يلعن عليها علي بن ابی طالب بما سنه لهم معاوية من ذلك»؛^(۲)

در دوران بنی امیه در بیش از هفتاد هزار منبر علی بن ابی طالب لعن می شد و این سنتی بود که معاویه پایه گذار آن بود.

و هنگامی که امویان مورد اعتراض امامان ما قرار می گرفتند، در پاسخ می گفتند: حکومت ما جز به این وسیله استقرار پیدا نمی کند.

محمد بن اسحاق از فرزند امام سجاده علیه السلام نقل می کند که پدرم به مروان فرمود:

«ما بالکم تسبونه علی المنابر؟ قال: أنه لا يستقيم لنا الأمر إلا بذلك»؛^(۳)

چرا امیرمؤمنان علیه السلام را بر منبرها دشنام می دهید؟ مروان در پاسخ گفت: حکومت و قدرت ما تنها از این راه استقرار پیدا می کند.

ص: ۳۰۶

۱- ۲۳۷. الغدير، ۲/۱۰۲.

۲- ۲۳۸. الغدير، ۲/۱۰۲.

۳- ۲۳۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحديد، ۱۳/۲۲۰.

دنیا پرستان که می دانستند با سب و لعن آن حضرت دنیای آبادی خواهند داشت در این راه کوتاهی نکردند، ابوهریره هنگامی که استقبال مردم کوفه را از معاویه دید در مسجد کوفه در حضور انبوه جمعیت حاضر، بر سر زانو ایستاد و در حالی که مرتب بر پیشانی خود می کوبید با تحریک احساسات مردم حدیثی در مذمت امیرمؤمنان علیه السلام از زبان رسول خداصلی الله علیه وآله جعل و برای مردم خواند، وقتی خبر به معاویه رسید، به پاس این خدمت، ولایت مدینه را به او داد. (۱)

و یا در تاریخ می خوانیم: شخصی به حجاج گفت: پدر و مادرم به من ستم کرده اند و نام مرا علی گذاشته اند، نام مرا تغییر ده، حجاج نام او را تغییر داد و به پاس این اظهار دشمنی نسبت به امیرمؤمنان علیه السلام او را مأمور یکی از کارهای دولتی کرد. (۲)

مردم تا آنجا مورد هجوم تبلیغات بنی امیه قرار گرفتند که دشنام به امیرمؤمنان علیه السلام را جزء مستحبات دانستند، آن هم از مستحبات شریف ترین روز سال یعنی روز عرفه. شخصی در روز عرفه، به هشام بن عبدالملک یادآوری کرد که امروز روزی است که خلفا لعن ابی تراب را مستحب می دانستند. (۳)

ص: ۳۰۷

۱- ۲۴۰. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۶۷.

۲- ۲۴۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۵۸ و ۱۱/۴۶: «كان الحجاج (لعنه الله) يلعن علياً (عليه السلام) و يأمر بلعنه، و قال له متعرض به يوماً و هو راكب: ايها الامير، انّ اهلي عقّوني فسّموني علياً، فغير اسمي، فقال: للطف ما توصّلت به قد سمّيتك كذا، و وليتكَ العمل الفلاني فاشخص اليه».

۳- ۲۴۲. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۳/۲۲۱: «قام رجل من ولد عثمان الي هشام بن عبدالملك يوم عرفه، فقال: انّ هذا يوم كانت الخلفاء تستحبّ فيه لعن ابی تراب».

نقشه بنی امیه این بود که دشنام به امیرمؤمنان علیه السلام جزء فرهنگ مردم درآید، و فرزندان خود را با این طرز تفکر بزرگ کنند، شاهد این سخن این است که وقتی گروهی از خود امویان به معاویه پیشنهاد کردند، حال که به همه آرزوهای خود رسیده ای خوب است به دشنام علی بن ابی طالب پایان دهی، معاویه در پاسخ گفت:

«لا والله حتی یربو علیه الصغیر و یرهم علیه الکبیر، و لا یذکر له ذاکر فضلاً»؛^(۱)

هرگز پایانی برای دشنام به علی نیست تا فرزندان خردسال با همین فکر بزرگ شوند، بزرگسالان با همین فکر به پیری برسند و تا احدی از او فضیلتی ذکر نکند.

گذشت زمان و رواج هجوم تبلیغاتی به امیرمؤمنان علیه السلام به آنجا رسید که گروهی برای خشنودی حاکمان خود از دشنام به آن حضرت پا را فراتر گذاشته و به همسر مظلومه اش و فرزندانش دشنام می دادند، ابن ابی الحدید می نویسد:

«منا نسوه نذرن إن قتل الحسین بن علی أن تنحر کلّ واحده عشر قلائص ففعلن، و ما منا رجل عرض علیه شتم ابی تراب و لعنه الّا فعل و زاد ابنیه حسناً و حسیناً و أمهما فاطمه»؛^(۲)

گروهی از زنان ما نذر کردند که اگر حسین بن علی کشته شود هر

ص: ۳۰۸

۱- ۲۴۳. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۵۷.

۲- ۲۴۴. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۴/۶۱.

کدام ده شتر قربانی کنند و پس از کشته شدن او به نذر خود وفا کردند، و هرگاه به ما گفته می شد به «ابی تراب» دشنام دهید، ما نه تنها او را دشنام می دادیم بلکه فرزندانش حسن و حسین و مادر آن دو فاطمه را هم اضافه می نمودیم.

البته امیرمؤمنان علیه السلام از این حوادث بعد از خود خبر داده بود آن حضرت در نهج البلاغه می فرماید:

«ألا وإنه سيأمركم بسبّي و البرائه منّي...»؛^(۱)

آگاه باشید به زودی معاویه شما را به بیزاری و بدگویی من وادار می کند...

برای آگاهی بیشتر می توانید به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (فصل فیما روی من سبّ معاویه و حزبه لعلی علیه السلام) و (فصل فی ذکر الاحادیث الموضوعه فی ذمّ علی علیه السلام) مراجعه کنید. در پایان مناسب است به سخن ابن عباس در اعتراض به کسانی که آن حضرت را دشنام می دادند اشاره کنم.

علامه امینی از چند تن از علماء اهل سنت نقل می کند: در دورانی که ابن عباس نابینا شده بود روزی در مسیر راه صدایی به گوشش رسید که جمعی علی علیه السلام را دشنام می دادند. ابن عباس به راهنمای خود گفت: مرا نزد این گروه ببر، هنگامی که به نزد آنان رسید فرمود:

«ایکم الساب لله عزوجلّ؟ قالوا: سبحان الله من سبّ الله فقد اشرك،

ص: ۳۰۹

فقال: فأیکم السابّ لرسول الله؟ قالوا: سبحان الله و من سبّ رسول الله فقد كفر، قال: أیکم السابّ لعلی بن ابی طالب؟ قالوا: أما هذا فقد کان. قال: فأنا اشهد بالله واشهد أنّی سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله یقول: من سبّ علیاً سبّنی و من سبّنی فقد سبّ الله عزّوجلّ و من سبّ الله کتبه الله علی منخریه فی النار؛(۱)

کدامیک از شما به پروردگار متعال ناسزا گفت؟ آن گروه گفتند: سبحان الله کسی که به خداوند ناسزا بگوید، مشرک است، فرمود: کدامیک از شما به رسول خدا صلی الله علیه وآله ناسزا گفت؟ گفتند: سبحان الله ناسزاگوی پیامبر صلی الله علیه وآله کافر است، فرمود: کدامیک از شما به علی بن ابی طالب ناسزا گفت؟ گفتند: بلی، در مجلس ما دشنام به علی واقع شد، ابن عباس گفت: من خدا را شاهد می گیرم و شهادت می دهم که از رسول خدا صلی الله علیه وآله شنیدم فرمود: کسی که به علی دشنام دهد به من دشنام داده و کسی که مرا دشنام دهد، خدای متعال را دشنام داده است و کسی که به خدا دشنام دهد او را با صورت در آتش افکند.

۶ - شکنجه و قتل یاران

نقشه دشمنان امیرمؤمنان علیه السلام این بود که از تشیع و شیعه اثری باقی نماند به همین جهت، کمر به قتل یاران امیرمؤمنان علیه السلام بسته بودند، خانه های آنان را بر سرشان ویران می کردند، نام آنان را از بیت المال حذف می کردند و آنان را به شهادت می رساندند.

ص: ۳۱۰

امام باقر علیه السلام در این زمینه می فرماید:

«و كان عظم ذلك و كبره زمن معاويه بعد موت الحسن عليه السلام فقتلت شيعتنا بكلّ بلده و قطعت الأيدي و الأرجل على الظنّه و كان من يذكر بحبنا و الانقطاع الينا سيُجن أو نهب ماله أو هدمت داره... ثم جاء الحجاج فقتلهم كلّ قتلته و اخذهم بكل ظنّه و تهمه حتى أنّ الرجل ليقال له زنديق او كافر احب اليه من ان يقال شيعة علي عليه السلام»؛^(۱)

اوج کشتار شیعیان در دوران معاویه بعد از شهادت امام مجتبی علیه السلام بود، دست و پای شیعیان را قطع می کردند و آنان را در تمام شهرها به شهادت می رساندند، گورهی را به زندان می انداختند یا اموالشان را غارت و خانه هایشان را ویران می کردند تا دوران حجاج فرا رسید که سختگیری ها و کشتارها بیشتر شد تا جایی که اگر به کسی می گفتند کافر است بهتر بود تا بگویند شیعه علی علیه السلام است.

معاویه در بخشنامه ای به استانداران و فرمانداران خود نوشت اگر ثابت شد کسی از دوستان علی علیه السلام و خاندان اوست، نام او را از فهرست کارمندان دولت محو کنید و حقوق او را قطع و از همه مزایا محروم سازید.^(۲)

و در بخشنامه دیگری دستور داد:

«من اتهمتموه بموالاه هؤلاء القوم فنكلوا به، و اهدموا داره»؛^(۳)

ص: ۳۱۱

۱- ۲۴۷. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۳.

۲- ۲۴۸. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۵: «انظروا من قامت عليه البيه انه يحبّ علياً و اهل بيته، فامحوه من الديوان، و اسقطوا عطائه و رزقه».

۳- ۲۴۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۵.

گوش و بینی کسانی که متهم به دوستی علی و خاندان او هستند ببرید و خانه های آنان را ویران کنید.

و در یکی از بخشنامه های خود نوشت:

«الا یجیزوا الأحد من شیعه علی و اهل بینه شهاده»؛^(۱)

شهادت شیعیان علی را در هیچ مورد نپذیرید.

در این میان کار بر مردم کوفه از مردم دیگر شهرها دشوارتر بود؛ زیرا شیعیان رقم بالایی در این شهر داشتند و زیاد بن ابیه از طرف معاویه والی آن شهر بود و او شیعیان را به خوبی می شناخت، در تاریخ درباره جنایات وی نسبت به شیعیان می خوانیم:

«فقتلهم تحت کل حجر و مدر و اخافهم و قطع الایدی و الارجل و سمل العیون و صلبهم علی جذوع النخل و طردهم و شردهم عن العراق فلم یبق بها معروف منهم»؛^(۲)

زیاد بن ابیه شیعیان را در هر جا می یافت به شهادت می رساند و آنها را می ترسانید، دست و پای آنان را قطع می کرد، چشم های آنان را از کاسه در می آورد و آنان را به دار می آویخت، آنان را از عراق اخراج کرد تا جایی که شخصیت شناخته شده ای از شیعیان در کوفه باقی نماند.

داستان به دار آویختن میثم تمار و دیگر یاران امیرمؤمنان علیه السلام در کوفه شاهدهی است بر آنچه گفته شد.^(۳)

ص: ۳۱۲

۱- ۲۵۰. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۴.

۲- ۲۵۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۲.

۳- ۲۵۲. رجوع کنید به شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۲/۲۹۱.

در این زمینه می توانید به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (ذکر بعض ما منی من آل البیت من الاذی و الاضطهاد)^(۱) مراجعه کنید.

۷ - خاکسپاری امام علیه السلام در شب

مظلومیت امیرمؤمنان علیه السلام به آنجا رسید که آن حضرت قبل از شهادت به امام مجتبی علیه السلام سفارش می کند:

«ثم غیب قبری»؛^(۲) پس از آنکه بدنم را به خاک سپردی قبرم را پنهان ساز.

و در جای دیگر از یکی از غلامان امیرمؤمنان علیه السلام نقل شده: هنگامی که از دفن امیرمؤمنان علیه السلام باز می گشتیم: «فلحقنا بقوم من الشیعه لم یشهدوا الصلاه علیه، فأخبرناهم بما جرى و باکرام الله تعالی امیرالمؤمنین علیه السلام»؛

به گروهی از شیعیان حضرت که در تشییع جنازه حاضر نبودند برخورد کردیم، کرامت های خداوند متعال نسبت به امیرمؤمنان علیه السلام بعد از شهادت تا هنگام دفن را برای آنان بازگو کردیم. (همان مطالبی که شنیده اید، حضرت فرمود: «شما عقب جنازه را بردارید و جلو جنازه را حمل نکنید»؛ زیرا جلو جنازه را میکائیل و جبرائیل حمل می کردند و کرامات دیگر) «فقالوا نحب أن نعاين من أمره ما عاينتم»؛ این گروه گفتند: دوست داریم آنچه شما مشاهده کردید ما هم مشاهده کنیم،

ص: ۳۱۳

۱- ۲۵۳. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ۱۱/۴۳.

۲- ۲۵۴. بحار الأنوار، ۴۲/۲۹۲.

حتماً معنای این سخن این است که بدانیم قبر حضرت کجاست؟ «فقلنا لهم ان الموضع قد عفی اثره بوصیه منه»؛ (۱) به آنان گفتیم طبق وصیت امیرمؤمنان علیه السلام اثر قبر را محو کردیم.

و در نقل دیگری دارد: «دفن قبل طلوع الفجر»؛ (۲)

قبل از طلوع صبح حضرت به خاک سپرده شد.

چرا باید آن حضرت مخفیانه به خاک سپرده شود؟

کسی که تا دیروز حاکم مردم بود، نماز جمعه می خواند، خطبه می خواند، حال که از دنیا می رود بدون سر و صدا، نیمه شب، بدن مطهرش توسط چند نفر به خاک سپرده شود و قبرش مخفی گردد!

در کتاب ها می نویسند از ترس دشمنان آن حضرت، که مبادا جنازه را از قبر بیرون آورند و جسارتی کنند، مخفیانه دفن شد، اینها همه حاکی از مظلومیت حضرت است، آنقدر مظلوم باشد که نتوانند جنازه او را علنی به خاک سپرده و قبرش آشکار باشد.

قبر آن حضرت توسط امام صادق علیه السلام و در زمان آن حضرت از مخفی بودن درآمد.

ص: ۳۱۴

۱- ۲۵۵. بحار الأنوار، ۴۲/۲۱۷.

۲- ۲۵۶. بحار الأنوار، ۴۲/۲۲۰.

شهادت امیر مؤمنان علیه السلام در مسجد کوفه

شهادت امیر مؤمنان علیه السلام در مسجد کوفه

امیر مؤمنان علیه السلام دنیایی است از فضایل، مکارم و بزرگواری ها، یکی از فضایل آن حضرت این است که در خانه خدا متولد و در خانه خدا، در محراب عبادت به هنگام نماز به شهادت رسید.

از آنجا که امیر مؤمنان علیه السلام دشمنان بسیاری داشته آنان تلاش می کردند فضایل آن امام را مورد سؤال قرار داده و انکار کنند، روزی در مورد ولادت آن حضرت در خانه خدا می گفتند با چه مدرکی این سخن را می گویند؟

البته این گونه اشکال ها و سؤال ها که معمولاً همراه با غرض است، سودی هم دارد و آن اینکه بزرگان ما به فکر می افتند تا مصادر و مدارک مسأله را بررسی کنند، مثلاً در مورد مسأله ولادت حضرت در کعبه، عالم بزرگ و جلیل و مخلص مرحوم میرزا محمد علی اردوبادی (همان عالمی که گفته می شود بعضی از جلدهای الغدیر - از حیث

عبارت پردازی نه مطالب کتاب - به قلم این بزرگوار است، همچنین اصلاحات نهایی بعضی از کتاب های محدث قمی توسط این بزرگوار انجام شده ولی به خاطر اخلاصش نمی خواسته است نامی از او باشد) این عالم بزرگ کتابی به نام «علی ولید الکعبه» تألیف کرده (در حدود یکصد و پنجاه صفحه) و مصادر و مدارک ولادت حضرت علی علیه السلام در کعبه را قرن به قرن جمع آوری کرده است.

شهادت آن حضرت در محراب مسجد کوفه در حال عبادت و نماز را هم بعضی انکار می کنند و می گویند: در بعضی از نقل های تاریخی مطلب به صورت دیگری ذکر شده است، البته اینها معمولاً کسانی هستند که قلبشان بیمار است، ولی گاه بعضی از خودی ها هم با انگیزه دیگری این مطلب را بیان می کنند، من به مناسبت اینکه جمعی از طلاب عزیز در جلسه هستند و اینها مبلغان آینده ما هستند بحثی را در این زمینه عرض می کنم.

ابتدا باید توجه کرد که ما وقتی شهادت امیرمؤمنان علیه السلام در محراب مسجد در حال نماز را بازگو می کنیم گاهی بدون دقت لازم بعضی از مطالب جنبی که مسلم نیست و سؤال برانگیز است را هم بیان می کنیم مثلاً بعضی وقتی موضوع شهادت حضرت در مسجد را می گویند چنین مطرح می کنند که حضرت علی علیه السلام وارد مسجد شد می دانست که ابن ملجم قاتل اوست ابن ملجم را که در خواب بود بیدار کرد، این مطلب سؤال برانگیز است، بحث قضا و قدر را می طلبید، بحث علم امام را می طلبید، توجیه و تحلیل می خواهد.

بعضی از خودی ها برای اینکه این گونه سؤال ها پیش نیاید اصل قضیه را منکر می شوند و می گویند مدرکی ندارد، می گویند چه کسی گفته است که حضرت به مسجد آمدند؟

بسیاری از مسائل ما به صورت یک اصل مسلم، ثابت است، ولی نباید برخی از مسائل جنبی را با آن مخلوط کنیم تا آن مسأله اصلی هم زیر سؤال برود مثلاً معجزه شق القمر از مسلمات است که رسول خدا صلی الله علیه و آله با یک اشاره ماه را دو نیم کرد ولی گاهی کنار این معجزه مسلم می گوئیم ماه آمد در لباس حضرت و از آستین آن حضرت بیرون آمد، وقتی این مطلب را با آن معجزه توأم می کنیم سؤال ایجاد می شود.

یک مبلغ باید فکر کند در مجموعه مطالبی که برای مردم می گوید مطالب مسلم و دسته اول آن کدام است، مطالب دسته دوم آن کدام است، کدامیک از آن مطالب دسته دوم توضیح نمی خواهد، کدام نیازمند توضیح است و اگر فرصت برای توضیح نیست از آن مطالب جنبی صرف نظر کند.

در داستان شهادت امیرمؤمنان علیه السلام اگر فرصت برای توضیح و تفسیر نیست یا توان توضیح نداریم چرا آن قسمت سؤال برانگیزش را اگرچه در تاریخ آمده است بگوئیم؟

اخیراً سیمای جمهوری اسلامی ایران راجع به شهادت امیرمؤمنان علیه السلام مطلبی می گفت

که برای من بسیار ناگوار بود، وقتی از زبان ابن ملجم که چرا علی علیه السلام را به شهادت رساند، مطلبی می گفت همان حرفی را که ملای رومی در مثنوی گفته است نقل می کرد که وقتی به او می گویند چطور حاضر شدی امیرمؤمنان علیه السلام را به قتل برسانی می گوید: این قضا و قدر الهی بود که به دست من جاری شد، این سخن می تواند حرف صحیحی باشد، اما نه اینکه ما بگوییم و بگذریم.

هر شنونده ای وقتی این کلام را بشنود که قضا و قدر الهی به دست ابن ملجم جاری شده برای او سؤال مطرح می شود، که آیا با این وصف ابن ملجم مقصّر است؟ اینها مطالبی نیست که یک مبلغ در خلال سخنانش به آن اشاره ای کند و بگذرد.

در مورد شهادت امیرمؤمنان علیه السلام در محراب عبادت بعضی از خودی ها به خاطر مسائل جنبی، اصل مسأله را زیر سؤال می برند و منکر می شوند.

در تاریخ در روایات متعدد، در کتاب های متعدد آمده است که امیرمؤمنان علیه السلام وارد مسجد شد، مشغول نماز بود و در حال نماز مورد ضربت ابن ملجم قرار گرفت، تا آنجا که بنده اطلاع دارم در ده کتاب این مسأله نقل شده است:

۱ و ۲ - «امالی» و «عیون اخبار الرضا علیه السلام» تألیف شیخ صدوق از علمای قرن چهارم (مرحوم علامه مجلسی هم در بحار الأنوار از این دو کتاب نقل کرده است).

«عن الرضا علیه السلام عن آبائه عن امیرالمؤمنین علیهم السلام فی خطبه النبی صلی الله علیه وآله فی فضل شهر رمضان»؛

از امام رضا علیه السلام از پدران گرامی اش از امیر مؤمنان علیهم السلام نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله خطبه ای در فضیلت ماه رمضان ایراد فرمودند:

«فَقَمْتُ وَ قَلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ فِي هَذَا الشَّهْرِ؟ فَقَالَ يَا أَبَا الْحَسَنِ أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ فِي هَذَا الشَّهْرِ الْوَرَعُ عَنِ مَحَارِمِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»؛

امیر مؤمنان علیه السلام می فرماید: من برخاستم و از رسول خدا صلی الله علیه و آله سؤال کردم بافضیلت ترین عمل در این ماه چه عملی است؟ رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: پرهیز از گناه. (۱)

«ثُمَّ بَكَى فَقَلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا يَبْكِيكَ؟ فَقَالَ: يَا عَلِيُّ! ابْكِي لِمَا يَسْتَحِلُّ مِنْكَ فِي هَذَا الشَّهْرِ كَأَنِّي بَكَى وَأَنْتَ تَصَلِّي لِرَبِّكَ وَ قَدْ أَنْبَعَثَ أَشْقَى الْأَوْلِيَيْنِ وَ الْآخِرِينَ شَقِيقَ عَاقِرِ نَاقَةٍ ثَمُودَ فَضَرَبَكَ ضَرْبَةً عَلَى قَرْنِكَ فَخَضِبَ مِنْهَا لِحْيَتَكَ»؛

سپس رسول خدا صلی الله علیه و آله گریه کردند، به آن حضرت عرض کردم چه چیزی شما را به گریه آورد؟ حضرت فرمود: گریه می کنم برای آنچه نسبت به تو در این ماه روا می دارند، گویا می بینم در حالی که نماز می خوانی شخصی که شقی ترین اولین و آخرین است، ضربتی بر فرق تو می زند و محاسن تو به خون سرت رنگین می شود.

ص: ۳۱۹

۱- ۲۵۷. البته اگر ورع را به معنای تقوا بگیریم. گاهی گفته می شود بین ورع و تقوا فرق است و گاهی گفته می شود هر دو به یک معنا هستند. مرحوم محدث قمی قدس سره می فرماید: «لَعَلَّ الْمُرَادَ بِالتَّقْوَى تَرْكَ الْمَحْرَمَاتِ وَ بِالْوَرَعِ تَرْكَ الشَّبَهَاتِ بَلْ بَعْضُ الْمَبَاحَاتِ» (سفینه البحار، ماده ورع)؛ یعنی شاید مراد از تقوا ترک گناهان و مراد از ورع ترک مشتبهات بلکه ترک بعضی از مباحات باشد.

فقال اميرالمؤمنين عليه السلام فقلت يا رسول الله و ذلك في سلامه من ديني؟ فقال صلى الله عليه وآله: في سلامه من دينك»؛(۱)

امير مؤمنان عليه السلام از رسول خدا صلى الله عليه وآله سؤال کرد آیا وقتی به شهادت می رسم، دین من سالم است؟

حضرت فرمود: آری، دین تو سالم است، یعنی علی علیه السلام به ما یاد می دهد که از همه چیز بالاتر سلامت دین است، اگر سلامت جسمی، اگر ثروت، پست و مقام و آنچه داریم از بین برود ولی دین سالم بماند ارزش دارد، خدا نکند چیزهای دیگر سالم بماند اما دین ما سالم نباشد.

۳- در «امالی» شیخ طوسی از علمای قرن پنجم نقل شده (و مرحوم علامه مجلسی هم در کتاب بحار الأنوار از امالی نقل کرده است) از امام سجاد علیه السلام که فرمودند:

«اما ابن ملجم فضربه فوقعت الضربه و هو ساجد علی رأسه علی الضربه الّتی کانت»؛(۲)

حضرت در حال سجده بود که ضربت به فرق مبارکش اصابت کرد و این ضربت به همان قسمت برخورد کرد که در یکی از جنگ ها به آن قسمت ضربت خورده بود.

۴- سید بن طاووس از علمای قرن هفتم در زیارتی که خطاب به ائمه علیهم السلام می خوانیم نقل می کند:

ص: ۳۲۰

۱- ۲۵۸. امالی شیخ صدوق، ص ۵۷؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۶۳؛ بحار الأنوار، ۴۲/۱۹۰.

۲- ۲۵۹. امالی شیخ طوسی، مجلس هجدهم، حدیث ۷۶۸؛ بحار الأنوار، ۴۲/۲۰۵.

«و انتم بین الصریح فی المحراب قد فلق السیف هامته»؛^(۱)

یعنی هر کدام از شما بزرگواران به صورتی به شهادت رسیدید یکی از شما در حالی که در محراب افتاده بود و شمشیر فرقی را دو نیم کرده بود به شهادت رسید.

۵ - مرحوم شیخ ابوالفتوح رازی صاحب تفسیر گرانقدر «روض الجنان» از علمای قرن ششم، فرموده است:

«پسر ملجم او را تیغ در نماز بامداد زد و او نماز بسته بود و الحمد بر خوانده بود و یازده آیت از سوره انبیا که این ملعون او را ضربت زد».^(۲)

و در جای دیگر می گوید: «شب نوزدهم ماه رمضان امیرالمؤمنین علیه السلام به مسجد الجامع آمد به نماز بامداد و ابن ملجم همه شب رصد کرده بود چون او در نماز ایستاد و الحمد بخواند و از سوره انبیا یازده آیه، تیغ بزد بر مقدم سر او و جراحی عظیم کرد، امیرالمؤمنین علیه السلام نماز سبک کرد و سلام باز داد و گفت «فزت و ربّ الکعبه» به خدای کعبه که ظفر یافتم».^(۳)

۶ - کتاب «کامل بهایی» تألیف طبری قرن هفتم.

(بعضی به اشتباه تصور می کنند که این کتاب تألیف شیخ بهائی است در حالی که شیخ بهائی در قرن دهم است و طبری مؤلف کامل بهائی در

ص: ۳۲۱

۱- ۲۶۰. بحار الانوار، ۹۹/۱۶۵.

۲- ۲۶۱. تفسیر روض الجنان، ذیل آیه ۲۴ سوره احزاب.

۳- ۲۶۲. تفسیر روض الجنان، ذیل آیه ۷۸ سوره اعراف.

قرن هفتم، چون کتاب به نام شخصی که اسمش بهاء الدوله بود نوشته شده به این مناسبت نامش کامل بهائی است، در یکی از روزنامه های کثیرالانتشار، مطلبی از این کتاب نقل کرده و نوشته بود تألیف شیخ بهائی. البته همه مطالب کتاب معتبر نیست، نوادری دارد که علمای ما مورد نقد قرار داده اند ولی از کتاب های قدیمی و فارسی ماست. مؤلف این کتاب، کتاب های متعددی دارد، در فضایل اهل بیت علیهم السلام هم کتاب هایی دارد که یکی از آنها همین کامل بهائی است. محدث قمی مطلبی از آن نقل کرده است).

به هر حال در این کتاب آمده است: «چون به نماز مشغول شدمی او را از عالم خبری نبودی تا که عبدالرحمن (علیه اللعنه) درآمد و ضربتی سخت بزد، پس نماز سبک بگزارد و خون روان شد از محاسن مبارکش».^(۱)

۷ - کتابی است به نام «نزه القلوب» تألیف حمد الله مستوفی در قرن هشتم، در موضوع جغرافیا، به مناسبت از شهرها سخن می گوید، از قم، نجف، کربلا، کوفه، وقتی کوفه را مطرح می کند و از مسجد کوفه نام می برد می نویسد: «چون امیرالمؤمنین علی مرتضی را در آن مسجد زخم زدند او دست بر ستون زد...».^(۲)

۸ - کتاب «تذکره الاثمه» تألیف ابن جوزی (ابن جوزی از علمای بزرگ اهل تسنن و از علمای پر تألیف است یکی از تألیفات او همین تذکره الاثمه می باشد که نزد ما بسیار مطلوب و محبوب است؛ زیرا در

ص: ۳۲۲

۱- ۲۶۳. کامل بهائی، ۲/۱۲۳.

۲- ۲۶۴. نزه القلوب، ص ۳۲.

بین علمای اهل تسنن چند نفری بودند که علاقه خاصی به اهل بیت علیهم السلام داشتند و در مورد اهل بیت علیهم السلام حقایق را بیان کرده اند، اگرچه به امامت آن بزرگواران اعتقاد نداشتند، یکی همین ابن جوزی است).

او در کتابش می نویسد:

«فلما حصل فی المحراب هجوموا علیه فضر به ابن ملجم»؛^(۱)

هنگامی که حضرت در محراب قرار گرفت به او حمله کردند و ابن ملجم او را مورد ضربت قرار داد.

۹ - «الکامل فی التاریخ» تألیف ابن اثیر، ابن اثیر از دانشمندان قرن هفتم است و کتاب او از کتاب های تاریخی معتبر به خصوص نزد اهل تسنن است، ابن اثیر در کتاب خود جمله ای دارد که لازمه آن این است که حضرت در نماز به شهادت رسیده باشند او می گوید:

«تأخر علی علیه السلام و قدم جعده یصلی بالناس الغداه»؛^(۲)

حضرت به عقب آمدند و جعده را جلو قرار دادند تا با مردم نماز را ادامه دهد (این مسأله در فقه ما هم مطرح است که اگر برای امام جماعت مانعی از ادامه نماز پیش آمد، دیگری را جای خود بگذارد) از این مطلب معلوم می شود که حضرت در حال نماز بودند.

۱۰ - «تاریخ طبری»، در این کتاب هم در حوادث سال چهارم هجری نقل شده است.

ص: ۳۲۳

۱- ۲۶۵. تذکره الاثمه، ص ۱۰۲.

۲- ۲۶۶. الکامل، ۳/۳۹۰، وقایع سال چهارم هجری.

«تأخر علی و رفع فی ظهره جعده فصلی بالناس الغداه»؛(۱)

مجموعاً این ده کتاب از کتاب های حدیثی و تاریخی قدیمی از قرن چهارم تا هشتم بود که عبارات آنها گواه این مطلب است که امیرمؤمنان علیه السلام در مسجد، در هنگام نماز به شهادت رسیده اند.

حال با این همه کتاب اگر در یک یا دو کتاب دیگر نقل شده باشد که حضرت پیش از آنکه وارد مسجد شوند، در آستانه درب مسجد شهید شدند، واضح است که ترجیح با این همه نقل ها است که در کتاب های دیگر آمده است، چرا بعضی اصرار دارند این گونه مسائل را زیر سؤال ببرند؟

گزارش عدی بن حاتم از حالات امیرمؤمنان علیه السلام

در فرصت باقیمانده به مطلب دیگری اشاره می کنم.

پس از شهادت امیرمؤمنان علیه السلام یکی از کارهای معاویه این بود که دوستان و علاقمندان به آن حضرت را به شام، مقر حکومت خود می کشاند، به مجلس خود دعوت می کرد تا از آنان اعتراف بگیرد که از دوستی علی علیه السلام سودی که نبرده اند هیچ، همه چیز خود را در این راه باختند، سعی داشت کاری کند که آنان اظهار پشیمانی کنند و نسبت به امیرمؤمنان علیه السلام بدگویی کنند امّا او هرگز موفق نشد و گاهی اقدام معاویه نتیجه معکوس می داد و خودش و نزدیکانش تحت تأثیر احساسات یاران علی علیه السلام قرار می گرفتند.

ص: ۳۲۴

یکی از این شخصیت‌ها عدی بن حاتم است (البته این داستان به نام یکی دیگر از اصحاب آن حضرت هم نقل شده ولی محدث قمی قدس سره از عدی بن حاتم نقل می‌کند).

عدی رئیس قبیله بزرگ طی بود، خود و پسرانش و قبیله او از یاران فداکار علی علیه السلام بودند سه نفر از پسرانش به نام (طرفه) و (طریف) و (طارف) در صفین در رکاب حضرت شهید شدند.

معاویه برای آنکه خاطره تلخی برای عدی تجدید کند و به او زخم زبان بزند و زمینه را برای سخنان او بر علیه امیرمؤمنان علیه السلام آماده کند به او گفت: «این الطرفات؟ پسرانت (طرفه) و (طریف) و (طارف) چه شدند؟»

عدی گفت: «قتلوا یوم صفین بین یدی علی بن ابی طالب علیه السلام»؛ در صفین در رکاب امیرمؤمنان علیه السلام به شهادت رسیدند.

معاویه گفت: «ما انصفک ابن ابی طالب اذ قدم بنیک و آخر بنیه»؛

علی انصاف را درباره تو رعایت نکرد، چون پسران تو را جلو انداخت و به کشتن داد، و پسران خود را در پشت جبهه محفوظ نگاه داشت.

ولی عدی از شخصیت‌هایی نبود که به این ارزانی علی علیه السلام را بفروشد، با کمال جرأت و شهامت به معاویه گفت:

«بل ما انصفت انا علیاً»؛

من با علی منصفانه رفتار نکردم.

«إذ قتل و بقيت»؛

علی علیه السلام شهید شده و من باقی مانده ام.

معاویه دید منظورش عملی نشد، همان جمله ای را که از همه دوستان امیرمؤمنان علیه السلام می خواست از عدی هم خواست و گفت:

صِف لی علیاً.

علی را برای من توصیف کن، خصوصیات علی را برای من بگو.

فقال: أ رأیت أن تعفینی؟

عدی گفت: معذورم بدار.

قال: لا أعفیک.

معاویه گفت: حتماً باید برایم تعریف کنی.

قال: «أما اذ لا بد»

اگر حتماً باید تعریف کنم.

فإنه كان و الله بعيد المدى شديد القوى، يقول عدلاً و يحكم فصلاً تتفجر الحكمة من جوانبه و العلم من نواحيه يستوحش من الدنيا و زهرتها و يستأنس بالليل و وحشته و كان و الله غزير الدّمعه طويل الفكره، يحاسب نفسه إذا خلا و يقلّب كفيه على ما مضى. يعجبه من اللباس القصير و من المعاش الخشن»؛

به خدا سوگند، علی بسیار دوراندیش و نیرومند بود، به عدالت سخن می گفت و با قاطعیت فیصله می داد، علم و حکمت از اطرافش می جوشید، از زرق و برق دنیا متنفر و با شب و تنهایی شب مأنوس بود،

ص: ۳۲۶

زیاد اشک می ریخت و بسیار فکر می کرد، در خلوت ها از نفس خود حساب می کشید و بر گذشته دست ندامت می سود، لباس کوتاه و زندگی فقیرانه را می پسندید.

«و کان فینا کاحدنا یجینا إذا سألناه و یدینا إذا أتیناه»؛

در میان ما که بود مانند یکی از ما بود، اگر چیزی از او می خواستیم می پذیرفت و اگر به حضورش می رفتیم ما را نزدیک خود می برد و از ما فاصله نمی گرفت.

«و نحن مع تقریبه لنا و قربه منا لا نکلّمه لهیته و لا نرفع أعیننا الیه لعظمته»؛

با این همه آنقدر با هیبت بود که در حضورش جرأت تکلم نداشتیم و آن قدر عظمت داشت که نمی توانستیم به او خیره شویم.

فإن تبسم فعن اللؤلؤ المنظوم»؛

وقتی که لبخند می زد دندان هایش مانند یک رشته مروارید آشکار می شد.

«یعظم اهل الدین و یتحبّب الی المساکین لا یخاف القوی ظلمه و لا ییأس الضعیف من عدله»؛

اهل دیانت و تقوا را احترام می کرد و نسبت به بینوایان مهر می ورزید نه نیرومند از او بیم ستم داشت و نه ناتوان از عدلش نومید بود (یعنی نه مستضعفین از عدل او مأیوس بودند و نه نیرومندان نگران ظلم او بودند قوی و ضعیف پیش علی علیه السلام مطرح نیست، عدالت مطرح

است، اینکه بعضی می گویند باید طرف ضعیف را گرفت و اغنیاء را رها کرد نه، علی چنین نبود، معیار برای حضرت عدالت بود، کسانی که قوی و نیرومند بودند نگران ظلم و ستم از سوی علی علیه السلام نبودند، اگرچه قوی، قدرت و ثروت داشت اما از ستم علی علیه السلام نمی ترسید از عدل علی علیه السلام می ترسید).

«اقسم لقد رأيت ليله و قد مثل في محرابه و ارخی اللیل سرباله و غارت نجومه و دموعه تتحادر علی لحيته و هو يتمل تملل السليم و يبكي بكاء الحزين فكأنه اسمعه و هو يقول:

يا دنیا الی تعرّضت أم الی أقبلت، غزّی غیری لا حان حینک قد طلقتک ثلاثاً لا رجعه لی فیک، فعیشک حقیر و خطرک یسیر، آه من قله الزاد و بعد السفر و قلّه الانیس»؛

به خدا سوگند یک شب به چشم خود دیدم در محراب عبادت ایستاده بود در وقتی که تاریکی شب همه جا را فرا گرفته بود، اشک هایش بر چهره و رویش می غلطید، مانند مار گزیده به خود می پیچید و مانند مصیبت زده می گریست، مثل این است که الآن آوازش را می شنوم او خطاب به دنیا می گفت:

ای دنیا متعرض من شده ای و به من رو آورده ای؟ برو و دیگری را بفریب تو را سه طلاقه کرده ام و رجوعی در کار نیست، خوشی تو ناچیز و اهمیت اندک است، آه آه از توشه اندک و سفر دور و مونس کم.

سخن عدی که به اینجا رسید گویا معاویه را هم تحت تأثیر قرار داد.

«فوكفت عينا معاويه و جعل ينشفهما بكمه»؛

اشك معاويه جارى شد با آستين خويش اشك هاى خود را پاك كرد و گفت:

«رحم الله ابالحسن كان كذلك»؛

خدا رحمت كند ابوالحسن را، همين طور بود كه گفتى، يعنى دشمنى مثل معاويه به پاكى امير مؤمنان عليه السلام اعتراف مى كند.

اميدوارم ما هم در زندگى مان به صورتى زندگى كنيم كه اگر به ما ايرادى مى گيرند، به پاكيما ايراد بگيرند، همان گونه كه مخالفين انبيا هنگامى كه در مقام عيب جويى از آنان بودند مى گفتند:

«أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَسٌ يَتَطَهَّرُونَ»؛^(۱)

لوط و پروان او را از شهر خود بيرون كنيد.

گناهشان چيست؟ گناهشان اين است كه مردمى پاكند و گناه نمى كنند!

اگر مى خواهند با ما دشمنى كنند به جرم پاكيما دشمنى مى كنند، واقعاً زندگى ما شيعيان زندگى پاكي باشد.

«قال: فكيف صبرك عنده؟ قال: كصبر من ذبح ولدها فى حجرها لا ترقاً دمعته و لا تسكن عبرتها»؛

معاويه گفت: بگو بينم حالت تو در فراق او چگونه است؟ عدى گفت: شبيه حال مادري كه عزيزش را در دامنش سر بريده باشند.

ص: ۳۲۹

۱- ۲۶۸. سوره اعراف، آيه ۸۲؛ «أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَسٌ يَتَطَهَّرُونَ» سوره نمل، آيه ۵۶.

«قال فكيف ذكرك له؟ قال: وهر يتركني الدهر أن أنساه؟» (۱)

معاویه گفت: آیا هیچ فراموشش می کنی؟ عدی گفت: آیا روزگار می گذارد فراموشش کنم؟ (۲)

ص: ۳۳۰

۱- ۲۶۹. الکنی و الالقاب، ۲/۱۰۵؛ بحار الأنوار، ۳۳/۲۷۵؛ مروج الذهب، ۲/۴۲۱، در این دو کتاب داستان از «ضرار بن ضمیره»

نقل شده است.

۲- ۲۷۰. با استفاده از ترجمه استاد آیه الله مرتضی مطهری.

موضوع سخن در این مجلس وصایای امیر مؤمنان علیه السلام است اما پیش از اینکه جملاتی از وصایای آن حضرت را بیان کنم چند نکته را تذکر می‌دهم:

۱ - از صبح روز نوزدهم ماه مبارک رمضان که امیر مؤمنان علیه السلام در محراب عبادت مورد ضربت قرار گرفت تا هنگام رحلت که در بستر شهادت بود وصایای متعددی از ایشان نقل شده است،^(۱) اگر در هنگام مطالعه و یا شنیدن سخنرانی‌ها ملاحظه می‌کنید که وصایای مختلفی در ارتباط با این دو روز آخر عمر امیر مؤمنان علیه السلام مطرح می‌شود، سرش این است که مولایم علیه السلام در طول این مدت وصایای مختلف و متعددی داشتند، قسمت‌هایی از آن مربوط به ساعات و لحظات آخر عمر مبارک

ص: ۳۳۱

---

۱ - ۲۷۱. برای آگاهی از مجموعه وصایای امیر مؤمنان علیه السلام رجوع کنید به بحار الأنوار، جلد ۴۲، باب «کیفیه شهادته و وصیته»، ص ۲۰۲ - ۲۱۲ و ۲۱۲ - ۲۲۰ و ۲۴۵ - ۲۵۶ و ۲۹۱ - ۲۹۳.

امام علیه السلام است و قسمت هایی از آن مربوط به قبل از آن می باشد، اما به هر ترتیب این وصیت ها مربوط به آن دو روز است، گاهی تعبیر شده است: «لما ضربه ابن ملجم (لعنه الله)»؛^(۱) یعنی موقعی که ابن ملجم ضربت به علی علیه السلام زد، آن حضرت این جملات را فرمودند، گاهی صحبت از حال احتضار است، موقعی که امیرمؤمنان علیه السلام در حال احتضار بودند این جملات را فرمودند و گاهی این گونه که پس از بیان این وصایا حضرت دائماً مشغول گفتن لا اله الا الله بود تا از دنیا رحلت کرد.^(۲)

۲- این وصایایی که بیان می کنم تلفیقی است از آنچه در این چهار کتاب آمده است.

الف) وصیتی که در کافی شریف نقل شده است.^(۳)

ب) وصیتی که در نهج البلاغه نقل شده است.^(۴)

ج) وصیتی که در امالی شیخ طوسی نقل شده است.^(۵)

د) وصیتی که در مناقب خوارزمی از علمای اهل تسنن نقل شده است.^(۶)

ص: ۳۳۲

۱- ۲۷۲. بحار الأنوار، ۴۲/۲۵۶.

۲- ۲۷۳. بحار الأنوار، ۴۲/۲۱۳؛ ثم لم يزل يقول «لا اله الا الله» حتى قبض عليه السلام.

۳- ۲۷۴. اصول کافی، کتاب الحجّه «الاشاره و النص على الحسن بن علي عليهما السلام»؛ فروع کافی، ۷/۵۱، «کتاب الوصایا»؛ بحار الأنوار، ۴۲/۲۵۰.

۴- ۲۷۵. نهج البلاغه بخش نامه ها و وصیت نامه ها، شماره ۴۷؛ بحار الأنوار، ۴۲/۲۵۶.

۵- ۲۷۶. امالی شیخ طوسی، مجلس هجدهم، حدیث ۱۱۵۴ و ۱۱۵۵ و ۱۱۵۷.

۶- ۲۷۷. مناقب خوارزمی، ص ۲۷۸، فصل ۲۶ «فی مقتله».

۳- اگر بخواهیم پیرامون ابعاد مختلف شخصیت امیرمؤمنان علیه السلام مطالعه داشته باشیم و از راه‌های گوناگون به ابعاد وجودی و شخصیت آن حضرت پی ببریم، یکی از آن راه‌ها راهی است که یکی از دانشمندان غیرمسلمان گفته است، او با اینکه مسلمان نیست اما راجع به زندگی امیرمؤمنان علیه السلام مطالعاتی داشته و کتاب نوشته است، او می‌گوید:

یکی از راه‌های شناختن شخصیت‌ها این است که ببینیم در مواقعی که حوادث بسیار تکان‌دهنده برای آنان پیش می‌آید، چه می‌گویند و چگونه با این حوادث برخورد می‌کنند؟

در روایت آمده است: «فی تقلب الاحوال علم جواهر الرجال»؛^(۱) یعنی در حوادث و دگرگونی‌ها ماهیت و جوهره انسان‌ها شناخته می‌شود.

انسان موجود خاصی است که می‌تواند کارهای ساختگی و تصنعی داشته باشد، به کارهایی تظاهر کند که در واقع اهل آن کارها نیست، ولی همین افرادی که اهل تظاهر و تصنع هستند، واقعیت و باطن آنها در روزهای حساس آشکار می‌شود.

فرض کنید کسی گرفتار فقر می‌شود، این گرفتاری حقیقت او را روشن می‌کند، وقتی فقیر نبود، تظاهر می‌کرد که مسلمان است، این گونه نشان می‌داد که شیعه امیرمؤمنان علیه السلام و مقید به سخنان آن

ص: ۳۳۳

حضرت است ولی هنگامی که این حادثه برایش پیش می آید، حقیقت خود را نشان می دهد که انسان متدینی نیست و یا برعکس کسی که فقیر است و در آن حال نشان می داد که آدم مؤمنی است، ولی روزی که ثروتمند می شود، حقیقت خود را آشکار می کند که اهل دنیا است، دل بسته به دنیا است.

گاهی ترس برای انسان پیش می آید، گاهی زندان گاهی تهدید به مرگ و کشته شدن اینها حوادثی است که هر کسی با پیش آمدن برخی از آنها حقیقت خود را نشان می دهد.

حال این دانشمند غیر مسلمان می گوید: ما می بینیم هنگامی که امیرمؤمنان علیه السلام در بستر شهادت قرار گرفته و ساعات آخر زندگی را می گذرانند، سخنانی گفته است، وقتی سخنانش را بررسی می کنیم می بینیم سخنانی است که اگر به آن عمل شود همان مدینه فاضله و دولت کریمه که همه آرزوی آن را دارند، تحقق پیدا می کند.

کسی که بتواند در این موقعیت حساس این گونه سخن بگوید معلوم است که با عالم غیب ارتباط دارد و انسان عادی و معمولی نیست. (۱)

ص: ۳۳۴

۱- ۲۷۹. یکی از دانشمندان غربی مقایسه ای درباره شخصیت امیرالمؤمنین علی علیه السلام و خلیفه دوم کرده است - با اینکه از هر دو بیگانه است و هر دو را به یک چشم می بیند - از نظر تاریخ عمر را خلیفه دوم و علی علیه السلام را خلیفه چهارم می داند، اما می گوید: این دو خلیفه هر کدام در زمان خود مورد حمله قرار گرفته و ترور شدند و هر دو پس از آن به مرگ خود یقین کردند؛ زیرا دانستند که ضربت کارگر افتاده و به زندگی آنها خاتمه داده شده است، هم عمر فهمید و هم علی علیه السلام، ولی دو جمله کوتاه گفتند که تمام حقیقت خود را نشان داده و شخصیت خود را معرفی کردند، خلیفه دوم پس از ضربت خوردن گفت: «قتلنی المجوسی» این گبر مرا کشت، به قاتل خود دشنام دادن و مسلمان را گبر خواندن بزرگ ترین دلیل عدم رضایت از مرگ و علاقه به زندگانی مادی است ولی علی علیه السلام گفت: «فزت و ربّ الکعبه» به خدای کعبه سوگند، رستگار شدم. (سرمایه سخن مرحوم دکتر آیتی، ۱/۴۵۰).

۴ - در این وصیت خطاب امام علیه السلام به امام حسن و امام حسین علیهما السلام هم هست، شاید بعضی تصور کنند اگرچه امام علیه السلام به این دو بزرگوار خطاب می کند ولی منظور این است که دیگران توجه کنند همین که در فارسی می گوئیم «در به تو می گوئیم دیوار تو بشنو» و یا در عربی گفته می شود «ایاک أعنی و اسمعی یا جاره»؛^(۱) یعنی منظور امیرمؤمنان علیه السلام، امام حسن و امام حسین علیهما السلام نیست بلکه منظور ما هستیم.

امام راحل قدس سره در کتاب چهل حدیث پس از نقل یکی از وصایای رسول خدا صلی الله علیه و آله به امیرمؤمنان علیه السلام فرموده اند:

این وصیت هایی که جناب رسول اکرم صلی الله علیه و آله، به جناب مولا امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند در نظر مبارکشان خیلی مهم بوده.

با آنکه آن سرور منزّه تر از آن بودند که احتمال مسامحه در حدود شرعی و در اوامر الهیه نسبت به ایشان برود، ولی چون خود مطلب در نظر مبارک رسول الله صلی الله علیه و آله، خیلی مهم بوده، از سفارش خودداری نفرمودند. و خیلی متعارف است که امری را که در نظر ایشان مهم است

ص: ۳۳۵

و اعتنا به شأن آن دارد، برای اظهار اهمیت آن سفارش می نماید، ولو به کسی که بداند آن را اتیان می کند.

امّا احتمال آنکه سفارش به آن حضرت برای ایصال به سایرین باشد، از قبیل «ایاک اعنی...»^(۱) بعید است؛ زیرا که سوق حدیث شهادت می دهد که به خود حضرت توجه داشته و منظور نظر مستقلاً آن بزرگوار بوده، و این نحو وصیت ها متعارف بوده است، و بین ائمه طاهرین علیهم السلام بعضی به بعضی رایج بوده، هر یک از سوق عباراتشان معلوم است که منظور خود آن بزرگواران بوده اند، چنانچه در یکی از وصیت ها جناب امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید به حضرت امام حسن و امام حسین علیهما السلام: «این وصیت من است به شما دو نفر و سایر اهل بیتم و آن کسی که کتاب من به او برسد» و معلوم است که در این وصیت حسنین علیهما السلام داخل بودند و این وصیت ها کشف می کند از شدت اهمیت مطلب و شدت علاقه آن بزرگواران بعضی به بعضی، بالجمله نفسِ بودن جناب امیرالمؤمنین علیه السلام، طرف وصیت، کشف از بزرگی مطلب و اهمیت آن می کند.^(۲)

حالا جملاّتی از اصل وصیت را بیان می ک... اگرچه این وصایا را بسیار شنیده ایم، ولی باید مکرّر گفته و شنیده شود تا در اعماق جان ما راه پیدا کند؛ زیرا همین سفارش است که می تواند جامعه ما را به کمال

ص: ۳۳۶

۱- ۲۸۱. مجمع الامثال، ۱/۵۰.

۲- ۲۸۲. چهل حدیث امام خمینی، حدیث بیست و نهم.

برساند اگر مطلبی مهم تر از اینها بود، امیرمؤمنان علیه السلام می فرمود تا این مسائل مورد توجه قرار نگیرد، جامعه ما هرچه هم در مسائل دیگر پیشرفت کند، نتیجه ای ندارد؛ زیرا اگر تنها در مسائل مادی پیشرفت کنیم، همانند کشورهای غیر مسلمانی می شویم که در صنعت و اقتصاد پیشرفت کرده اند، اما در اخلاق، در ایمان، در گرایش به مبدأ و معاد چطور؟

سفارش به تقوا

۱ - «اوصیکما و جمیع ولدی و اهلی و من بلغه کتابی بتقوی الله»؛

وصیت اول امیرمؤمنان علیه السلام تقواست.

می فرماید: شما دو فرزندم و تمام فرزندان و تمام اهل بیت خود را و تمام کسانی که نامه من به آنها می رسد «یعنی امروز ما مردم که این وصیت نامه حضرت به ما رسیده است» همه را سفارش می کنم به تقوای الهی.

تقوا چیست؟

تقوا در یک جمله در روایت این گونه معنا شده است که «ان لا یفقدک الله حیث امرک و لا یراک حیث نهاک»؛ (۱) تقوا این است که آنجا که خدای متعال خواسته حضور داشته باشی، حاضر باش و آنجا که خدای متعال نخواست است حاضر باشی، حضور نداشته باشی.

ص: ۳۳۷

سفارش به نظم

۲ - «و نظم امرکم»؛

امرتان منظم باشد، به نظم معتقد باشید در امور شخصی، در امور خانواده، در امور یک شهر و یک مملکت باید نظم حاکم باشد.

سفارش به وحدت

۳ - «واعتصموا بحبل الله و لا تفرقوا»؛

امیرمؤمنان علیه السلام ما را سفارش به وحدت می کند و از جدایی برحذر می دارد، تفرقه و جدایی، کیان یک جامعه را به خطر می اندازد.

سفارش به اصلاح ذات البین

۴ - «و اصلاح ذات بینکم فانی سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله یقول: اصلاح ذات البین افضل من عامه الصلاه و الصیام»؛

بین یکدیگر اصلاح کنید، اگر زن و شوهری با هم اختلاف دارند، اگر می توانید بین آن دو اصلاح کنید، اگر بین دو برادر، دو خویشاوند، دو همکار، دو همسایه، کدورتی وجود دارد، اصلاح کنید که پاداش و اجر بسیاری دارد تا آنجا که امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید: از رسول خدا صلی الله علیه وآله شنیدم که فرمود: اصلاح بین مسلمین اجرش از همه نماز و روزه ها بالاتر است.

متأسفانه بعضی، از آداب اسلامی برخوردار نیستند به جای اینکه

ص: ۳۳۸

اصلاح کنند، افساد می کنند، هستند کسانی که از این خانه به آن خانه می روند تا جملاتی بگویند که بین دو خانواده، بین دو برادر یا دو خواهر را بر هم بریزند و ایجاد کدورت کنند.

سفارش به ارحام

۵ - «انظروا ذوی ارحاکم فصلوهم یهون الله علیکم الحساب»؛

صله رحم کنید تا خداوند حساب شما را در روز قیامت آسان قرار دهد.

سفارش به ایتام

۶ - «الله الله فی الایتام فلا تغبوا افواهم»؛

امیرمؤمنان علیه السلام در این فراز از وصایای خود راجع به یتیمان اکیداً سفارش می کند، و می فرماید: این چنین نباشد که گاهی به فکر آنها باشید و گاهی از آنان غفلت کنید، روزی به آنها غذا بدهید و روزی ندهید روزی به آنها رسیدگی کنید و روزی آنان را فراموش کنید.

واقعاً یک تکلیف و وظیفه است، مخصوصاً نسبت به فرزندان شهدا که عزیزان ما هستند و باید بسیار مورد عنایت قرار گیرند.

«ولا یضیعوا بحضرتکم»؛

مبادا یتیمان در نزد شما ضایع شوند و زندگی شان متلاشی گردد.

«فقد سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله یقول: من عال یتیماً حتی یستغنی اوجب الله عزوجل له بذلك الجنة»؛

ص: ۳۳۹

از پیامبر صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: هر کس یتیمی را اداره کند تا بی نیاز شود (یعنی وضعیت تحصیلی او را پی گیری کند، وضع خانه و خانواده اش را سامان بخشد تا به سن جوانی برسد کسب و کاری برای او مهیا کند، مقدمات ازدواجش را فراهم کند، کاری کند که او بتواند روی پای خود بایستد و خودش را اداره کند) جزایش بهشت است.

«كما اوجب الله لآكل مال الیتیم النار»؛

همان گونه که خداوند آتش را برای کسانی که مال یتیم را می خورند واجب کرده است.

متأسفانه گاهی می شنویم بعضی ها به جای رسیدگی به حال ایتام آنچه هم که آنها داشته اند بر می دارند و زندگی خود را از خوردن مال یتیم اداره می کنند.

سفارش نسبت به همسایه

۷ - «اللّٰهُ اللّٰهُ فِی جِیرَانِکُمْ فَانّهم وصیة نبیکم ما زال یوصی بهم حتی ظنّنا انه سیورّثهم»؛

امیر مؤمنان علیه السلام می فرماید: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آنقدر راجع به همسایه سفارش فرمود که ما گمان کردیم پیامبر می خواهد برای همسایه از همسایه ارث قرار دهد، در یک جامعه اسلامی باید همسایه ها به فکر یکدیگر باشند، به کمک همدیگر باشند، و از اذیت و آزار پرهیزند، این مسائل است که جامعه را اصلاح می کند و یک جامعه را مدینه فاضله

می‌کند، اگر به این دستورات عمل شود همه کارها اصلاح می‌شود و الا تنها شعار دادن مشکلی را حل نمی‌کند، هنگامی بین جمعیت ما و دیگران تفاوت است که وقتی کسی وارد بازار ما شد، وارد جامعه ما شد، ببیند این مردم با مردم دیگر تفاوت دارند، طرز فکر اینها با دیگران تفاوت دارد، اما اگر دید آنها دنیایی فکر می‌کنند، اینها هم دنیایی، آنها خیانت می‌کنند اینها هم خیانت می‌کنند، آنها اجحاف می‌کنند، اینها هم اجحاف می‌کنند، در این صورت تنها با ادعای مسلمانی نمی‌توان کاری از پیش برد، باید واقعاً کوچک و محله ما، بازار و خیابان ما با آنها تفاوت داشته باشد، ما باید نمونه باشیم.

سفارش نسبت به فقرا

۸ - «اللَّهُ اللَّهُ فِي الْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ فَشَارِكُوهُمْ فِي مَعَائِشِكُمْ»؛

فقرا و مساکین را شریک زندگی خود قرار دهید.

سفارش به نماز

۹ - «اللَّهُ اللَّهُ فِي الصَّلَاةِ فَإِنَّهَا عَمُودُ دِينِكُمْ»؛

کسانی هستند که ماه رمضان به نماز اهمیت می‌دهند اما پس از پایان این ماه، اهتمام چندانی برای نماز قایل نیستند.

چقدر خوب است که الان همه ما با خدا پیمان ببندیم همان گونه که در ماه رمضان به مساجد و جماعت حاضر شدیم و مساجد را آباد کردیم، بعد از ماه رمضان هم ادامه دهیم.

ص: ۳۴۱

اگر جوان های ما اهل نماز باشند بسیاری از گناهان را ترک می کنند الان مسأله نماز در مدارس و دانشگاه ها مطرح است و این از نعمت های بزرگ الهی است و باید قدردانی شود، و یک راه قدردانی آن این است که کسانی که می توانند به آنها کمک کنند.

اگر پسران و دختران ما نماز بخوانند، حقیقت نماز را درک کنند و با نماز آشنا شوند، نماز آنان را از گناه دور می کند «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (۱).

«فإنها عمود دینکم»؛

امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید نماز ستون دین شماست، اگر نماز نباشد خیمه دین فرو خواهد ریخت.

سفارش به زکات

۱۰ - «اللَّهُ اللَّهُ فِي الزَّكَاةِ فَانْهَاهَا تَطْفِيءُ غَضَبَ رَبِّكُمْ»؛

زکات مالتان را بدهید حقوق واجبه مالتان را بدهید که غضب پروردگار را از بین می برد.

اینجا لازم است مطلبی را یادآوری کنم:

گاهی به افرادی بر می خوریم که می گویند ما تا الان به این مسأله توجه نداشتیم و برای خود حساب سال قرار نداده ایم، و زندگی گسترده ای هم نداریم، یک خانه و زندگی معمولی، اما متحیریم که چه

ص: ۳۴۲

کنیم؟ وظیفه تمام کسانی که درآمدی دارند این است که از روز اولی که درآمدشان شروع می شود، همان روز اول را، اول سال خود قرار دهند و پس از یک سال اگر چیزی اضافه داشتند، یک پنجم آن را به مجتهد جامع الشرایط یا به مرجع تقلید خود بدهند، حال اگر کسی تا امروز به این مسأله توجه نداشته است، اگرچه کار خلافی مرتکب شده است ولی باید هرچه زودتر جبران کند و با مراجعه به مرجع تقلید یا نماینده او برای خود حساب سال تعیین کند و نباید نگران باشند؛ زیرا اولاً بسیاری از کسانی که با ما برخورد می کنند و گرفتار این مسأله هستند، ثروت و درآمدی هم ندارند که فکر کنند اگر حساب سال خود را مشخص کنند زندگی شان از بین می رود و ثانیاً آنها هم که ثروتی دارند که اگر حساب کنند باید میلیون ها تومان به عنوان خمس و سهم امام و زکات بپردازند، باید توجه داشته باشند که آنچه می دهند در راه خدا است و برای آنها باقی می ماند و هرگز گم نمی شود «ما عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» (۱) و اگر پرداخت نکنند همه این اموال در عالم برزخ و قبر و قیامت برای آنها وزر و وبال می شود و موجب گرفتاری خواهد شد.

پرداختن خمس و حقوق واجب الهی سبب می شود که اموال انسان به حرام مخلوط شود و گاهی انسان غذایی که می خورد حرام باشد مکانی که در آن نماز می خواند غصبی و حرام باشد.

ص: ۳۴۳

۱۱ - «اللَّهُ اللَّهُ فِي الْجِهَادِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَالسُّبُلِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»؛

جهاد با جان: یعنی در راه خدا جانبازی کردن همانند شهیدان گرانقدر.

جهاد با مال: یعنی اموال خود را در راه خدا خرج کردن، و چقدر زیباست که انسان اموال خود را در راه پیشرفت دین خدا و برنامه های الهی و دینی خرج کند.

جهاد با زبان: یک مصداقش امر به معروف و نهی از منکر است که امیرمؤمنان علیه السلام در دستور بعدی می فرماید.

سفارش به امر به معروف و نهی از منکر

۱۲ - «لَا تَتْرَكُوا الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَيُولَىٰ عَلَيْكُمْ شَرَارُكُمْ ثُمَّ تَدْعُونَ فَلَا يَسْتَجَابُ لَكُمْ»؛

امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید که اثر وضعی ترک آن این است که حکومت به دست کسانی می افتد که از اشرار باشند، آنگاه هرچه دعا کنید، به جایی نمی رسد چون خودتان با ترک امر به معروف و نهی از منکر باعث حاکمیت آنها شده اید.

وظیفه همه بخصوص پدران و مادران امر به معروف و نهی از منکر است وقتی می بینید در خانه، دختر و پسر شما گناهی انجام می دهند وظیفه نهی از منکر دارید.

اگر امر به معروف و نهی از منکر ترک شود و گناه شیوع پیدا کند، همانند یک بیماری مسری به همه سرایت می کند و متوقف نخواهد شد.

در عبارات دینی ما مثال زده اند به کسی که قسمتی از کشتی را سوراخ می کند او نمی تواند بگوید من فقط به قسمتی که خودم نشسته ام آسیب می رسانم و مصیبت آن گرفتار خود من می شود؛ زیرا آب کم کم نفوذ می کند و همه را از بین می برد. (۱)

سفارش به تعاون در کارهای نیک

۱۳ - «و تعاونوا علی البر و التقوی و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان»؛

در کارهای نیک همدیگر را یاری کنید، با یکدیگر همکاری کنید تا در جامعه کار نیک و تقوا انجام شود و بر گناه و دشمنی همکاری نداشته باشید.

سفارش به قرآن

۱۴ - «اللّٰهُ اللّٰهُ فِی الْقُرْآنِ لَا یَسْبِقْکُمْ بِالْعَمَلِ بِهْ غَیْرَکُمْ»؛

مبادا دیگران در عمل به قرآن بر شما پیشی بگیرند.

ص: ۳۴۵

۱- ۲۸۶. کنز العمال، ۳/۸۱، حدیث ۹۷/۵۵؛ عن النبی صلی الله علیه وآله مدهن فی حدود الله و الراكب حدود الله عزوجل و الامر بها و الناهی عنها کمثل قوم استهموا علی سفینه من سفن البحر، فأصاب بعضهم مؤخر السفینه و ابعدها عن المرفق و كانوا سفهاء، فكانوا إذا أتوا علی رحال القوم أذوهم، فقالوا: نحن اقرب اهل السفینه من المرفق و ابعدها من الماء و بیننا و بین المرفق ان نخرق السفینه، ثم نسده إذا استقینا منه فقال ضرباؤه من السفهاء: فادخل فدخل فأهوی إلى فاس یضرب به عرض السفینه فأشرف علیه رجل منهم و نشده ما تصنع؟ قال: نحن اقربکم إلى المرفق و ابعدهم منه، اخرج دق هذه السفینه فاذا استقینا سددها، قال: لا تفعل فانک اذا تهلك و تهلك.

و در سفارش دیگری خطاب به امام حسن و امام حسین علیهما السلام می فرماید:

«اعملا بما فی الكتاب ولا تأخذ كما فی الله لومه لائم»؛^(۱)

به قرآن عمل کنید و از سرزنش سرزنش کنندگان باکی نداشته باشید.

من این جمله را به مادران و خواهران و دختران می گویم:

آیا مسأله حجاب در قرآن مطرح نشده است؟ آیا نمی خواهید به قرآن عمل کنید؟ ممکن است بعضی بگویند، اگر عمل کنیم بعضی ما را سرزنش می کنند، امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید: به قرآن عمل کنید و از ملامت ملامت کنندگان باکی نداشته باشید.

خواهرانی و مادرانی که با حجاب هستند، چادری هستند، فکر نکنند فقط با استفاده از چادر وظیفه آنها انجام و تمام شده است، آن مادر و خواهر و دختری که از خانه خارج می شود اگرچه چادر دار ولی برای خود جاذبه هایی درست می کند که باعث گناه دیگران می شود، وضع اندامش، وضع کفش و جوراب و لباسش، وضع راه رفتنش زمینه گناه را فراهم می کند، در پیشگاه پروردگار متعال مسؤولند. اینکه خانم ها باید در اجتماع خدماتی داشته و منشأ آثار باشند را کسی انکار نمی کند، اما کدام عالم متعهدی گفته است که یک دختر جوان اگرچه چادر دارد ولی با شرایط و جاذبه های گناه می تواند در خیابان و بازار حضور پیدا کند؟ در بعضی از فروشگاه هایی که فروشنده آن جوانانی

ص: ۳۴۶

هستند در بحبوحه شهوت برود، چه کسی گفته است این کار جایز است؟

بعضی می گویند تلویزیون هم این گونه نشان می دهد، آیا این مجوز برای شماسست؟ همه می دانند که تلویزیون اگرچه برنامه های خوب فراوانی دارد اما برنامه های بد هم، کم ندارد و همه تذکر می دهند.

جوان ها و دیگران وقتی این برنامه ها را تماشا می کنند اگر احساس کنند که مسأله شهوت و گناه برایشان مطرح است، قطعاً باید از تماشای آن صرف نظر کنند؛ زیرا حرام است.

یک خانم اگر لازم شد از خانه بیرون برود باید به صورتی باشد که زمینه گناه را برای کسی فراهم نکند، مثلاً گاهی می خواهد به مهمانی برود، وضعی که باید در آن مهمانی داشته باشد همان وضع را در مسیر مهمانی در کوچه و خیابان و سوار شدن بر ماشین دارد، کدام عالم دینی این حرکت را تأیید می کند؟ کدام عالم متعهدی این کار را تأیید می کند؟

سفارش به مسأله امامت

۱۵ - «أوصی الی ابنه الحسن علیه السلام و أشهد علی وصیته الحسین و محمداً علیهما السلام و جمیع ولده و رؤساء شیعتہ و اهل بیته»؛

یعنی در آخرین ساعات زندگی، امیرمؤمنان علیه السلام مسأله امامت امام حسن علیه السلام را مطرح کردند تا ائمت اسلام بدانند بعد از شهادت آن حضرت امامت به امام مجتبی علیه السلام منتقل می شود و فرمودند:

ص: ۳۴۷

«يا بنی امرنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ ان اوصی الیک و ان ادفع الیک کتبی و سلاحی ثم اقبل علیہ فقال انت ولی الامر»؛

به امام حسن علیه السلام فرمود: پسر من، پیامبر خدا صلی الله علیه وآله به من دستور داد که در مورد مسأله امامت به تو وصیت کنم و ودائع امامت را به تو تحویل دهم آنگاه خطاب به امام مجتبی علیه السلام فرمود: «انت ولی الامر». (۱)

و پس از این وصیت به امام حسن علیه السلام که در مورد مسأله امامت بود، امام حسین علیه السلام و محمّد حنفیه و تمام فرزندان و بزرگان شیعه و خاندانش را بر این وصیت شاهد گرفت.

ص: ۳۴۸

۱- ۲۸۸. اصول کافی، کتاب الحجّه، «الاشاره و النص علی الحسن بن علی علیهما السلام».

متن قسمت های دیگری از وصایای امیرالمؤمنین علیه السلام

برای استفاده بیشتر خوانندگان محترم، متن قسمت های دیگری از وصایای امیرمؤمنان علیه السلام که در بیان آیه الله استادی مورد شرح قرار نگرفته است ذکر می کنیم:

«أوصيكم بتقوى الله، وأن لا تبغوا الدنيا و إن بغتكما و لا تأسفا على شيء منها زوى عنكما و قولاً بالحق و اعملاً للاجر و كونا للظالم خصماً و للمظلوم عوناً. (۱)»

الله الله في بيت ربكم، فلا يخلو منكم ما بقيتم، فإنه إن ترك لم تناظروا و أدنى ما يرجع به من أمه أن يغفر له ما سلف.

الله الله في شهر رمضان فإن صيامه جنة من النار.

الله الله في ذرية نبيكم فلا يظلمن بحضرتكم و بين ظهرانكم و انتم تقدرن على الدفع عنهم.

الله الله في النساء و فيما ملكت ايمانكم فإن آخر ما تكلم به نبيكم صلى الله عليه وآله ان قال اوصيكم بالضعيفين النساء و ما ملكت ايمانكم.

ص: ۳۴۹

قولوا لله حسناً كما امركم الله عزوجل.

و عليكم يا بنى بالتواصل و التبادل و التبارّ و اياكم و التقاطع و التدابر و التفريق. (١)

يا بنى عاشروا الناس عشره إن غبتم حنوا اليكم و إن فقدتم بكوا عليكم.

يا بنى انّ القلوب جنود مجتده تتلاحظ بالموده و تتناجى بها و كذلك هي فى البغض، فإذا احببتم الرجل من غير خير سبق منه إليكم فارجوه، و إذا بغضتم الرجل من غير سوء سبق اليكم فاحذروه. (٢)

أتى اوصيك يا حسن - و كفى بك وصياً - بما اوصانى به رسول الله صلى الله عليه وآله فاذا كان ذلك يا بنى بالصلاه عند وقتها و الزكاه فى اهلها عند محلها، و الصمت عند الشبهه، و الاقتصاد و العدل فى الرضى و الغضب، و حسن الجوار و إكرام الضيف، و رحمه المجهود و اصحاب البلاء و صله الرحم، و حبّ المساكين و مجالستهم و التواضع فإنه من افضل العباد، و قصر الأمل، و اذكر الموت و ازهد فى الدنيا فانك رهين موت و غرض بلاء و طريح سقم.

و اوصيك بخشيه الله فى سرّ امرك و علانيتك و انهاك عن التسرع بالقول و الفعل و إذا عرض شىء من امر الآخره فابدأ به، و إذا عرض شىء من امر الدنيا فتأنه حتى تصيب رشدك فيه، و اياك و مواطن التهمه و المجلس المظنون به السوء، فإن قرين السوء يغرّ جليسه.

و كن لله يا بنى عاملاً و عن الخنى زجوراً، و بالمعروف آمراً، و عن

ص: ٣٥٠

١ - ٢٩٠. بحار الأنوار، ٤٢/٢٤٩؛ فروع كافي، (كتاب الوصايا) ٧/٥١.

٢ - ٢٩١. بحار الأنوار، ٤٢/٢٤٧؛ امالى شيخ طوسى، مجلس ٢٦، حديث ١٢٣٢.

المنكر ناهياً و آخر الإيخوان في الله، و أحب الصالح لصلاحه، و دار الفاسق عن دينك و ابغضه بقلبك و زايله بأعمالك لئلا تكون مثله، و اياك و الجلوس في الطرقات، و دع المماراه و مجارات من لا عقل له و لا علم.

واقصد يا بنى في معيشتك، و اقتصد في عبادتك و عليك فيها بالامر الدائم الذى تطيقه و الزم الصمت تسلم، و قدم لنفسك تغنم، و تعلم الخير تعلم، و كن لله ذاكراً على كل حال، و ارحم من أهلك الصغير، و وقر منهم الكبير، و لا تأكلن طعاماً حتى تتصدق منه قبل أكله، و عليك بالصوم فإنه زكاه البدن و جته لأهله. و جاهد نفسك و احذر جليسك و اجتنب عدوك و عليك بمجالسه الذكر، و اكثر من الدعاء فإني لم آلك يا بنى نصحاً و هذا فراق بينى و بينك».(1)

ص: ٣٥١

١- ٢٩٢. بحار الأنوار، ٤٢/٢٠٢؛ امالى مفيد، ص ١٢٩؛ امالى شيخ طوسى، مجلس اول، حديث ٨.

مصادر

- ۱ - قرآن کریم
- ۲ - اثنی عشریه حسینی عاملی
- ۳ - احتجاج طبرسی
- ۴ - احقاق الحق قاضی نور الله
- ۵ - استیعاب ابن عبدالبر
- ۶ - اسد الغابه ابن اثیر
- ۷ - اصول کافی کلینی
- ۸ - اعلام الوری طبرسی
- ۹ - اعلام زرکلی
- ۱۰ - اعیان الشیعه سید محسن امین عاملی
- ۱۱ - امالی شیخ مفید
- ۱۲ - امالی شیخ طوسی
- ۱۳ - امالی شیخ صدوق
- ۱۴ - بحار الأنوار علامه مجلسی
- ۱۵ - بحثی کوتاه پیرامون علم امام علامه طباطبایی
- ۱۶ - تاریخ طبری طبری

- ۱۷ - تذکره الائمه ابن جوزی
- ۱۸ - تہذیب شیخ طوسی
- ۱۹ - جوامع الجامع طبرسی
- ۲۰ - خصال شیخ صدوق
- ۲۱ - چہل مقالہ استادی
- ۲۲ - الدرجات الرفیعہ سید علی خان مدنی
- ۲۳ - درّ المشور سیوطی
- ۲۴ - درّہ الغوّاص فی اوہام الخواص حریری
- ۲۵ - دعائم الاسلام قاضی نعمان
- ۲۶ - الذریعہ علامہ طہرانی
- ۲۷ - رجال کشی «اختیار معرفہ الرجال» کشی
- ۲۸ - رجال نجاشی نجاشی
- ۲۹ - رسالہ الثقلین قوام الدین وشنوہ ای
- ۳۰ - روض الجنان ابوالفتوح رازی
- ۳۱ - روضہ المتقین مجلسی اول (محمد تقی)
- ۳۲ - سبک شناسی ملک الشعراء بہار
- ۳۳ - شرح اصول کافی ملاصدرا شیرازی
- ۳۴ - شرح اصول کافی ملا صالح مازندرانی
- ۳۵ - سفینہ البحار محدّث قمی
- ۳۶ - شرح نہج البلاغہ محمد عبدہ

٣٧ - شرح نهج البلاغه ابن ابى الحديد

٣٨ - شرح نهج البلاغه ابن ميثم

ص: ٣٥٤

- ۳۹ - شرح تجرید علامه حلی
- ۴۰ - الشریف الرضی فقیهاً استادی
- ۴۱ - شوری در قرآن و حدیث استادی
- ۴۲ - صحاح اللغه جوهری
- ۴۳ - صحیفه سجادیه حضرت امام سجاده علیه السلام
- ۴۴ - صحیفه نور امام خمینی قدس سره
- ۴۵ - عروه الوثقی «تفسیر سوره حمد» شیخ بهائی
- ۴۶ - عروه الوثقی سید محمد کاظم طباطبایی یزدی
- ۴۷ - عیون اخبار الرضا علیه السلام شیخ صدوق
- ۴۸ - غارات ابواسحاق ابراهیم ثقفی کوفی
- ۴۹ - غرر و درر آمدی
- ۵۰ - الغدیر علامه امینی
- ۵۱ - فروع کافی کلینی
- ۵۲ - فضائل الخمسه من الصحاح الستة فیروزآبادی
- ۵۳ - فهرست شیخ طوسی
- ۵۴ - فوائد الرضویه محدث قمی
- ۵۵ - الکامل فی التاریخ ابن اثیر
- ۵۶ - کامل بهائی بهاء الدوله
- ۵۷ - کشف اسرار امام خمینی قدس سره
- ۵۸ - کتاب سلیم بن قیس سلیم بن قیس هلالی

۵۹ - کنز العمال علاء الدین متقی ہندی

۶۰ - کنز الدقائق میرزا محمد مشہدی

ص: ۳۵۵

- ۶۱ - کنزالفوائد کراچکی
- ۶۲ - الکنی و الالقاب محدث قمی
- ۶۳ - مجمع البیان طبرسی
- ۶۴ - مجمع البحرین طریحی
- ۶۵ - مجمع الامثال میدانی
- ۶۶ - مرآه العقول علامه مجلسی
- ۶۷ - مروج الذهب مسعودی
- ۶۸ - مستدرک سفینه البحار نمازی
- ۶۹ - مصباح الزائر سید بن طاووس
- ۷۰ - معیار اللغه میرزا محمد علی شیرازی
- ۷۱ - مناقب خوارزمی
- ۷۲ - مناقب ابن شهر آشوب
- ۷۳ - من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق
- ۷۴ - نزهه القلوب حمدالله مستوفی
- ۷۵ - نهج البلاغه امام امیرالمؤمنین علیه السلام
- ۷۶ - نهج البلاغه با ترجمه و شرح فشرده امامی - آشتیانی
- ۷۷ - نهج السعاده محمد باقر محمودی
- ۷۸ - وافی فیض کاشانی
- ۷۹ - وسائل الشیعه شیخ حرّ عاملی
- ۸۰ - هفده رساله فارسی استادی

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

